

Олександр МУСІН, Наталя ВОЙЦЕЩУК

ПЕРЕМИШЛЬ ТА "ГІРСЬКА КРАЇНА ПЕРЕМИШЛЬСЬКА": МЕЖІ ЗЕМЛІ Й ГРАНІ ІСТОРІЇ

Уже сам факт існування Перемишля досі збиває з пантелику істориків, які намагаються зобразити середньовічну Східну Європу як унітарну державу Київська Русь та окреслити її кордони. Це місто в очах літописця початку XII ст. має однозначний хронологічний пріоритет порівняно з територіально близькими до нього Галичем та Звенигородом і навіть далеким Володимиром. В історичній пам'яті київської громади Перемишль став символом "промислу" князя Володимира Святого на західних кордонах його політичного впливу, що відносять до 6489 (981) р.¹ "Инѣи бо князь не входилъ бѣ в землю Ладѣскоу толь глоубоко проче Володимера Великаго иже бѣ землю крестилъ", – напише пізніше натхненний історичною пам'яттю автор Галицько-Волинського літопису про похід князів Данила та Василька Романовичів на Каліш під керівництвом Конрада I Мазовецького восени 1229 р.² Однак, після яскравого спалаху під час волинської кризи 1086–1000 рр.³ Перемишль ніби зникає з історії. Історія частково зосереджується у Звенигороді, переважно, – в Галичі і не залишає Перемишлю, здавалося б, заслуженого місця.

Це може пояснити, чому присвячена місту історіографія стереотипна і викликає відчуття дежавю. Убогість джерел та обмеженість підходів не залишають їй іншого вибору. Реконструкція історії Перемишля зводиться до спроб вирішити питання про його "державну належність" Пшемислідам, Рюриковичам, П'ястам чи Арпадам. А питання про територію поширення влади,

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 69; Лаврентьевская летопись *ПСРЛ*. Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. Ленинград, 1926. С. 81. Нещодавній розгляд основних гіпотез щодо походу, див. в: Юсупович А. "Перемишль, Червень и иные грады" и их территориальная принадлежность в конце X – начале XI в. *Средневековая Русь*. Вып. 12. 2016. С. 27–62; *Ejusdem*. "Червень и иные грады" or "гроды червеньскыя"? History of the domain of Cherven' in the written record (10th–13th centuries) / "Червень и иные грады" czy też "гроды Червеньскыя"? Dzieje ziemi czerwieńskiej w źródłach pisanych (X–XIII wiek) *From Cherven' Towns to Curzon Line – Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona / Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona / M. Wołoszyn (red.)* (U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas.

Vol. 3:1). Vol. 1. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2017. P. 31–105. Сьогодні визнавати Перемишль метою походу 981 р., як і достовірність самої події, в академічному товаристві не вважається обов'язковим.

² Ипатьевская летопись. Стб. 758. Пор.: *Chronica Galiciano-Voliniana* (*Chronica Romanowiczów*) / D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.) *Monumenta Poloniae Historica* (далі – MPH). Series Nova (далі – S. N). II. 16. Kraków; Warszawa, 2017. S. 141–142; *Kronika halicko-wołyńska: kronika Romanowiczów* / D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.). Kraków; Warszawa, 2017. S. 63, 138, przyp. 452. Пор.: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 41. 1901. С. 1–72 (тут с. 23).

³ Ипатьевская летопись. Стб. 198, 231, 245, 249, 256; Лаврентьевская летопись. Стб. 206, 257, 270, 273, 274.

зосередженої у самому місті, – меж його “волості”, “Перемишльської землі” у розумінні істориків, – підмінюють пошуками західних та південних кордонів розселення русинів епохи пізнього Середньовіччя та Нового часу.

Ці справи визначили відповідне бачення ранньої історії Західної України. Галицьку й Волинську землі розглядали як уособлення первісної політичної та культурної уніфікації регіону. Колиш єдина земля припинила існування через боротьбу за незалежність від київських князів і подальшу феодальну роздробленість⁴. Перемишль, Звенигород та Галич виявлялися у цій структурі “пригородами” Володимира, які не хотіли йому підкорюватися. Вважається, ніби уже в 1080-х роках за князя Ярополка Ізяславовича (1078–1086) із єдиного масиву галицько-волинських земель київська центральна влада виокремила волості з центрами в Перемишлі, Звенигороді та Теребовлі для синів князя Ростислава Володимировича – Рюрика, Володаря й Василька, а, можливо, і раніше – для їхнього батька. Утім, Арсеній Насонов вважав, що Ростиславовичів покликали на княжіння “місцеве панівне середовище”, а Перемишль виявився центром особливій території не внаслідок розвалу “неіснуючої монолітної Київської Русі (як неправильно було б її собі уявляти)”: тут Київ встиг мало – доки сюди прийшло руське панування, тут уже існували міста з місцевим “панівним класом феодалів, що консолідував довколишню територію”⁵.

Після смерті Рюрика 1092 р. Володар зосередив у своїх руках владу над Звенигородом й Перемишлем, яку успадкували його сини – Володимирко та Ростислав. 1128 р., після смерті брата, Володимирко залишив у Звенигороді намісника – племінника Івана (сина покійного), а сам подався княжити до Перемишля. Осліплений Василько (помер 1124 р.) продовжував правити у Теребовлі і через сина Івана, якому передав управління Галичем, поширював свою владу і туди. У 1141–1144 рр., після смерті обох Іванів, Володимирко Володаревич об’єднав усі три волості в єдине Галицьке князівство. Лише 1199 р., після смерті останнього представника династії Ростиславовичів – Володимира Ярославовича, волинський князь Роман Мстиславович приєднав Галицьку землю до Волині. Однак на початку XIII ст. Перемишльська волость знову стала відносно незалежною й сіверські князі з династії Ігоревичів – Володимир та його брати Святослав, Роман і Ростислав змушені відновлювати тут ослаблену владу Галича. Подібне виокремлення Перемишля, нібито, відбувається у 1220–1239 рр., поки князь Данило Романович не поклав цьому край на початку 1240-х років⁶. Такою є “звикала схема” перемишльської історії.

Настільки ж узагальненим та схематичним презентується й сприйняття кордонів Перемишльської землі, особливо західних, що повністю залежать

⁴ Див., напр.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950; Ісачевич Я. Перемишль і Перемиська земля: перші сторінки історії Перемишля і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року в Перемишлі / С. Заброварний (ред.). Перемишль; Львів, 1996. С. 6–8; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков. Киев, 1985; Майоров А. В.

Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 106–107, 228, 434. Пор.: Назаренко А. В. Галицкая Русь. Православная энциклопедия. Т. 10. Москва, 2005. С. 328 (і наст.).

⁵ Пор.: Насонов А. Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства: историко-географическое исследование. Москва, 1951. С. 130, 132.

⁶ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. С. 548.

від уявлень істориків та етнографів про розселення східних слов'ян. Унаслідок такого підходу Краків виявлявся прикордонним містом, хоча приклади адміністративно-політичних розподілів етнографічно однорідних областей відомі упродовж усього Середньовіччя. Конструювання кордону стало результатом ретроспективної оцінки згадок руської/рутенської топоніміки в пізньосередньовічних текстах і безпідставних розмірковувань чиновників та книжників того часу про вже не існуючу на той час Русь князя Володимира та короля Данила. Однак мобільність та варіативність руської термінології упродовж Середньовіччя, про яку одному з авторів цієї статті вже доводилося писати, не дає змоги використовувати її для реконструкції ані історії політичної, ні історії етнічної⁷.

Від Діонісія Зубрицького та Антонія Добрянського прийнято вважати, що "Русь східна", де переплетені і Київ, і Москва, "звикла дивитися на області підкарпатські як на втрачене надбання Руського племені, особливо з часів запровадження в них унії та утвердження панування польського та мадярського"⁸. Микола Костомаров писав про "столітні вірування", межу руських земель по Віслі, відкликаючись при цьому до пам'яток народної творчості, яким у науці нібито "надають переважне значення перед іншими пам'ятками старовини"⁹.

Згадаємо й основні позиції дослідників, більшість яких різняться між собою лише деталями, та порівняємо сконструйовані їх зусиллями межі Перемишльської землі. Питання про її кордони торкалися Ніколай Барсов, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Ярослав Ісаєвич, Микола Котляр, Арсеній Насонов, Владімір Пашуто, Леонтій Войтович, Анджей Янечек, та ін.¹⁰ Одним із перших, хто зачіпав проблеми кордонів Перемишльської землі, був Н. Барсов, який, виділяючи кордони Галицької землі, виокремлював північну, західну та південно-західну межі Перемишльської землі – північна, на його думку, проходила боло-тистою долиною Сяну та Лонки на північ від Жешува в напрямку Сандомиру; західна – вододілом Сяноцького та Віслянського Віслоку, займаючи верхів'я Білого Попраду та Дунайця; південно-західна – південніше сучасного Бардієва¹¹.

Першим, хто приділив значну увагу кордонам Перемишльської землі як частини Галицької землі, був М. Грушевський. Не вдаючись до подробиць, відзначимо, що східна й північна межа, на його думку, проходили вододілом Дністра та Прип'яті, переходячи до басейну Західного Бугу, його середньої течії,

⁷ Мусин А. Е. "Погибель земли Руськой". Средневековый словарь и его прочтения: к эволюции этнополитических представлений в Восточной Европе XII–XVI вв. *Colloquia Russica. Series 2, Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології* / В. Нагірний, М. Волощук (ред.). Івано-Франківськ; Краків, 2018. С. 93–148.

⁸ Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси: от водворения христианства при князях поколения Владимира Великого до конца XV столетия / Пер. с пол. и предисл. О. Бодянского. Москва, 1845; Добрянский А. И. О западных границах Подкарпатской Руси *Журнал министерства народного просвещения*. Т. 208. 1880. С. 134–159.

⁹ Костомаров Н. И. История казачества в памятниках южнорусского народно-песенного творчества. Москва, 1880. Через сто

років Борис Рибаків оголосить билини історією російського народу, яку він і написав. Див.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963.

¹⁰ Див., наприклад: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / П. С. Сохань та ін. (редкол.). Т. 2. Київ, 1991. С. 408–410. Пор.: Рудий В. Перемишльська земля (IX – середина XIV ст.). Тернопіль, 2003. С. 24–39. С. 4–22; Войтович Л. В. Границы Галицко-Волынского государства *Русин*. 2011. № 3(25). С. 5–26. Пор.: Kunysz A., Persowski F. Przemyśl w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340) (Biblioteka Przemyska. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu. T. 1). Rzeszów; Przemyśl, 1966. S. 24–26; Пашуто В. Т. Очерки... С. 207–234 (карта).

¹¹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи. Варшава, 1873. С. 109–122.

границями рік Рата та Любачівка; західна межа проходила вододілом Віслоку й Сяну, південна обмежувалась Карпатським хребтом¹². Подібною думки щодо кордонів Перемишльської землі дотримувався і Я. Ісаєвич, тільки уточнюючи її східну межу річками Верещиця та Стрий¹³. Окреслював, правда, лише в загальних рисах, територію Перемишльської землі й І. Крип'якевич, зазначаючи, що від кордону з Польщею на заході, на сході границя проходила Верещицею, Дністром і басейном річки Свіча, на півночі межа стикалася з Белзьким князівством, на півдні доходила до Карпат¹⁴.

Суттєві відмінності в розумінні території та кордонів Галицької, втім і Перемишльської землі, простежуються у роботах М. Котляра, зокрема, це стосується західної та південно-західної меж. Так, кордон із Польщею він проводив Сяном у районі м. Ярослав, яке було порубіжним, південно-західна границя сягала Сяноку як прикордонного міста з Угорщиною. Отже, на думку дослідника, Карпати та Північне Передкарпаття до Дністра були в складі Угорського королівства, а передкарпатське Засяння – Польщі¹⁵.

Докладно кордони та територію Перемишльської землі описали А. Насонов, Л. Войтович та А. Янечек¹⁶.

А. Насонов у своїй роботі про складення території давньоруської держави не оминув увагою і питання кордонів Перемишльської землі. Так, на його думку, на заході границя проходила від верхів'їв Віслоку до середньої течії Сяну, на півдні займала територію верхів'їв Дністра¹⁷. Питання східної та північної межі залишилися поза його зацікавленням, оскільки вони були внутрішніми кордонами Галицької землі¹⁸.

На думку Л. Войтовича, на джерельній базі, яка існує на сьогодні, докладно визначити границі Перемишльської чи іншої земель в складі Галицької землі, а потім і Галицько-Волинського князівства не є можливим, позаяк будь-яка реконструкція буде приблизною, а окремі конкретні пункти – дискусійними. Однак, дослідник вважав, що в XII – першій половині XIII ст. північний кордон “проходив по вододілу басейнів Дністра і Прип'яті. На заході від Любачева кордон з Польською державою перетинав р. Вепр, простягався на 15–30 км на захід від Вепру, далі в південно-західному напрямку через ріки Сян та Віслук і до р. Яселці в Карпатах, де він змикався з угорськими кордонами. Цей кордон був настільки ustalений, що залишався дійсним аж до 1772 р., відокремлюючи Руське воєводство від Краківського та Люблінського. Західний кордон Галицької землі був західним кордоном Перемишльської волості, яка займала територію від цього

¹² Грушевський М. Історія... Т. 2. С. 455–459.

¹³ Ісаєвич Я. Перемишль... С. 6–15.

¹⁴ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 30–33.

¹⁵ Котляр Н. Формирование территории... С. 75–117; Його ж. Галицько-Волинська Русь України крізь віки. Т. 5. Київ, 1998. С. 232–233; Див. також критику концепції М. Котляра в роботах Ярослава Дашкевича, зокрема: Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 2003. С. 8–23.

¹⁶ Насонов А. Русская земля... С. 129–144; Войтович Л. Перемишльське князівство. Держ-

рела державності Перемишль і Перемишська земля протягом віків / С. Заброварний (ред.). Вип. 3. Львів, 2003. С. 39–50; Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2014. С. 31–77; Janeczek A. The Territorial Organization in Western Rus' between High and Late Middle Ages = Organizacja terytorialna zachodnich ziem Rusi pomiędzy pełnym i późnym średniowieczem From Cherven' Town ... S. 125–157.

¹⁷ Важливо, що А. Насонов на карті кордонів Галицько-Волинської землі частину їх не подав взагалі – там, де, на його думку, немає достовірної джерельної бази виділяти кордони, навіть дуже гіпотетично було б недоречно.

кордону до Верещиці, Дністра і басейну Свічі на сході, на півночі межувала з Белзьким князівством, а на півдні доходила до Карпат. Виходячи з кордону між Перемишельською та Львівською єпархіями 1398 р., межі волості проходили по річках Рак і Болозва до її гирла, далі Дністром і Стриєм. У складі Перемишельської землі залишалися замки Тустань і Самбір, а також вся пізніша Стрийщина і Дрогобиччина. На заході поряд з Перемишлем і Сяноком були такі міста як Ярослав, Перевореськ, Ряшів і Коросно, ближче до белзької межі – Подтелич, Мостища і Вишня. Кордон з Угорщиною в цьому районі проходив вздовж Карпатської лінії оборони від Дукельського і Лупківського перевалів через Спас, Окіп на вершині Магури, Грозьову, Тустань, Синевідсько та Тухольські ворота¹⁹.

На окрему увагу заслуговують дослідження А. Янечека про територіальну організацію Галицько-Волинської землі. На основі аналізу джерельної бази він детально окреслив кордони Галицької та Волинської земель, а також, що особливо важливо, – окремих територіальних одиниць, зокрема таких, як Перемишльська земля. Південний та південно-західний кордони у нього проходять Карпатським хребтом від витоків Сяну далі на захід вододілом Віслоку та Сяну, доходячи до його середньої течії у районі впадіння до Сяну лівої притоки Танева. Північну межу А. Янечек проводить вододілом Вепру й Танева, вважаючи Росточчя природною межею між Перемишльською та Белзькою землями. Південно-східний кордон проходив верхів'ями Дністра і далі на північ, східний – долиною річки Верещиця²⁰.

Також у контексті кордонів інших земель про територію Перемишльської землі згадували Мирон Кордуба, Ярослав Погоральський, Віра Гупало та ін. М. Кордуба, досліджуючи історію Холмщини і Підляшшя, твердив, що межа між Перемишльською землею та Волинню проходила по лінії сучасних міст Краковець – Немирів – Кам'янка²¹. Проте така межа виглядає штучно, розділяючи природно-географічний регіон Роточчя на частини по лінії схід-захід без врахування рельєфу та гідрографії. Я. Погоральський вважав, що проводити межу між Перемишльською та Белзькою землями необхідно північними схилами Роточчя від витоків Танева і Рати попри Потелич, Крехів до Глинська (літописний Щекотів). Далі вододілом Рати та Полтви, де ще досі збереглася широка незаселена смуга лісів, яка слугували природним кордоном, до Західного Бугу (включаючи Кам'янку)²². В. Гупало, описуючи територію та межі Звенигородської землі, кордон із Перемишльською землею провела річкою Верещиця (лівий доплив Дністра) та по лінії міст Городок-Комарно²³.

Читання історично-географічних роздумів інколи залишає суперечливе враження. Причиною цього є не лише спроби авторів балансувати на межі між змістом тексту та його інтерпретацією. Як побачимо, його можна пояснити також особливостями середньовічних писемних пам'яток, які відображають неоднозначність географічного і політичного становища Перемишльської землі.

Почнімо з літопису. Прийнято вважати, що Карпати, які оточують Перемишль, називають тут Угорськими горами. Однак, видається,

шия. Краків, 1941. С. 34.

¹⁸ Насонов А. Русская земля... С. 130–136.

¹⁹ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.: історико-генеалогічне дослідження. Львів, 1996. С. 58–61.

²⁰ Janeczko A. The Territorial Organization... S. 143.

²¹ Кордуба М. Історія Холмщини і Підляш-

²² Погоральський Я. Формування території та кордони Белзького князівства Белз та Белзька земля. Науковий збірник. Вип. 1. Белз, 2004. С. 60–65.

²³ Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. С. 428–450.

історично-географічний вступ Повісті минулих літ (далі – ПМЛ) переносить їх далеко на схід “до Понетського моря на полунощныя страны, Дунаи, Днепръ и Кавькасиискыя горы рекше Оугорьскыя”²⁴. Ці землі було включено до “жеребу” або “уділу”, а якщо використовувати слововживання давніх слов’янських перекладів біблійних книг, – “причастя”²⁵, що його отримав син Ноя Яфет у результаті поділу світу після Всесвітнього потопу.

Історія цього спадкоємця Ноя, відома з Книги Буття, у грецькій Хроніці Іоана Малали отримала географічні уточнення, згідно з якими його “причастю” також належали такі території Східної Європи, як Причорномор’я, Подунав’я та Подоння. Вважається, що це долучення хронограф ПМЛ запозичив від грецького автора, або, ймовірніше, перекладача, хоча сам зазначений переклад залишається для нас невідомим. Однак, якщо грецький автор згадав лише Кавказькі гори (καὶ τὰ ἐπὶ Καυκάσια ὄρη)²⁶, то київський сміливо

²⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 3; Лаврентьевская летопись. Стб. 3.

²⁵ Пор. непритаманне епосі “богословське” тлумачення цього терміну в: Толочко О. П. Русь: держава і образ держави. Київ, 1994. С. 16, 22, 23, 24–27, 35 (прим. 87); Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 2006. С. 43–44. Іноді цей *termin technicus* Середньовіччя сприймається як пересічний книжний зворот, що трапляється в описі гострих конфліктів та має оцінюючу функцію (пор.: Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. Москва, 2009. С. 74). Дискусію див.: Мусин А. Е. Некоторые мысли, возникающие после прочтения новых книг. Об “очерках начальной руси”, составленных Алексеем Петровичем Толочко Княжа доба: історія і культура. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 242–257 (тут с. 251–252); Его же. *Corpus fratrum* или “союз архонтов”? Историко-археологический комментарий к моделям власти в Восточной Европе конца XI века *Stratum plus*. 2018. № 5. С. 183–206 (тут с. 193).

²⁶ Алексей Шахматов своего часу писав про те, що джерелом цих відомостей був хронограф, на використання якого в автора ПМЛ може вказувати схожість коментарів у літописній статті 6622 р. й недатованій частині літопису; див.: Шахматов А. А. Толковая Палея и русская летопись *Статьи по славяноведению*. Вип. 1. Санкт-Петербург, 1904. С. 199–272 (тут с. 270); Его же. “Повесть временных лет” и ее источники *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 4. 1940. С. 11–150 (тут с. 77). Пор.: Вилкул Т. Л. Повесть временных лет и Хронограф *Palaeoslavica*. Vol. 25(2). 2007. С. 56–116 (тут с. 67–68); Ее же. Толковая Палея и Повесть временных лет. Сюжет о “раздѣлении языкъ” *Ruthenica*. Т. 6.2. 2007.

С. 37–85 (тут с. 50, примеч. 43); Ее же. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. Київ, 2015. С. 143 (прим. 172), 155–157. Давньослов’янський повний переклад Хроніки Малали як окремий твір і надалі залишається нам невідомим (не зберігся чи його не існувало?) й, здається, слов’янський еквівалент цього місця не трапляється поза літописом. У Софійському хронографі XVI ст., що, як прийнято вважати, дає уявлення про те, яким був слов’янський переклад 13 глави I книги Іоана Малали, що не зберігся в інших джерелах, його немає; див.: Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание / М. И. Чернышева (ред.). Москва, 1994. С. 11; пор.: Вилкул Т. Л. Повесть временных лет... С. 67–68 (ср. с. 71). Чи означає це, що книжник ПМЛ був якимось чином ознайомлений із грецьким текстом? Авторка (Ее же. Толковая Палея... С. 50, примеч. 43) пропонує нам “подробнее о заимствованиях из Малалы” подивитися в іншій своїй роботі (Ее же. Повесть временных лет...), однак жодних “подробниц” щодо цього сюжету тут знайти не вдається. Пізніше буде написано, що співставлення Кавказьких та Угорських гір (у Галицько-Волинському літописі?) “навеяно, видимо, ПВЛ” (див.: Ее же. Заимствования из Хроники Иоанна Малалы в Повести временных лет *Историография и источниковедение отечественной истории: сб. науч. статей* / А. Е. Жуков, В. К. Зиборов, А. В. Сиренов (ред.-сост.). Вип. 7: Историческое повествование в средневековой России. К 450-летию Степенной книги. Москва; Санкт-Петербург, 2014. С. 9–34 (тут с. 20–21, примеч. 37), а “запозичення” перетворюється на “мікрозапозичення”, знову ж таки без “подробниц”. Див.: Ее же. “Сторона / страна”: словоупотребление и географические представления летописцев XI–XIII вв. *Древ-*

ототожнив їх із горами Угорськими. Він також доповнив уділ Яфета, поряд із Понтійським морем і Дунаєм, Дніпром, але при цьому не згадав Дон, присутній у візантійського автора²⁷.

Пояснити причину такого співставлення складно якщо орієнтуватися на сучасну фізико-географічну карту Східної Європи. Наявні припущення, видається, суттєво модернізують принципи роботи середньовічного компілятора. Одне з них пояснює коментар ПМЛ знайомством автора з текстом розлогого "Житія Константина Філософа". Місіонер вирушив до Хазарії на кораблі і приплив "в Меотское озеро и Каспийская врата Кавкасижскихъ гор". Однак, у сусідній главі цього агіографічного твору була згадка про угрів, що загрожували місії. Літописець, нібито, міг уважати, що оскільки Кавказькі гори розташовані поряд з уграми, вони можуть називатися Угорськими і внести свій здогад до тексту у вигляді глоси "рекше Оугорьския"²⁸. У подальшому глосу перенесли безпосередньо до тексту літопису. Утім, існування такої глоси видається проблемним, оскільки воно гіпотетичне. Так само проблемним є й наділення середньовічного переписувача розвинутим асоціативним мисленням, яке дає змогу скомбінувати текст і простір, що притаманне сучасним письменникам на відміну від їхніх далеких попередників.

Інше припущення ґрунтується на тому, що конструкція літопису, що ототожнює Кавказькі та Угорські гори, нагадує шлях, яким, згідно з ПМЛ, угорці йшли до майбутньої Угорщини на Дунай наприкінці IX ст.: "Ідоша Оугре мимо Києвъ горою еже са зоветь ннѣ Оугорское и пришедше къ Днѣпру стаха вежами... и пришедше ѿ вѣстока и оустремишася чересь горы великия иже прозвашася горы Оугорьския"²⁹. За іншим автором, літописець об'єднав різні гори щоб окреслити східні та західні межі уділу Яфета. Однак, згідно з тим же автором, імовірнішою виявляється інша версія. Редактор літопису, який долучив до нього розповідь про Югру та мешканців Уральських гір, міг уявляти їх продовженням Кавказьких гір. Він ототожнив угрів та Югру, що певною мірою здається справедливим, і не побоявся назвати їх Угорськими, або ж – Югорськими³⁰.

Це припущення, видається, таки переоцінює здатність середньовічного автора до абстрактного мислення та його пізнання з географії. Етно-географічний вступ ПМЛ цілком міг опинитися під впливом подальших щорічних статей або ж, що імовірніше, – усного переказу, на якому вони ґрунтувалися і який став основою статті sub anno 6406. Ця стаття об'єднує слов'янські Київ та Дніпро, гору, "еже са зоветь ннѣ", тобто наприкінці XI – початку XII ст., "Оугорьское", "горы великия иже прозвашася горы Оугорьския" й одразу ж за цим – Дунай і слов'ян, що зазнали нападу угрів.

Дніпро в літописі однозначно є новим маркером уділу Яфета, як і Дунай був таким означенням у грецькій хроніці. Понад те, на Дніпрі існують

нейшие государства Восточной Европы: 2006 год: Пространство и время в средневековых текстах / Г. В. Глазырина (отв. ред.). Москва, 2010. С. 115–134 (тут с. 123).

²⁷ Пор.: Иоанн Малала. Хронография. Книги I–VI / Н. Н. Болгов, А. М. Болгова (ред.-сост.) Мир поздней античности. Документы и материалы. Вып. 6. Белгород, 2016. С. 50.

²⁸ Толочко А. П. Об источнике одной ошибки в географическом введении "Повести временных лет": Кавказские, иначе

Карпатские, горы Древняя Русь: вопросы методологии. 2007. № 3(29). С. 107–109.

²⁹ Пор.: Ипатьевская летопись. Стб. 17–18 [6406 (898)]; Лаврентьевская летопись. Стб. 25 [6406 (898)].

³⁰ Петрухин В. Я. "Кавкасиинския горы, рекше Угорьски". О парадоксальном отождествлении в космографическом введении Повести временных лет *Finnisch-ugrische Mitteilungen*. Bd. 32/33. Jahrgang 2008/2009. 2010. С. 511–517.

Київ та “горы Киевские”³¹, частиною яких виявляється “гора” в урочищі “Оугорское”. Видається, що ці “горы Киевские” не лише співзвучні “горам Кавкасииским”. Заризикуюмо припустити, що на ментальній карті літописця далекі й невідомі “горы Кавкасиискые” Іоана Малали і є близькими та відомими йому “горами Киевскими”. Іншої “Кавкасии”, окрім Києва, він просто не знав, тим паче, що в давньоруських текстах згадок про Кавказ більше не було. Саме в цій уявній географії, ландшафтних асоціаціях і концентрації літописних топонімів варто, нам видається, шукати причини ототожнення двох гірських масивів – Кавказу та Карпат, – яке є парадоксальним для сучасної людини, але не для літописця. У середньовічних реаліях літописець не ототожнював Кавказькі та Карпатські гори. Він вважав гори Київські та Угорські тими ж “горами Кавкасиискими”, які Яфет отримав в уділ.

У цьому випадку нам зовсім не важливо, що назва “Угорское” в усіх списках літопису середнього роду, тобто передбачається “село, селище”. Це назва поселення, а не “гори”, а спроба визначення топоніму як похідного від етноніму “оугри/угри” не має переконливих доказів³². Сьогодні дослідники справедливо вважають, що первинна мотивація ойконіму “Угорське” пов’язана з географічним терміном “угор” у значенні “гора, підвищення, схил гори/берега річки”, незважаючи на його незначну продуктивність в українській мові: укр. діал. у́го́рок “невелике узвишшя, пагорб”³³. Важливо лише те, що літописець і його сучасники, безперечно, вважали інакше й бачили тут передовсім пов’язану з уграми гору.

Отже, для київського літописця Угорські гори – це гори Київські, вони ж “Кавкасиискые”. Залишається зрозуміти, як “великие горы” на заході – Карпати, на яких стоїть Перемишль, перетворилися на Угорські гори. У цьому випадку нас буде цікавити не етнографічний аспект самої назви, адже зрозуміло, що за Карпатами мешкали “оугри”, до яких вели “ворота Оугорские”³⁴, розташовані біля Сянока, а його літературна історія.

Знайомство з літописами здатне переконати нас, що Угорські гори виявляються тут надзвичайно рідко використовуваним літературним штампом, здатним легко перемішуватися у просторі. Не виглядає на те, що їх варто визнавати звичайним найменуванням Карпатських гір у Середньовіччі, хоча сучасний дослідник літопису давно до цього звик³⁵. У ПМЛ, після вступу та статті

³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 16; Лаврентьевская летопись. Стб. 23 [6390 (882)]. Гори взагалі виявляються описовою домінантою київського пейзажу в недатованій частині ПМЛ; пор.: “Поланомъ же живущимъ всоб по горамъ симъ... в лѣсъ на горахъ надъ рѣкою Днѣпрскою”; св. апостол Андрій “поиде по Днѣпру горѣ и по приключая приде и ста подъ горами на березѣ и заоутра вѣставъ рече к сущимъ с нимъ оученикомъ: видите горы сия яко на сихъ горахъ вѣсиаеъ блгодать Бжии, и вшедеъ на горы сия и блгсвиа... и слѣзе съ горы сеа идеже послѣже бысть Киевъ”; “сѣдаше Киї на горѣ кдѣ ннѣ оувозъ Боричевъ а Щекъ сѣдаше на горѣ кдѣ ннѣ зоветса Щеговица а Хоривъ на третейи горѣ ѿнюдуже прозваса Хоривица”. Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 5, 6–7, 12; Лаврентьевская летопись. Стб. 7, 8, 9, 17.

³² Железняк І. М. Київський топонімікон. Київ: 2013. С. 145–153. Див. також: Козюба В. Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві *Історико-географічні дослідження в Україні. Збірник наук. праць*. Ч. 8. Київ, 2005. С. 179–194; Климовский С. И. Где, когда и почему возник Киев. Киев, 2013. С. 160–167. Пор. традиційний погляд у: Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897.

³³ Железняк І. М. Київський топонімікон. С. 148; пор.: Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. Сумы, 1984. С. 225.

³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 764 [6739 (1231)].

³⁵ Пор.: “Nazwa stosowana niejednokrotnie na Rusi na oznaczenie Karpat”. Див.: Chronica Galiciano-Voliniana. S. 149 (przyp. 430), із

6406 р., їх згадано лише раз³⁶ у художньому описі громадянської війни в Києві після смерті князя Володимира 1015 р., коли тут узагалі йдеться про Карпати, а не гору в урочищі Угорське³⁷. Утім, вірогідно, вже наприкінці XI – на початку XII ст. важливий ментально-географічний зсув зі сходу на захід мав відбутися. Саме так можна інтерпретувати опис подій, пов'язаних зі смертю Святослава Володимировича, що, ймовірно, поєднує київське урочище Угорське й утвір, куди князь, начебто, мав намір утікати.

Владіміро-Суздальському літописанню XII–XIII ст. гори з такою назвою невідомі. Залишається додати, що в літописі, який в українській та російській історіографічній традиції прийнято називати "Галицько-Волинський літопис", а в сучасній польській медієвістиці запропоновано іменувати "Хроніка Романовичів" або "*Chronica Romanoviciana*", вони з'являються згодом лише двічі у стилістично єдиній повісті стосовно історії Галича кінця 1220-х років³⁸. У першому випадку літопис повідомляє, що близько 1226 р. галицькі бояри повірили улесливому боярину Жирославові і "їдоша в землю Перемьшлескою в горы Кавокаськия рекше во Оугорськия на рѣкоу Днепръ"³⁹. Варто погодитися, що це співставлення автор узяв зі списку ПМЛ, якою він користувався⁴⁰.

Читання "Днѣпръ", притаманне обидвом старшим спискам літопису, – Іпат'євському та Хлебніковському, очевидно, первісне. Саме воно відповідає опису уділу Яфета в ПМЛ, де є і Дніпро, і Угорські гори, і гори Кавказькі. У пізніх копіях Хлебніковського списку – рукописі Бундура-Яроцького та Єрмолаєвському списку – присутнє не так правильне, як виправлене написання ріки: "Днѣстръ" (БАН. 21.3.14. Л. 183об.; РНБ. F.IV.231. Л. 231). Англійський та польський переклади Галицько-Волинського літопису так само старанно виправляють "очевидну помилку" книжника відповідно до реальної гідрографічної ситуації⁴¹.

Однак, саме ця "помилка" у ретроспективні надає додаткової надійності нашій гіпотезі про причину "неправильного" іменування Кавказьких гір Угорськими в недатованій частині ПМЛ. Угорські гори первісно були розташовані там, де й гора, "еже са зоветь ннѣ Оугорское", а саме – на Дніпрі. Літописна

відкликанням до: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Руси / О. С. Стрижак (відп. ред.). Київ, 1985. С. 165. Ця думка підкріплена авторитетом М. Грушевського, який писав, що "Карпатський хребет" і є "горы Угорськия", як їх звать наші памятки (Іпат. с. 2, 14, 97, 499, 507). Так ся границя усталила ся правдоподібно ще в XI в. і держала ся потім". Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 459*. Втім, вчений не приписує це ототожнення населенню і культурі середньовічної Східної Європи, а лише її "пам'яткам", історичним текстам.

³⁶ У цьому випадку інформація про урочище sub anno 6352 [854], яку містить новгородський літопис XV ст., нас не цікавить. Див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / А. Н. Насонов (ред.). Москва; Ленинград, 1950. С. 107.

³⁷ "Стополкъ жешканыи... оуби Стѣслава пославъ къ горѣ Оугорскои бѣжашу ему въ Оутры"; см.: Ипатьевская летопись. Стб. 126; "пославъ в горѣ Оугорьстѣ": Лаврентьев-

ская летопись. Стб. 139 [6523 (1015)]. Пор.: *Петегирич В., Павлів Д.* Розкопки кургану "Могила Святослава" у Карпатах *Фортеця: збірник заповідника Тустань* / Р. Миська (ред.). Кн. 3. Львів, 2018. С. 94–116. Тут показано, що жодних зв'язків між археологічними реаліями і пізньою легендою про загибель князя Святослава Володимировича в Карпатах та його легендарною могилою біля Сколе не існує.

³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 747, 759 [6737 (1229)].

³⁹ Там же. Стб. 747–748 [6734 (1226)].

⁴⁰ Пор.: Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. С. 143, прим. 172.

⁴¹ *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. LV–LVI, LXX, 108; *Kronika halicko-wołyńska*. S. 129–130, przyp. 363; див.: *The Galician-Volynian Chronicle* / G. A. Perfecky (ed.) *Harvard Series in Ukrainian Studies*. Vol. 16. München, 1973. P. 31 ("departed for the district of Peremyn' (sic! – прим. авт.), the Caucasian, that is, the Hungarian Mountains, and the Dniester river").

правда, як правда сакрального тексту, була для літописця важливішою, ніж правда географічна⁴², помилки тут немає. Варто припустити, що і автору, і сучаснику було цілком зрозуміло, про що йдеться у тексті, і як Галич, Дністер та Угорські гори пов'язані з Києвом, Дніпром, Київськими горами та горою в урочищі Угорське. Галич у цій процедурі "перенесення сакрального" виявляється новим Києвом, а Дністер – новим Дніпром.

Тому варто припустити, що ще до падіння Києва під натиском монголів у 1240 р. в колі князя Данила могли почати боротьбу за київський спадок і право називати його державу Руссю. Зазвичай історики вважають, що князі з династії Романовичів поширили назву Русь на свої землі лише тоді, коли заволоділи частиною історичної Руської землі з центром у Києві в середині XIII ст., а Володіро-Суздальські землі змогли присвоїти собі „київський бренд” ще пізніше⁴³. Проте, як свідчить літописання, цей процес почався не пізніше, ніж наприкінці XII – в першій третині XIII ст.⁴⁴

Відомо, що для автора тієї частини "Галицько-Волинського літопису", яку звично називають "Галицькою", насправді написаної або завершеної у Холмі, джерелом натхнення та цитування була ПМЛ, тоді як для автора продовження – наступної "Волинської" частини, яка включила Холмський літопис і була завершена у Володимирі, що й давало підстави називати її ще в XV ст. Володимирською⁴⁵, таким текстом був Київський літопис⁴⁶. Дослідники неодноразово відзначали "книжний" характер розповіді про події 1224–1227 рр. у літописі Романовичів, насичений цитатами та ремінісценціями. Мотив, пов'язаний із "волхвами угорськими", що передбачили смерть угорського короля, коли той побачить Галич⁴⁷, цілком можна порівняти з пророцтвом чародія-волхва, який віщував князеві Олегу смерть від свого

⁴² Пор. приклад перетворення історичного тексту на сакральний, коли складені на основі літопису паремії святим Борисом та Глібу почали публічно читати під час богослужіння: Успенский Б. А. Борис и Глеб. Восприятие истории в Древней Руси. Москва, 2000; Гиппиус А. А. "Летописные" паремийные чтения о Борисе и Глебе: история текста и исторический контекст *Факты и знаки: исследования по семиотике культуры*. Т. 2. 2010. С. 42–71.

⁴³ Plokhy S. The origins of the Slavic nations: premodern identities in Russia, Ukraine and Belarus. Cambridge (Mass.), 2006. P. 67–68. Пор.: Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. Boulder (Col.), 1998.

⁴⁴ Мусин А. Е. "Погибель земли Руськой". С. 124, 126–127.

⁴⁵ Див. про це з відсиланням до джерела – йшлося про поставлення 1147 р. митрополита Кліма Смолятича як прецедент для поставлення 1415 р. митрополита Григорія (Цамблака) – "а то наши есмо, написано стоит въ лѣтописѣхъ Русскихъ, въ Киевскомъ и въ Володимирскомъ и въ иныхъ", в: Александрович В. Василівська ротонда і Володимирський літопис: дві невикористані можливості сучасного сприй-

няття історії княжого Володимира *Хроніки Ладомерії*. Вип. 5: Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції "Хроніки Ладомерії", присвяченої 850 річниці з часу правління у Володимирі князя Романа Мстиславовича, засновника Галицько-Волинського князівства і патріарха монаршого правлячого роду Романовичів. Володимир-Волинський; Новоград-Волинський, 2020. С. 6–11 (тут с. 7–9). Зазначене джерело див.: Окружная грамота Литовского великого князя Александра-Витовта об отделении Киевской митрополии от Московской и о поставлении в сан Киевского митрополита Григория Цамблака, 1415 г., после 15 ноября *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* / И. Григорович (ред.). Т. 1: 1340–1506 гг. Санкт-Петербург, 1846. С. 35–37, № 25 (тут с. 36).

⁴⁶ Юрьева И. С. Лингвистические параметры стилистических различий между Галицкой и Волынской летописями *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования* / J. Komendová (red.). Olomouc, 2016. С. 65–77.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 748–749 [6734 (1226)].

коня, закінченим розлогими роздумами на тему: "се же дивно єсть тако ѿ вольхвовання сбывается чародѣством"⁴⁸.

Окрім ПМЛ, літописець використав у своїй оповіді роман про Олександра Македонського⁴⁹, "Історію юдейської війни" Йосифа Флавія, інші хронологічні тексти і, звісно ж, біблійні книги⁵⁰. Написані звинувачення на адресу боярина Жирослава демонструють складнішу комбінацію текстів при залученні кількох біблійних висловів і цитат із перекладної літератури. Дослідники зауважують практично дослівне відтворення інвектив на адресу Іоана із Гіскали в "Історії Юдейської війни" Йосифа Флавія (II: 21), яку можна знайти в Архівському списку "Юдейського хронографу", а також вбачають відкликання до Буття. 4: 11–12; Лев. 10: 9; Втор. 29: 6; Пс. 68: 26; Діян. 1: 20⁵¹.

Перераховані ремінісценції – не єдині біблійні образи, використані в цій повісті. Опис діянь галицьких бояр, які "ѿидоша в землю Перемышлескую", явно перегукується зі Священним Писанням. Найвідоміші в літописі "виходи" до землі чи країни пов'язані з велінням Бога Аврамові: "изыди ѿ землѣ своеѣ... и прїиди в землю, въ нюже ти покажоу" (Буття. 12: 1)⁵², або ж історією волхвів, які поклонилися новонародженому Христу, – "инымъ путем ѿидоша во страну свою" (Мф. 2: 12). Проте в конотаціях обох текстів мало спільного з поведінкою бояр, що повірили наклепу на князя та покинули його, але невдовзі повернулися, як блудний син, і отримали пробачення.

Виглядає на те, ніби найближчі словесні та змістові паралелі вдається віднайти лише у пророка Єремії, який пише: "И рече Господь ко мнѣ во дни Иосіи царѣ: видель ли еси, таже сотвори ми дом Израилевъ? Поидоша на всѣху гору высокую и под всѣмъ древо листвѣно и соблудиша тамо" (Єр. 3: 6). Саме в нього можна побачити дослівну відповідність літописній фразі "ѿидоша въ землю" (пор.: "тако пророкъ и священникъ ѿидоша въ землю, еяже не ведяху"; див.: Єр. 14: 18)⁵³. Вихід

⁴⁸ Там же. Стб. 28–30; Лаврентьевская летопись. Стб. 38–40 [6420 (912)].

⁴⁹ Різні підходи див., напр., в: *Истрин В. М. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. Ч. 2: Тексты. Александрия 1-й редакции. Москва, 1893. С. 61; Галицко-Волынская летопись / Под. текста, пер. и ком. О. П. Лихачевой Памятники литературы Древней Руси / Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев (ред.-сост.). Вып. 3: XIII век. Москва, 1981. С. 236–425 (тут с. 280, 284, 583); Вілкул Т. А. Біблія у Галицько-Волинському літописі Княжа доба: історія і культура. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 227–240 (тут с. 228). Думка про безпосереднє запозичення у літописі з "Олександрії", прирівняної зусиллями літописця князя Данила за її значенням до Писання, тобто Біблії, є обґрунтованою. Див. також: *Ее же. Хронографические заимствования как текстологический маркер в Галицко-Волынской летописи Древнейшие государства Восточной Европы. 2016 год. Памяти Г. В. Глазыриной / Т. В. Гимон, Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова, А. С. Щавелев (ред.). Москва, 2018. С. 274–289.**

⁵⁰ Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР. № 13. 1926. С. 103–123; Вілкул Т. Рукописна традиція старословенського превода Осмокнижжя. Архаїзми і іновациї Збірник Матице Српске за Книжевност и Језик. Кн. 65(3). 2017. С. 787–799 (тут с. 797).*

⁵¹ Мецкерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва; Ленинград, 1958. С. 287; Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець / Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1989. С. 382. Пор.: Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинському літописі. С. 232, 234, прим. 35. Наведене відкликання провадить не до видання джерела й первинного дослідження, а компілятивної статті, див.: Толочко А. П. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве *Ruthenica. Т. 5. 2006. С. 252–256.*

⁵² Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Вып. 1. Варшава, 1900. Главы 1–12 (Прил. к кн. "Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе"). С. 74.

дому Ізраїлевого “на вську гору високу” “въ землю, еѣже не ведѣху” став не лише результатом незнання та омани, подібно до історії галицьких бояр, але й блуду як злочину релігійного характеру (пор.: “соблудиша тамо”). Ця деталь однозначно вказує на доконаний факт ідолопоклонництва ізраїльтян, порушення присяги на вірність Богові, завіту з Ним, який Біблія традиційно розглядає священним шлюбом. Аналогічним порушенням васальної присяги князю Мстиславу Мстиславовичу літописець вважав і вихід галицьких бояр “в землю Перемышлеськоую в горы Кавакоаськи”. Можна припустити, що ці гори Перемишльської землі виявилися у літописі синонімом “гори високої”, на якій старозавітні юдеї після того, як пішли зі свого священного міста, здійснили жертвоприношення чужим богам і на такий спосіб стали праобразом галичан. У цьому ототожненні вдається побачити не тільки київську, а й угорську складову. Присутність угрів і “земли Угорской” по той бік гір Перемишльської землі, вже без жодного зв'язку з горою в київському урочищі Угорське, перетворювала Карпати на гори Угорські.

Утім, складне переплетіння асоціацій виявилось доступним лише книжнику. Навіть у літописі цей штучний оронім не вийшов за межі повісті до 6737 р., де він і згаданий вдруге. Під час походу на Галич угорський гех іуніор Бела, “рекѣмъи король Оугорскѣи в силѣ тажѣцѣ... оустремисшисѣ приати градъ и землю” й увійшов “во горы Оугорскѣѣ”⁵⁴. Поєднання двох етнімічних назв лише підкреслює книжний характер конструкції. У підсумку Карпати так і не стали у свідомості жителів Центрально-Східної Європи “горами Угорськими”, проте історикам нового й новітнього часу ця назва припала до смаку.

З “Перемишльськими горами”, “реконструйованими” на основі повісті, що її редактор Іпатіївського списку літопису князя Данила вмістив *sub anno* 6737, неможливо не пов'язати “горную страну Перемышльскую”, згадану в літописі Романовичів при викладі подій початку 1240-х років. Цю країну, узурпуючи тут владу князя Данила, “мысляще одержати” ще один галицький боярин – двірський Григорій Васильович⁵⁵. Її літературна історія видається нам зрозумілішою, ніж її історія політична.

⁵³ Відомо, що наприкінці XV ст. укладачі слов'янської Біблії з оточення архієпископа Новгородського Генадія зіткнулися із суттєвими прогалинами в тлумачних списках книги пророка Єремії, які довелося перекладати з латинської Вульгати. Див.: Юнгеров П. А. Общее историко-критическое введение в Священные ветхозаветные книги. Казань, 1902. С. 522. Справді, ми не можемо назвати ранньосередньовічного слов'янського перекладу пророка з цікавим нам висловом “ѡидоша въ землю”, що міг би бути безпосереднім джерелом запозичення. Слов'янський переклад Хроніки Іоана Малали також не зберігся, проте саме він, як модно вважати на підставі текстологічного аналізу, вплинув на автора ПМЛ. Та це не може стати суттєвою перепороною, щоб висунути нашу гіпотезу, тим більше, що біблійність православної культури з її “відкритою традицією” цитування в принципі не передбачала скрупульозного поводження із текстом для відтворення сенсу і форми Святого Письма. І те, й інше було

поширене в оральній культурі “обслуханих” членів християнського суспільства. Беручи до уваги ці особливості культурно-антропологічного механізму православної проповіді і передачі Священного Передання, “керігми” як змісту Біблії і Євангелія, необхідно визнати, що “теорія текстуальних запозичень” і, особливо, “мікрозапозичень” у контексті східнохристиянської культури взагалі втрачає сенс. Повинно йтися не про запозичення, а мімезис, наслідування. Додамо, що цитування на основі безпосереднього звернення до тексту із зазначенням конкретного твору і конкретного пасажу було ознакою латинської писемної культури, використання якої в православній традиції має стати предметом доказів учених.

⁵⁴ Іпатьевская летопись. Стб. 760 [6737 (1229)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 148–149.

⁵⁵ Пор.: “боѣре же Галичѣстии Данила кнѣземъ собѣ называхоу а самѣ всю землю держахоу Доброслав же вокнажилъсѣ бѣ и Соудьбѣч поповѣ вноукѣ и грабаше всю

Можна було б подумати, що поява цього терміну в літописі ситуативна і пов'язана з конкретними подіями й часом, коли контроль над усією Галицькою землею виявився зосередженим у руках галицького боярства “боаре же Галичѣстии Данила княземъ собѣ называхоу а самѣ всю землю держахоу”. Літописець князя особливо наголошує на факті боярського самовладдя на північному заході політичного утворення, в районі Верхнього Подністрів'я та Карпат, і його південно-східних кордонах, у Середньому Подністрів'ї та Поділлі: “Доброслав же вокнажилъсѣ бѣ и Соудычъ поповъ вноукъ и грабаше всю землю и въше во Бакотоу все Понизье приа безъ княжа повеления Григоры же Васильевичъ собѣ горноюу страну Перемышльскоуюу мышлаше шдержати”⁵⁶. У цій ситуації фізична й політична географія могла відобразитися у культурному структуралізмі літописного тексту, де “горный верх” співвідносився з “дольним низом”. Проте реальна політико-географічна ситуація у Галицькій землі, в основі якої лежала не двочастинна, а тричастинна структура з центрами влади в Галичі, Бакоті й Перемишлі, а також ознайомлення із методами роботи середньовічного книжника демонструють нам, що це не так.

Передусім варто згадати: автор літопису князя Данила значно частіше, ніж автор ПМЛ, вживає слово “страна” замість звичнішого для слов'янської мови “земля”. Це вважають характерним для книжників, що мали перед очима хронографічні образи та слов'янський переклад Біблії, у якому, зокрема, в книзі Ісуса Навіна, на це слово натрапляємо вельми часто⁵⁷ як відповідник грецького $\chi\omega\rho\alpha$ або $\gamma\eta$. Однак серед 30 випадків уживання слова “страна” у літописі лише тричі воно мало стосунок до назви конкретної країни⁵⁸.

У зв'язку з цим можна висунути низку міркувань. “Горная страна Перемышльская” є очевидним *haraх legomenon* середньовічної літератури Східної Європи. Попри справді гірський пейзаж перемишльського краю, біблійне джерело цієї фрази впізнати не особливо складно⁵⁹. Перед нами – звичне “перекладу 70 тлумачів” означення гористої Юдеї та гірських районів Ізраїлю, корені якого у класичній античності (до прикладу, Кіропедія, Дельфійське пророцтво, яке потрапило до всіх підручників грецької мови). Його традиційно вживали у формі грецького прикметника жіночого роду, здатного легко обійтися без підмета, що є звичним для слов'янського синтаксису: $\eta\ \delta\omicron\rho\epsilon\iota\nu\eta$ (ср.: $\tau\eta\ \delta\omicron\rho\epsilon\iota\nu\eta$, $\epsilon\nu\ \tau\eta\ \delta\omicron\rho\epsilon\iota\nu\eta$, $\tau\eta\nu\ \delta\omicron\rho\epsilon\iota\nu\eta$; пор. також латинський переклад: *montes, in montibus*).

землю и въше во Бакотоу все Понизье приа безъ княжа повеления Григоры же Васильевичъ собѣ горноюу страну Перемышльскоуюу мышлаше шдержати и бѣсть матежъ великъ в землѣ и грабежъ ѿ нихъ”; див.: Ипатьевская летопись. Стб. 789 [6748 (1240)]. Пор.: “гор[ъ]нюю страну Премышльскоую” (в Іпатівському списку – “горноюу страну Перемышльскоую”; у Ермолаєвському списку “горноюу страну Перемышл[ъ]скую”); див.: *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 242.

⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 789 [6748 (1240)].

⁵⁷ Вилкул Т. Л. “Сторона / страна”... С. 124, 130, 132.

⁵⁸ Окрім “страны Перемышльской”, в описі подій 1230-х років тут згадано “Німецькі”

і “Чернігівські” країни: “яко така град не избрѣтохъ ни в Нѣмѣчкыхъ странахъ”; “поплѣнилъ бо бѣ всѣ Черниговские страны”; див.: Ипатьевская летопись. Стб. 765, 773 [6739 (1231), 6742 (1234)].

⁵⁹ У спеціальному дослідженні, присвяченому використанню у середньовічному літописанні Східної Європи термінів “страна / сторона”, вислів, що нас цікавить, не віднесено до біблійзмів. Авторка вважала, що це слово в біблійному контексті частіше означало “язык” як відмінний від юдеїв етнос або берег річки і тільки в літописі могло поєднуватися з назвою конкретних територій (пор.: Вилкул Т. Л. “Сторона / страна”... С. 121, 123, 124, 134). Варто відзначити нерозуміння біблійного контексту у деяких сучасних дослідників або ж неувагу до нього.

У слов'янській Біблії це родове поняття переважно перекладали як “горскыа” без необхідного уточнення (земля, область, країна), а згодом – в авторизованому нині тексті Єлизаветинської Біблії 1751 р. – “горная” (див.: ІсНав. 11: 21; 13: 6; 2 Хр. 26: 10). Рідше альтернативною пропонували “гора” (“бѣжаша в гору”, “ѡидите въ гору”, “горну”, “горы”, “гѣру”; див.: Буття. 14: 10; ІсНав. 2: 16; ср.: Єз. 35: 2). Попри декілька разів, все ж, використаний у Септуагінті підмет “земля” (γῆ), слов'янський перекладач лише раз зберігає це словосполучення у книзі Ісуса Навіна (“и избѣ Исъ всю землю горьскую”; див.: РГБ. Ф. 304-І. Собрание Троице-Сергиевой Лавры. № 2. Л. 24 об., пор.: Л. 26, 26 об., 28 об. ср.: τῆν γῆν τῆς ὀρεινῆς, див.: ІсНав. 10: 40; 11: 16).

В інших випадках переклад надає перевагу звичному прикметнику (пор.: “въ горьстѣи”, “ѡ дубравы до масерѣфосѣмаима горьскыа”, “всю горьскую”: пор. грецький текст Вт. 11: 11: γῆ ὀρεινῆ καὶ πεδινῆ, у пізнішій редакції, все ж, відображена притаманна грецькому текстові дихотомія – “землѣ нагорнаѣ и равнаѣ”, тобто рівнинна, рівнина). У більшості списків пізнішої російської редакції слов'янської Біблії можна натрапити на “гороу высокоую”⁶⁰. “Горная” трапляється й у Новому Завіті, наприклад, в описі зустрічі Діви Марії та святої Єлизавети (εἰς τὴν ὀρεινὴν μετὰ σπουδῆς εἰς πόλιν Ἰουδα; ἐν ὅλῃ τῇ ὀρεινῇ τῆς Ἰουδαίας; Лк. 1: 39, 65; пор. Остромирове Євангеліє 1056 р., арк. 216 зв.: “въставъши Маріа иде въ горьницѣ съ тѣцаниємъ”, Єлизаветинську Біблію: “иде в горная со тѣцанием, во град Иудов”, “горная Иудея” й переклад митрополита Іларіона (Огієнка): “пішла, поспішаючи, у гірську околицю, у місто Юдине”)⁶¹.

Природно, що “горная” присутня у Хроніках Георгія Амартола й Іоана Малали, як і в залежних від них слов'янських хронографічних творах, але тут сам зворот вкрай рідкісний⁶². Варто погодитися, що безпосереднім джерелом конструку

⁶⁰ Див.: Лебедев В. К. Славянский перевод Книги Иисуса Навина по сохранившимся рукописям и Острожской Библии: Исследование текста и языка. Санкт-Петербург, 1890; Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Вып. 2: Главы 13–25. Прил. к кн. “Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе”. Варшава, 1901. С. 81–190 (тут с. 91). Див. також нещодавно видану книгу Ісуса Навіна за Архівським списком Юдейського хронографу, з різницями в: Вілкул Т. Книга Ісуса Навіна: Давньослов'янський четий текст за списками XIV–XVI століть (Серія “Київське християнство”. Т. 9). Львів, 2017. С. 12 (прим. 4), 19 (прим. 33), 20, 24 (прим. 49).

⁶¹ Звернемо увагу на надлишкову частоту використання терміну ἡ ὀρεινῇ (“горная”) у біблійній книзі Юдити (див.: Юдит 1: 6; 2: 22; 4: 7; 5: 1, 3, 5, 15, 19; 6: 7, 11; 7: 1, 12, 18; 11: 2; 15: 3, 5). Тут також у двох випадках присутнє традиційне поєднання гори й підніжжя-підгір'я як цілісного опису ландшафту, що складається із височин і рівнин (пор. церковнослов'янський textus recertus і грецький оригінал Септуагінти, що бере початок, як можна припустити, зі зворотів

книги Ісуса Навіна: “бѣжаху по всякому пути поля и нагорныя” / “ἐφευγον ἐπὶ πάσαν ὁδὸν τοῦ πεδίου καὶ τῆς ὀρεινῆς”, див.: Юдит 15: 2; “яже в горней и напольней” / “ἐν τῇ ὀρεινῇ καὶ πεδινῇ”, см.: Юдит 15: 7). Залишається тільки шкодувати, що цей біблійний текст, який ідеально підходить на роль джерела для відповідного запозичення у літописі Романовичів, навряд чи був відомий давньоруському книжнику, що аж до кінця XV ст. черпав знання про Юдит із хронографу (див.: Водолазкин Е. Г. Всемирная история в литературе Древней Руси (на материале хронографического и палеоного повествования XI–XV вв.). 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург, 2008. С. 323, 357; пор.: Евсеев И. Е. Очерки по истории славянского перевода Библии. Петроград, 1916).

⁶² Див.: Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы... С. 8 (I: VIII); Творогов О. В. Античные мифы в древнерусской литературе XI–XVI вв. Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 33. 1979. С. 3–31 (тут с. 23) (пор.: “Сервей же мудрый повѣдаеть сия: “На широцѣ поле живша, имѣвша рать съ нѣкими, жившими на высоких горах, и възлѣзоша на горная, акы змиевѣ, на руках и чревѣсы ползающе, и избѣени быша от жи-

"горная земля Перемышльская" була Біблія. Можливо, повинно йтися конкретно про книгу Ісуса Навина – єдину, яка, правдоподібно, знає "землю горскую". У дослідженнях, присвячених книжним і біблійним впливам у Галицько-Волинському літописі⁶³, на таку можливість, як видається, раніше не звертали уваги.

Цьому можна запропонувати пояснення. Заведено вважати, що в укладачів Галицько-Волинського літопису мало просторих і докладних запозичень із Біблії. Вони полюбили оперувати короткими біблійними висловами, чим і відрізнялися від укладача ПМЛ. На загал, вони вільно опрацьовували біблійні тексти, сполучаючи й нанизуючи одна на одну кілька біблійних цитат⁶⁴, як ми вже бачили у викриванні боярина Жирослава. Однак у цьому випадку літописець не просто запозичує та переносить до свого тексту біблійний образ, детермінований лексично. Перед нами приклад культурного трансферу, не обмеженого цитуванням Біблії та додаванням її прообразу до певного типу події, сучасної літописцеві. У процесі перенесення відбувається щось більше, ніж цитування або запозичення.

По-перше, він зіставляє традиційну біблійну назву гористої місцевості, передовсім Юдеї, – "горская" у формі "горная" – зі Східними Карпатами, на яких стоїть Перемишль. Для цього вже було створено лексичну та змістову основу – "горы Кавокаськи" в "земле Перемышльской", яка фігурує в описі попередніх подій.

По-друге, він сміливо розвиває й осучаснює біблійну мову, передчуваючи або визначаючи логіку її подальшого розвитку у східнослов'янських Церквах. Літописець не лише змінює "горская" початкового перекладу на "горная", закріплене в пізніших редакціях біблійного тексту та кодифіковане в Єлизаветинській Біблії. На додаток він категорично відмовляється від нетипової для слов'янського синтаксису конструкції, що передбачає використання лише предиката без підмета, перетворюючи її на двоскладову, доповнену іменником. По суті, перед нами новий переклад чужого для слов'янської мови біблійного грецизму, надання йому звичної для сучасників форми⁶⁵.

По-третє, киянин використовує не традиційний для давньоруського літописання термін "земля", вже залучений в історії "виходу" галицьких бояр, а інший біблеїзм – "страна", що є його словесним і культурним маркером. У такий спосіб наголошено на винятковості подій, що відбулися в "горной стране Перемышльской", непорівнюваних з тим, що спостерігалось в інших "землях". Із цією винятковістю пов'язане "по-четверте". Літописець, по суті, вводить до кола

вущих на горах"). Пор.: Вілкул Т. А. Літопис і хронограф. С. 109–110.

⁶³ Див.: Перетц В. Н. До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису *Збірник Історично-філологічного відділу УАН*. № 76, ч. 2: Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Київ, 1928. С. 213–219; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). Київ, 1958; Романова О. В. О хронології Галицько-Волинської летописи XIII в. по Іпатьевському списку *Прошлое Новгорода и Новгородской земли*. Новгород, 1997. С. 66–70; Пауткин А. А. Беседы с летописцем. Поэтика раннего русского летописания. Москва, 2002; Вілкул Т. А. Біблія у

Галицько-Волинському літописі. С. 227–240. Пор.: Ее же. Хронографические заимствования... С. 274–289.

⁶⁴ Вілкул Т. А. Біблія у Галицько-Волинському літописі. С. 228, 232, 233, 234.

⁶⁵ Цю логіку розвитку біблійної мови, яка передбачає трансформацію не лише прикметника, що виконує функції іменника, – "горная", але й "горы" в двоскладову конструкцію, добре видно на прикладі одного з пророцтв Єзекиїла. Пор. Синодальний переклад XIX ст. з церковнослов'янським текстом: "Человек! Обрати свой взор против горной страны Сеир и произнеси пророчество / Сыне человекъ, обрати лице твое къ горѣ Сеиръ и прорцы на ню" (Иез 35:2).

біблійних асоціацій діяння князя Данила, “нового Соломона”⁶⁶, перетворюючи свою історію Галицької та Перемишльської земель на місцеву “Книгу Царств”.

Боярин Григорій Васильович відомий нам не тільки тим, що задумав керувати всією “горной страной Перемышльской” замість Данила. Він негативно згадується і в інших ситуаціях. 1234 р. у битві поблизу Торчеська князь Володимир Рюрикович, галицький або волинський боярин Мирослав та інші бояри потрапили в полон “свѣтомъ безбожьнаго Григора Василевича и Молибоговичевъ”⁶⁷. 1238 р. він як двірський разом із єпископом Артемієм перекинувся від Ростислава Михайловича до Данила Романовича, взявши участь у закликанні князя до Галича⁶⁸.

Урешті, до початку 1241 р. Григорій Васильович і Доброслав Суддич очолили дуумвірат, що став уособленням боярської влади на околицях Галицької землі, в “горной стране Перемышльской” і Пониззі. Однак, восени 1241 р. між дуумвірами розпочався конфлікт (“свадивьшеса сами”). Доброслав звинуватив Григорія у порушенні відданості князю Данилу, розраховуючи при цьому на одноосібну владу в Галицькій землі (“присла Доброславъ на Григора река и ѿко невѣренъ ти естъ противлѣшеса емоу, а самъ хоташе всю землю удержати”). Під час аудієнції у Данила і Василька, більше схожої на суд над невірними васалами, які звинувачували один одного у зраді сюзеренів, обох бояр ув'язнено⁶⁹.

Не буде перебільшенням стверджувати, що в літописній повісті про відновлення влади Романовичів над околицями Галицької землі Данило виступає як біблійний пророк або праведний цар Старого Завіту. “Скорбаше и молашеса Бѣу w чинѣнъ своеи ѿко нечствѣмъ симъ (боярам – авт.) держати ю и wбладати ею”, “хота оуставити землю”⁷⁰, князь повертає собі й Пониззя мудрістю печатника Кирила і “горную страну Перемышльскую” зброєю двірського Андрія. Він очищує цю “землю горскую”, що чітко асоціюється в контексті попередніх подій із “высокими горами” пророка Єремії, на яких ізраїльтяни приносили жертви хибним богам, від охоплених гординою зрадників, подібно до Григорія, рязанського боярина (чи служилого князя?) Костянтина на службі в Ростислава Михайловича, анонімного перемишльського єпископа і “словоутному певцу” Митусі, який “древле за гордость не восхотѣста слоужити князю Данилоу”⁷¹. На такий спосіб князь руйнує в цій “горской/горной стране” вівтарі на честь хибних ідеалів, повертаючи її жителів до істинного служіння. На подібний кшталт за десятирок років до того князь Мстислав повернув блудних бояр галицьких із Кавокаських гір Перемишльської землі.

Повість про повернення буйної і заблукалої “горной страны Перемышльской” до істини завершується сентенцією літописця, яку він приписує авторові

⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 860 [6771 (1263)]. Пор.: Мусин А. Е. Князь Александр Ярославович и король Даниил Романович как люди Средневековья Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 155–176 (тут с. 173).

⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 774 [6742 (1234)]. Пор.: Chronica Galiciano-Voliniana. S. 63 (przyp. 195), 192 (przyp. 524); Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 311–312; Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów

(1205–1269). Studium prozopograficzne (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 2). Kraków, 2013. S. 220–221.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. С. 777–778 [6743 (1235)].

⁶⁹ Там же. С. 790–791 [6748 (1240)].

⁷⁰ Там же. С. 793 [6749 (1241)].

⁷¹ Там же. С. 793–794 [6749 (1241)]. Пор.: Chronica Galiciano-Voliniana. S. 255. Пор.: Ясіновський Ю., Кіндратюк Б. Данило Романович і літописний Митуса Княжа доба: історія і культура. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2008. С. 158–166.

Книги Притч царю Соломону: "сирѣчь ѿкоже рече приточникъ: "боуесть до-моу твоего скроушиться; бобръ и волкъ и ѿзвѣць снѣдаться". си же притчею речена бысть"⁷². Вірогідно, тут ми знову зіштовхуємося із творчим методом літописця князя Данила, здатного легко переплітати біблійні образи зі звичними для нього реаліями довколишнього світу.

Здогади про біблійні джерела цієї фрази, які існують у дослідженнях (Прит. 14: 11, "домове нечестивыхъ исчезнутъ"; Прит. 15: 25, "Домы досадителей разоржетъ Господь"), видаються не точними, якщо не хибними⁷³. Неможливо тут побачити й контамінацію новозавітної притчі про два будинки, один з який зведений на камені, а інший – на піску (Мф. 7: 24–27), навіть якщо творцем будинку на піску, згідно з Євсевійським Євангелієм 1283 р., виявляється "мужъ боуень"⁷⁴. Незрозумілі й причини, з яких цей літописний текст іноді зіставляють із біблійними приписами ритуальної чистоти й заборонами на споживання до їжі нечистих тварин: серед них ні бобра, ні вовка, ні борсука не згадано (пор.: Лев. 11: 6; Втор. 14: 5–7)⁷⁵. Утім, як побачимо далі, зв'язок перелічених тварин із культурними заборонами й антиповедінкою епохи Середньовіччя може виявитися слухним.

Відповідь на запитання про джерело – в сенсі того, що відбувається. Вона пов'язана із боротьбою Данила з божевільною гординою місцевих мешканців, яких він вважає своїми підданими. Це цілком співвідноситься зі змістом Книги Премудростей Ісуса, Сина Сираха, на яку як джерело літописної цитати давно вказала Ольга Ліхачова, не запропонувавши, втім, конкретного вірша. Слов'янський переклад цих Премудростей міг бути відомим літописцеві завдяки різноманітним збірникам, що існували з кінця XI ст. і вміщували її фрагменти⁷⁶. На нашу думку, найближча за змістом літопису фраза "ѿкоже домъ разорень тако бужго премудрость" (Сир. 21: 21; пор.: Сир. 21: 5: "прещение и досаждение опустошатъ богатство: тако и домъ гордыхъ запустѣтъ").

Наявний російський переклад літописної фрази: "Как сказал Приточник: "Тщеславие твоего дома сокрушится; бобр, и волк, и барсук будут съедены". Так в притче было сказано"⁷⁷ видається не зовсім точним. Наведене поєднання видів Писанні Біблії не відоме, бобер і борсук узагалі не згадуються у Священному Писанні (пор. Притч. 30: 26, де "хірогрѣл", що залишився без перекладу, – зовсім не "борсук" Синодального перекладу, а, радше, заєць, тушканчик, пор.: "οἱ χοιρογρόλλιοι ἔθνος οὐκ ἰσχυρόν οἱ ἐποίησαντο ἐν πέτραις τοὺς ἑαυτῶν οἴκους"). Лев і барс, згадані в Сина Сираха, навряд чи можуть знайти тут адекватну заміну (пор. Сир. 28: 26: "оставляющии Господа впадутся въ онъ [пламя], и въ них возгоритсѧ и не угаснетъ: послан будет на нѧ ѿко леуъ, и ѿко

⁷² Пор.: "тѹлы их[ъ] богровые, прил[ъ] бѣць ѿ их[ъ] волчіе и босѹрковые" в Хлебніковському списку літопису Романовичів; див. Chronica Galiciano-Voliniana. S. 256. Видавці відзначають численні спотворення цієї фрази в Хлебніковському літописі, що пов'язують із поганим станом її протографу або недостатньою кваліфікацією переписувача: Kronika halicko-wołyńska. S. 168, przyp. 796 ("Zdanie to w X podane zostało z licznymi literówkami sugerującymi niską czytelność protografu, a bardziej nawet może nikłe kompetencje przepisującego"). На нашу думку, ці спотворення свідчать, що сенс

фрази був незрозумілий уже упорядникам і переписувачам XV–XVI ст. Див. також зауваження на цю тему: Mouchard F. Les citations scripturaires dans la Chronique Hypatienne *Revue des Études Slaves*. Vol. 74, No. 2/3. 2002. P. 419–429.

⁷³ У статті, спеціально присвяченій використанню Біблії в Галицько-Волинському літописі, цей очевидний бібліїзм залишився поза увагою авторки, пор.: Вілкул Т. Л. Біблія у Галицько-Волинському літописі. С. 227–240.

⁷⁴ Пор.: Толочко А. П. Галицкие "приточники" *Ruthenica*. Т. 2. 2008. С. 201–209 (тут с. 203–204).

пардѣ погубить ж"). Найімовірніше, згадка про тварин, які "снѣдаться", на думку автора, не була цитатою з Біблії, а мала стосунок до описаних вище подробиць літописного епізоду, будучи лише формою реалізації притчі-пророцтва.

Зміст фрази видається ось у чому. Пророцтво про знищення "буести", зроблене у вигляді притчі ("си же притчею речена бысть"), передбачало противників Данила. Одним із наслідків цієї поразки, його знаком стало знищення одягу (?) перемишльського владика, його "гордых слуг" і співця Митуси. Саме ці предмети й були виготовлені з бобрових, вовчих та борсучих шкур. Відомо, що Андрій, двірський Данила, переслідуючи противників князя, які втекли з Перемишля, "оудоси владыкоу и слоуги его разыграби гордые и тоулы ихъ бобровые раздра и прилбичѣ ихъ волчьѣ и борсоуковые раздраны быша слоуоутного пѣвца Митоусоу древле за гордость не восхотѣста слоужити князю Данилоу раздраного икы связаного приведоша"⁷⁸.

"Раздрание" вказних одягу або їхніх частин найкраще відповідає подальшій фразі про те, що "бобръ и волкъ и азвѣць снѣдаться". Саме це, алегорично, й провістив Приточник, користуючись асоціацією "знищення гордості" – "раздирання/обдирання одягу"⁷⁹.

Спеціально відзначимо, що коли вибір тварин пов'язаний, імовірно, з деталями конкретної події, то моральна сентенція і формально, й лексично, звісно ж, залежить від Біблії. Як її основа розпізнається або пророк Ісайя ("сокрушатсѣ беззаконнии и грѣшници вкупѣ, и оставившии Гда скончуютсѣ", "καὶ συντριβήσονται οἱ ἄνομοι καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ ἅμα καὶ οἱ ἐγκαταλείποντες τὸν κύριον συντελεσθήσονται"; Іс. 1: 28), або книга Притч ("путіє нечестивыхъ ѿ земли погибнутъ, пребеззаконнии же изринутся ѿ нежъ", "ὁδοὶ ἀσεβῶν ἐκ γῆς ὀλοῦνται οἱ δὲ παράνομοι ἐξωσθήσονται ἀπ' αὐτῆς"; Притч. 2: 22). Правдоподібно, літописець князя Данила справедливо назвав Приточника джерелом усього натхнення: беззаконники і грішники, що залишили Господа й символами яких стали бобер, вовк і борсук, "сокрушатсѣ", "скончуютсѣ", "изринутся" или же "снѣдаться".

Не зовсім зрозумілим залишається те, що в очах літописця і його сучасників мали символізувати хутра або шкури бобра, вовка й борсука та які елементи одягу малюся на увазі. Ішлося про статусні облачення самого єпископа чи тільки його слуг, як іноді припускають, у цьому випадку не важливо. І те, й інше взаємозв'язане. Для істориків ця побутова подробиця виявляється свідченням багатства та багатолюдності єпископського двору як двору "крупного феодала"⁸⁰, слуги якого, як і будь-які одягнуті в хутра слуги знатного господаря з добре влаштованим зовнішнім побутом, пишались своїм становищем⁸¹. Розграбування та вилучення покинутих єпископом багатств і припасів, на

⁷⁵ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 256, przym. 698.

⁷⁶ Див. думку про датування перекладу в: *Рождественский А. П., прот.* Книга Премудрости Иисуса, сына Сирахова: Введение, перевод и объяснение по еврейскому тексту и древним переводам. Санкт-Петербург, 1911. Пор. також: *Сперанский М. Н.* Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. Исследование и тексты. Москва, 1904. Визнаємо, що в найвідоміших Ізборниках 1073 і 1076 рр. такої фрази немає.

⁷⁷ Див.: Галицко-Волынская летопись.

С. 302, 303, 588. Пор. ближчий до змісту літописного тексту український переклад: "Се так реченням сказано було": Літопис Руський. С. 400.

⁷⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 793–794

⁷⁹ Див. переклад Л. Махновця: Літопис Руський. С. 400.

⁸⁰ Пащито В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 228.

⁸¹ Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. 1: Период первый киевский и домонгольский. Первая половина тома. Москва, 1901. С. 559.

думку деяких дослідників, нагадувало не захоплення бойової здобичі, а судову розправу у вигляді "потокa и разграбления"⁸².

Зауважимо, що літопис, зрештою, не протиставляє владу і його оточення. До цього оточення належав і Митуса-співець. Те, що літописець використовує однокореневі слова ("раздраные" прилбиці, "раздраный" Митуса), вказує на співця як одного з пограбованих, одягненого в тулу (?) і прилбицю. Для правильного розуміння того, що відбулося, та долучених до цього категорій людей варто зіставити рід занять Митуси – спів, а, отже, лицедійство, та можливе трактування таких предметів, як "тоулы и прилбичѣ" шапками й масками.

Така інтерпретація суперечить усталеним в історіографії переконанням. Обидва згадані атрибути зазвичай розглядають або у зв'язку з престижним одягом єпископського оточення чи його самого⁸³, або в контексті середньовічної військової справи.

Тул, відповідно до середньовічного слов'янського слововживання, відомо вже в XI ст., традиційно інтерпретують як "колчан для стріла". Саме в такому значенні це слово вжите в перекладених текстах замість грецького терміну "φαιέτρα"⁸⁴. Проте лише Александр Бестужев-Марлінський впровадив до літератури думку, що в Середньовіччі існували "бобровые колчаны". На це словосполучення можна натрапити у його "старовинній повісті" "Роман и Ольга" (1823)⁸⁵. Очевидно, воно походить від "тул бобровых" Галицько-Волинського літопису, з якими він міг познайомитися у Ніколая Карамзіна: його працями, за власним зізнанням письменника, як і багато хто в тогочасній Росії, він був натхненний⁸⁶.

Звернемося до археології. Вироби з бобрової шкіри мають унікальну текстуру поверхні й тому їх легко розпізнати в археологічних матеріалах. Під час розкопок пам'яток середньовічної Східної Європи вони трапляються вкрай рідко⁸⁷ й ніколи не пов'язані з військовою справою⁸⁸, зазвичай

⁸² Гайденок П. И. О праве суда над епископатом на Руси (XI–XIII вв.). Постановка проблемы *Христианское чтение*. 2020. № 1. С. 90–108. Пор.: *Его же*. Страсти по русским архиереям XI–XIII веков (кто имел право судить русских архиереев?) *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 69–83 (тут с. 77, 81).

⁸³ Пор.: Черная Л. Антропологический код древнерусской культуры. Москва, 2008.

⁸⁴ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 3, вып. 2: Т–Я. Санкт-Петербург, 1893. С. 1036–1037; Словарь русского языка XI–XVII вв. / С. Г. Бархударов (отв. ред.). Вып. 1: А–Б. Москва, 1975. С. 254.

⁸⁵ Бестужев-Марлинский А. А. Сочинения в 2-х т. / В. И. Кулешов В. И. (сост.; подгот. текста; вступ. статья и коммент.). Т. 1: Повести; Рассказы. Москва, 1981. С. 65.

⁸⁶ Пор.: Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург, 1819. С. 12, примеч. 20.

⁸⁷ Див.: Изюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел Новгорода Великого *Труды Новгородской археологиче-*

ской экспедиции. Т. 2 / А. В. Арциховский, Б. А. Колчин (ред.) (Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 65). Москва, 1959. Рис. 11, 13; Матехина Т. С. Археологические находки из "необычной" кожи Новгород и Новгородская земля: история и археология. Вып. 22. 2008. С. 184–203; Курбатов А. В. Кожевенное сырье, техническое обеспечение его выделки и сортамент кож средневековой Руси *Stratum plus*. 2010. № 5. С. 169–218 (тут с. 180); *Его же*. Мех и шкура бобра в культуре средневековой Руси *Мода и дизайн: исторический опыт – новые технологии*. Материалы XXI международной научной конференции, 29 мая – 1 июня 2018 г., г. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург, 2018. С. 32–35. Пор. нові знахідки піхов зі шкіри бобра в Новгороді: Гайдуков П. Г., Олейников О. М., Богомолов А. В., Короткова Е. В., Перейма Д. В. Археологические исследования на Торговой стороне Великого Новгорода в 2018 г. *Новгород и Новгородская земля: история и археология*. Вып. 33. 2020. С. 24–31 (тут с. 27. Рис. 5: 4).

⁸⁸ Див.: Курбатов А. В. Кожаные детали вооружения и амуниции в древности и средневековье по письменным и археологическим

характеризуються невеликими розмірами, ніяк неспівставні з сагайдаком для стріл.

Прилибицю (прилибицю) дослідники звичайно інтерпретують як шолом або, частіше й переважно, – підшоломник⁸⁹, обшитий хутром чи шкурою тварини⁹⁰. Ще в XIX ст. висловлено гіпотезу, що ми маємо справу не з простими слугами, а дружинниками, які носили за спинами сагайдаки, покриті бобрим хутром, а на головах – якийсь убір, також хутряний. Він називався прилибицею і був підшоломником або чохлам на шоломі⁹¹. Відповідно, український переклад згадує “сагайдаки і прилибиці”⁹².

Однак, напевно чи під “тулами” малися на увазі сагайдаки для лука і стріл. Середньовічна слов'янська мова Східної Європи могла використовувати це слово в зовсім іншому значенні. Звернімося до словникового запасу давнього новгородця, зафіксованого завдяки берестяним грамотам. Цьому словникові рідко вживане слово “туль” або “тула” добре відоме. Воно трапляється в берестяній грамоті № 818 (Н-98, Тр-ХІІ-І, пл. 10-кв. 1335-№69/152), знайденій у садибі “Е” Троїцького розкопу в шарах, дендрохронологічно датованих 1160–1170-ми роками. Це цілковито збережений заповіт⁹³, у якому, зокрема, написано: “въ тоуль д гривънъ серебра, се даю въхо брату”⁹⁴. У номінативі це слово могло бути й чоловічого, й жіночого роду: “туль” або “тула”. Воно означало “укриття”, “таємне місце”, що знаходять відповідники в діалектах російської мови, де “тула”, “затуль” і “притуль” могли означати приховане, недоступне місце, місце для захисту, притулку. Це слово пов'язане зі старослов'янським дієсловом “тулити” у значенні “укривати”, “приховувати”, “ховати” (пор. російські дієслова “укрывать”, “скрывать”, “прятать”, “притулित”, “найти притулок”; пор. також дієслово “затулити” в значенні “зачинити” в укр. м.). Проте образ тула як сагайдака продовжував тяжіти над інтерпретаціями не лише істориків, а й лінгвістів, не схильних відкидати можливості, що гроші на чорний день, згадані в заповіті, мали іноді ховати в порожній сагайдак, придатний для цього як “сакраментальна панчоха нашого часу”⁹⁵.

данным Земля наша велика и обильна: сборник статей, посвященный 90-летию А. Н. Кирпичникова / С. В. Белецкий (ред.). Санкт-Петербург, 2019. С. 245–257 (тут с. 249–250). Утім, автор переконаний в існуванні середньовічних сагайдаків, обшитих бобримими шкурами, і прилибиць як частин бойового головного убору, обшитих вовчими й борсучими шкурами, див.: *Его же*. Биоресурсы в древности: о месте бобра в материальной и духовной культуре Руси *Записки Института истории материальной культуры РАН*. № 23. 2020. С. 119–131 (тут с. 120). Переконавання підкріплено відсиланням до словника російської мови, пор.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 1. С. 254.

⁸⁹ *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. 2, вып. 4: П. Санкт-Петербург, 1902. Стб. 1427; *Словарь русского языка XI–XVII вв.* / Г. А. Богатова (гл. ред.). Вып. 19: П. Москва, 1994. С. 195. Пор.: *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. Вып. 3: До-

спех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. Ленинград, 1971. С. 31; *Петрухин П. В.* К переводу новгородской берестяной грамоты № 383 *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова*. 2020. № 1: Грамматические процессы и системы в диахронии. Памяти А. А. Зализняка. 2020. С. 217–221.

⁹⁰ Пор.: *Курбатов А. В.* Биоресурсы... С. 120.

⁹¹ *Иловайский Д. И.* Прилибица *Его же. Исторические сочинения*. Ч. 2: 1859–1897 гг. Москва, 1897. С. 62–63.

⁹² Див.: *Літопис Руський*. С. 400.

⁹³ *Гиппиус А. А.* К прагматике и коммуникативной организации берестяных грамот *Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А.* Новгородские грамоты на бересте. Т. 11: Из раскопок 1997–2000 годов. Москва, 2004. С. 183–232 (тут с. 209).

⁹⁴ *Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А.* Новгородские грамоты... С. 40, 160.

⁹⁵ *Зализняк А. А.* Древненовгородский диалект. Москва, 2004. С. 367–368. Тут власне час згадати слова самого Андрея Зализняка,

Нове для істориків літописного тексту значення слова тул/тула, відкрите зусиллями археологів, і його зв'язок із гірськими дає нам змогу попроситися зі штучною інтерпретацією "бобровых тулов" (або "тул") як сагайдаків. Водночас не варто прив'язуватися й до розуміння цього слова як позначення "таємного місця". Тул або тула, безперечно, слугували вмістилищем для грошей, куди, як до гаманця, їх можна було заховати, тобто просто покласти. Варто зауважити, що археології Середньовіччя відомі гаманці й торбинки з бобрової шкіри. У похованнях древніх марійців IX–XI ст., досліджених у межиріччі р. Ветлуга і В'ятка (Росія), трапляються гаманці ліроподібної форми зі шкіри хвоста бобра⁹⁶, а в Старій Ладозі (Ленінградська область, Росія) у шарах кінця IX – початку X ст. знайдено торбинку із зав'язками, також виготовлену з бобрової шкіри⁹⁷.

Тлумачення "бобровых тул" як гаманців було очевидним спрощенням завдання, яке стояло перед дослідниками. До того ж, контекст літописної оповіді навряд чи вказує на це значення, хоча й не виключає його. Проте використання тули для срібних гривень змушує нас згадати про ще одне традиційне вмістилище грошей. Окрім панчоx і гаманців, гроші могли ховати в шапках або під їхньою підкладкою, безпосередньо в тулі⁹⁸.

Автори вважають, що "тули" Галицько-Волинського літопису варто було б інтерпретувати як накриття голови чи його частину, виготовлену з хутра бобра або обшиту ним. Нагадаємо: недавно автори і коментатори польського перекладу літопису Романовичів припустили, "że terminy „tęły” i „przyłbicy” użyte zostały raczej w znaczeniu przenośnym: „ozdoby ciepłego stroju”, niż w dosłownym: „kołczany” i „przyłbice, hełmy”⁹⁹. Водночас прилбицю, що доволі рідко трапляється у давньоруському словнику, можна розуміти як маску, також виготовлену зі шкіри або хутра вовка й борсука¹⁰⁰.

Варто привернути увагу й до форми слова, вжитої в Іпатіївському списку літопису: "прилбиць". Деякі дослідники дотримуються думки, що залучено спотворене "прилбиць" за аналогією із читанням Хлебніковського списку ("прилбѣць")¹⁰¹. Проте очевидна часова і смислова першість Іпатіївського кодексу стосовно іншим збереженим спискам літопису Романовичів дає підстави з довірою поставитися до цього слововживання літописця і припустити інше призначення описаного атрибуту, тут відмінного від військової прилбиці і, ймовірно, пов'язаного з личиною*.

який якийсь сказав у колі колег: "Таки сильним дурманом є ейфорія, яка настає, коли ти вирішиш, що що-небудь відкрив".

⁹⁶ Никитина Т. Б. Поясные кошельки/сумочки в средневековых могильниках Ветлужско-Вятского междуречья *Поволжская археология*. 2013. № 2. С. 151–161.

⁹⁷ Курбатов А. В. Кожаные предметы из раскопов 3–5 на Земляном городище Старой Ладogi *Ладога и Ладожская земля в эпоху Средневековья* / А. Н. Кирпичников (отв. ред.). Вып. 5. Санкт-Петербург, 2015. С. 48–100 (тут с. 50).

⁹⁸ "Туля, тулея, тулейка, часть шапки и шляпы, покрывающая голову сверху, кроме полей, околыша, ушей, козырька и пр. Иногда подкладка под верхнюю тулью, род втулки в шляпу". Див.: Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4.

Санкт-Петербург; Москва, 1882. С. 453.

⁹⁹ Kronika halicko-wołyńska. S. 168, przyp. 796.

¹⁰⁰ Ще Сергей Соловйов припускав, що прилбиці – це лише "опушки у шапок под дле лба". Див.: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 2, т. 3–4. Москва, 1960. С. 172. Пор. сучасну думку про те, що прилбиця може бути "меховою опушкою шапки", не пов'язаною безпосередньо з військовою справою, однак без жодного відкликання до С. Соловйова в: Комаров О. В. Дискуссия о доспешной терминологии *Novogardia*. 2019. № 1. С. 267–287 (тут с. 280–281).

¹⁰¹ Петрухин П. В. К переводу новгородской берестяной грамоты... С. 218.

* Цікаво відзначити, що в сучасній польській мові захисна пластикова маска, що

Цей новий підхід не видається неможливим. Чи не маємо ми справи зі скоморохами в оточенні єпископа? Писемні джерела свідчать, що скоморохи могли проживати при архиєрейському домі й не протиставлятися Церкві¹⁰³. Це було пов'язано з традиціями античної та візантійської аристократії, що передбачали утримання артистів для виступів на публічних бенкетах¹⁰⁴. Єпископат у середньовічній Східній Європі, безумовно, виступав носієм візантійських звичаїв¹⁰⁵. Однак у деяких випадках вказівка на зв'язок єпископа зі скомороством і навіть публічне уподібнення його блазню могло бути частиною громадянської страти владики.

Зокрема, таке було присутнє в антицерковній політиці Івана Грозного 1570-х років. Архиєпископа Новгородського Пимена виставили на всезагальне посміховисько верхи на коні з музичними інструментами – атрибутами скомороха в руках, а його наступника архиєпископа Леоніда віддали на розтерзання собакам у ведмежій шкурі – ведмідь був невід'ємним учасником вистав скоморохів у пізньосередньовічній Росії¹⁰⁶. Не можна не зауважити, що в соціальному приниженні новгородських владик особливу роль було відведено тваринам: коню, ведмедю, псам. Чи не можна побачити у згадці княжого літопису про боброві тули й вовчі прилбиці в архиєрейському оточенні натяк на скоморохів перемишльського владки з метою принизити одного з противників князя Данила в очах сучасників?

З огляду цього питання-припущення варто пригадати про символічне значення згаданих у літописі тварин у народних повір'ях. Величний образ московських бояр з їх високими бобровими шапками, де боброве хутро, безумовно, було символом престижу й багатства, не варто лінійно переносити на раннє Середньовіччя. У традиційній культурі вовк асоціювався не тільки із хтонічними й демонічними силами, його образ міг мати еротичний сенс¹⁰⁷, аналогічно до того, як ведмідь викликав подібні асоціації в уявленні скоморохів. До цього антисвіту належав також бобер і більшість хутрових звірів, зокрема й борсук. Бобер хтонічно пов'язаний із підземним світом та душами померлих: за лікувальною магією хвороба мусила покинути хворого і піти в боброві "исты"¹⁰⁸, він згадувався в еротичній жіночій та весільній символіці¹⁰⁹, лише пізніше можна

закриває обличчя, називається "przylbica", а в українській розмовній – "щит".

¹⁰³ Панченко А. М. Русская культура в канун Петровских реформ. Ленинград, 1984. С. 63 (і наст.); Лихачев Д. С. Скоморох Всеслава и ток на Немиге *Древности славян и руси* / Б. А. Тимощук (отв. ред.). Москва, 1988. С. 138–140; Скоморохи в памятниках письменности / З. И. Власова, Е. П. Фрэнсис (Гладких) (сост.). Санкт-Петербург, 2007.

¹⁰⁴ Симонова В. Э. Представление о быте высшего римского сословия в сатирах Ювенала *Классическая и византийская традиция. 2017: сборник материалов XI научной конференции* / Н. Н. Болгов (отв. ред.). Белгород, 2017. С. 114–119.

¹⁰⁵ Мусин А. Е. Загадки дома Святой Софии: Церковь Великого Новгорода в X–XVI вв. Санкт-Петербург, 2016. С. 22–24.

¹⁰⁶ Там же. С. 218–219, 221. Про маски в новгородській культурі див.: Овчинникова Б. Б., Копнина Е. В. Маски и их роль в средневеко-

вой культуре Новгорода *Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие* (Проблемы истории России. Вып. 3). Екатеринбург, 2000. С. 118–134.

¹⁰⁷ Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. С. 122–159.

¹⁰⁸ Алексеева А. С., Гиппиус А. А. Наблюдения над текстом Олонецкого сборника заговоров *Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2019. № 2(76)*. С. 141–158 (тут с. 148).

¹⁰⁹ У зв'язку з цим варто згадати дворянне графіті останньої чверті-кінця XIV в. на стінах драбинної вежі в церкві св. вмч. Федора Стратилата на Ручії в Новгороді. Вислів "Поиду бобромъ възлѣ рѣку" повторено п'ять разів. Ці написи традиційно інтерпретувалися як частина пісні або загадки, або ж як фрагмент фольклорного тексту, дворянність якого обумовлена його структурою; Див.: Медынцева А. А. Древнерусские надписи из церкви Федора Стратилата в Новгороде

спостерігати редукцію стійкої для слов'ян семантики бобра до теми бобрового хутра як символу багатства¹¹⁰. Відомі приклади, коли "боброва шапка" виявлялася атрибутом сміхової, скоморошої поведінки¹¹¹. Отже, все, що середньовічна людина могла знати про вовка, бобра й борсука, було пов'язане з недобрим світом та антиповедінкою¹¹², яскравим прикладом якої було скоморошшя.

Вважаємо, що сказаного достатньо, аби мати можливість висунути гіпотезу про зв'язок частини оточення анонімного перемишльського єпископа зі скоморохами й інтерпретації "бобровых тул" і "волчьих и барсучьих прилбиц" атрибутами скоморохів – шапками й масками. Цей наративний прийом, як і відмова назвати єпископа на ім'я, відповідали цілям літописця створити у своїй повісті негативний образ недругів князя Данила.

Отже, "горная страна Перемышльская", очищена від ворогів братів Романовичів та уподібнена горам Київським і гірській Юдеї, знаходить своє місце на ментальній карті¹¹³ середньовічного мешканця Східної Європи. Як ми бачили, гори Перемишльської землі так і не стали для нього "горами Угорськими", оскільки цей оронім стосовно Карпат трапляється лише двічі, а по-суті – один раз, адже належить одному автору. Обидва рази вони згадані в літописній повісті "6737 р.". Стилiстична й лексична єдність цієї розповіді очевидна.

Як уже зауважено, Лаврентіївський літопис згадує Карпати одинокий раз на початку XIII ст. просто як "гори" на шляху з Угорщини до Галича і Володимира¹¹⁴. Із цим самим неперсоніфікованим іменем їх раз згадано також і в Київському зводі. У літописних статтях 6657–6658 рр., судячи з усього, використано розлогі відомості галицького інформатора. Проте "горы" у множині видаються до певної міри випадковим варіантом.

Звернемося до літопису. На початку 1150 р. король Геза, надіславши князю Ізяславу Мстиславовичу військову допомогу в його протистоянні з Києвом, мав намір "поступити подъ горы галичскаго кнѣза". Цим він хотів перешкодити князю Володимирі Володаревичу взяти участь у конфлікті Волині з Руською

Славяне и Русь: Сб. статей: К шестидесятилетию академика Б. А. Рыбакова / Е. И. Крупнов (отв. ред.). Москва, 1968. С. 440–450 (тут с. 449); Рожественская Т. В. Надписи и рисунки в церкви Федора Стратилата на Ручью Царевская Т. Ю. Роспись Церкви Федора Стратилата на Ручью в Новгороде. Москва, 2007. С. 339–382 (тут с. 343–344); надписи № 7, 8 (2 рази), 11, 12; Илл. 362, 363, 364; Её же. Язык и письменность средневекового Новгорода: Богослужебные надписи и берестяные грамоты XI–XV вв. Санкт-Петербург, 2008. С. 75. У 2018 р. Марина Бобрик на Історико-філологічних читаннях в м. Великий Новгород, Росія, в доповіді "Напис про бобра в церкві Федора Стратилата на Ручьї" висловила обґрунтоване припущення про зв'язок цього напису з весільними обрядами. Автори дякують Марині Бобрик за люб'язні консультації та можливість ознайомитися з текстом ще неопублікованого виступу.

¹¹⁰ Гура А. В. Бобр Славянские древности. Этно-лингвистический словарь / Н. И. Толстой

(отв. ред.). Т. 1. Москва, 1995. С. 199–200; *Его же. Символика животных...* С. 200–236, 253–257; особливо с. 201, 206, 212, 213–214, 216, 217, 253.

¹¹¹ Пор.: "Шляпа бобровая, без тульи, без полей, шут.[очное] женихово богатство". Див.: Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4. С. 453.

¹¹² Середньовічні уявлення про бобра походять з античної літератури, автори якої могли вважати, що бобер здійснює акт самокастрації. Див.: Rosa I. Motyw bobra w kulturze antycznej i średniowiecznej – między toposem literackim a rzeczywistością *Rocznik Antropologii Historii*. 2017. Rok 7(10). S. 203–231. Див. також: Parzyśzek M. Stosunek człowieka do bobra w pradziejach i średniowieczu, na podstawie źródeł archeozoologicznych i pisanych. Praca magisterska. Promotor: dr hab. prof. UW A. Lasota-Moskalewska. Warszawa, 1999.

¹¹³ Див. на цю тему: Downs R., Stea D. Maps in minds: reflections on cognitive mapping. New York, 1977.

¹¹⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 427 [6714 (1206)].

землею на боці останньої (“не дати же са ему двигнути”)¹¹⁵. Вислів “поступити под горы” не зовсім конкретний з географічного погляду, але подальші події дають змогу прояснити його.

Угорський похід відбувся лише восени того року. Літописна стаття в цьому випадку поєднує попереднє повідомлення угорських інформаторів князя Володимира стосовно початку походу Гези й подальші реляції про перемоги. Король “вшель в гору и ту поверга возы свои”, “прошедъ гору и взъ Санокъ городъ и посадника его аша”, “самъ гна съ дружиною своею к Перемышлю” і “села оу Перемышля многа взъ”¹¹⁶. За літописцем, Володимир був вимушений заплатити королівському оточенню, зокрема архієпископу і двом єпископам, щоб ті вмовили Гезу припинити похід. Отже, похід “под горы” мав на меті захоплення північно-східних схилів Карпат. Звідси можна було не лише погрожувати галицькому князю, а й, як побачимо пізніше, взяти під контроль важливі для усієї Східної Європи торгові шляхи, що пролягали через Перемишль.

Залишається узгодити розуміння ороніму “гора”. Спроба трактувати “гору” як усі Карпати, навіть відповідно до принципу *pars pro toto*, видається необережною¹¹⁷. Гора, що впливає з літопису, є конкретною межею цього гірського хребта на шляху до Угорщини.

1238 р. князь Данило, дізнавшись про вторгнення угорського війська на чолі з Ростиславом Михайловичем, “посла на нѣ вое свое и гнаша по нихъ до горы и возвратишася”¹¹⁸. Близька лексична конструкція трапляється під час опису раніших подій, що відбулися, судячи з усього, восени 1231 р. Тоді Данило вигнав із Перемишля князя Олександра Белзького, а боярин Владислав Юрійович “тонаше їшли и до Санокъ воротъ Оугорьскыхъ”¹¹⁹.

Згадка Сяноку й “Угорських воріт” дає змогу уточнити розташування “горы”. Її близькість до Сяноку була зрозумілою ще з уже відомої нам літописної статті 6658 р., що оповідала про конфлікт Гези й Володимира, а опис подій *sub anno* 6739 і 6743 рр. надійно ототожнює її з “Угорськими воротами”, в яких зазвичай бачать Лупківський перевал¹²⁰.

Не виключено, звичний для літописця опис перемоги в Карпатах з обов'язковим вигнанням противника через “Угорські ворота” походить із “Повісті про осліплення Василька Теревольського”. Саме тут є опис битви 1099 р. на р. В'яр (Вігор, Wiar), правій притоці р. Сян, між військом Володаря

¹¹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 385 [6657 (1149)].

¹¹⁶ Тем же. Стб. 406 [6658 (1150)].

¹¹⁷ Див.: Літопис Руський. Стб. 234, 393.

¹¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 778 [6743 (1235)].

¹¹⁹ Там же. Стб. 763-764 [6739 (1231)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 160-161.

¹²⁰ Втім, М. Грушевський писав, що знаходяться “недалеко Сянока “ворота Угорські”” як “прохід і засіки, очевидно, в теперішнім Дукалянським проході”. За його ж словами, у верхів'ях р. Стрий “тутешній прохід звється “Руськими воротами” (*porta Ruscie*) в угорських джерелах XIII в.”, відкликаючись до *Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta*, ch. XIV, XX: *Грушевський М. Історія*

України-Руси. Т. 2. С. 460 (див. останнє видання: *Anonymus and Master Roger. Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum. Anonymus, Notary of King Béla, The Deeds of the Hungarians. Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta. Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars* / M. Rady, L. Veszprémy, J. M. Bak (ed., transl., ann.) *Central European Medieval Texts*. Vol. 5. Budapest; New York, 2010. Існує й інша думка: звичайним шляхом на Русь з Угорщини служив Верещський перевал через Карпати у верхів'ях Тиси, див.: *Западноевропейские источники. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия*. Т. 4. / А. В. Назаренко (ред.-сост.). Москва, 2010. С. 210, примеч. 5.

Перемишльського і половецького хана Боняка, з одного боку, й угорського короля Коломана – з іншого, яка завершилася тим, що “побѣгоша Оугре и мнози истопоша оу Вагру друзии же въ Сану и бѣжаще возлѣ Санѣ оу гору и спихаху другъ друга и гна по нихъ два дѣни сѣкущи ѿ”¹²¹. Однак цей літописний “топос” необхідно вважати історично детермінованим. Угри, які переправилися через Сян у місці впадання до неї ріки В’яр, вирушили вгору за течією Сяну “оу гору”, очевидно, до Сяноку й перевалу. Перед нами – перша літописна згадка “горы” як перевалу, що веде до Угорщини, власне “Угорських воріт”, ще з кінця XI ст.¹²²

Зважаючи на це все, згаданий шлях через Сянок був не єдиною дорогою до Угорщини з Галицької землі й Польщі. На початку 1241 р. Данило, який перебував тоді при дворі короля Бели, вирушив “изо Оугорѣ во Лахы на Бардоуевѣ и приде во Соудомирѣ”, після чого зустрівся зі своїм сімейством і братом, які пішли “из Роуское землѣ в Лахы предѣ безбожными Татары”, “на рѣцѣ рекомѣ Полцѣ”¹²³. 1285 р., під час походу монголів на Угорщину, вони використовували інші шляхи: “Ногаи поиде на Брашевѣ, а Телебоуга поиде попереку Гору”¹²⁴.

Отже, існувало щонайменше дві дороги. Крім Угорських воріт, у землю Угорську можна було потрапити через Бардоуєв і Брашев, безперечно, – Бардеїв (Bardejov, Bardfa prope Sarus) і Пряшів (Prešov, Fragaropolis, Eperiessinum), які знаходяться на одному шляху¹²⁵. Яків Головацький не надто й помилявся,

¹²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 246 [6605 (1097)].

¹²² Судячи з усього, битва між русько-угорською коаліцією короля Гези й київського князя Ізяслава Мстиславовича й галицьким князем Володимиром Володаревичем у 1152 р. також сталася біля гирла р. В’яр, а не біля міста Ярослав, як заведено вважати. Дійсно, перша зустріч короля і князя відбувається біля цього міста (“Изславъ же приде на Санѣ рѣку ѿже иде” подѣ Перемышль и ѿкоже прибреде рѣку Санѣ... поѣха оутрии же днѣ Изславъ поиде къ Ярославлю помина и ста вбѣду и ту присла к нему король мужа своего”), де ухвалюють рішення “поѣхати битися к рѣци к Санови”. У підсумку війська вирушають до Перемишля, де й зупиняються нижче від міста на ріці (“придоша к рѣцѣ к Санови ниже города Перемышля”). Відомо, що р. В’яр впадає в р. Сян саме нижче від міста. Усі подальші події: розгром галицького війська, втеча воєводи Збігнева, розграбування княжого двору “на лугу” – розгортаються поблизу Перемишля й закінчуються створенням табору переможців на р. В’яр (пор.: “только единъ оутече съ Избыгнѣвомъ же съ Ивачевичемъ в городъ Перемышль городъ же Перемышль тогда взяли быша зане нѣкому са башетъ из него бити но про то его не вѣзаша вже баше дворъ кнѣзь внѣ города на лузѣ надѣ рѣкою надѣ Саномъ и ту бѣ товаръ в немъ много и тамо наринувшѣ вси воѣ Изславъ же и король скупивше всѣ своа воа . и всю свою дружину ту же и стага товары перед городомъ

надѣ рѣкою надѣ Вагромъ”). Оскільки удача того разу супроводжувала угорців, король не втікає, переслідований неприятелем, а спокійно повертається до своєї землі. Заризуємо припустити – через добре відому нам “гору” чи “Угорські ворота” (“Изславъ же с королемъ съѣхавшася по мѣсту и тако пребывше въ величѣ любви и оу величѣ весельи и разѣхашас король оу свою землю въ Оугры а Изславъ оу Рускую землю”: Ипатьевская летопись. Стб. 447, 449, 454 [6660 (1152)]).

¹²³ Ипатьевская летопись. Стб. 787 [6748 (1240)]. Найімовірніше, Пілиця, можливо піка і місто (Pilica, siedziba władz gminy miejsko-wiejskiej, powiat Zawiercie, województwo śląskie, Polska). Див.: Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 121, przyp. 54.

¹²⁴ Див.: “бысть идоущоу сканьномуу и безаконномуу Ногаеви и Телебоузу с нимъ воевавшима землю Оугорскоую. Ногаи поиде на Брашевѣ а Телебоуга поиде попереку Гору, што башетъ переити треими дѣньми и ходи по дѣ днии блоуда в горахъ водимъ гнѣвомъ Бжиимъ и бысть в нихъ голодъ великъ”. Ипатьевская летопись. Стб. 890–891 [6790 (1282)]. Про дату й обставини походу у зв’язку з написанням так званої Волинської кормчої книги ультрамартовського 6794 року, див.: Мусин А. Е. Колокол святого Юра 6849 года: между Львовом, Плоцком, Петербургом и Теребовлей Княжа доба: історія і культура. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 95–119 (тут с. 108–111).

коли написав, що в давнину ці міста були відомі під назвою “Угорських воріт”¹²⁶, оскільки мав на увазі не стільки міста, скільки простір. Це не до кінця зрозумів Н. Барсов, який йому заперечував у тому сенсі, що Угорськими воротами називалася “тіщина”, не міста, яку “должно искать не в Венгрии, а в Галиции и Саноцком уезде”¹²⁷. Видається, обидва автори по-своєму мали рацію.

Торкаючись середньовічних уявлень про Карпатські гори й “горы” біля Сянока, неможливо оминати увагою очевидне в певних випадках ототожнювання гір і лісу. Як народний географічний термін слово “лес” може позначати “лесной горный пояс”, “горный лес”¹²⁸. У літописі найяскравіші приклади такого суміщення належать до гірських масивів, розташованих на культурному, етнічному чи політичному прикордонні. Те, що ці масиви були залісненими, малося на увазі. Так, широко відомий епізод з розповіді Володимира Мономаха у “Повчанні”: “посла ма Сѣслава въ Лахѣ ходивъ за Глоговы до Чешскаго лѣса ходивъ в земли ихъ дѣ мѣсаці и в то же лѣтъ и дѣта са роди старѣшее новгородское”¹²⁹. Повість минулих літ відносить цю подію до 6584 р. (1075/1076 р.): “Ходи Володимеръ сѣ Всеволожъ и Влгъ сѣ Сѣславъ Лахомъ в помощь на Чехы”¹³⁰.

Перші коментатори співвіднесли вказаний топонім із гірським хребтом на німецько-чеському кордоні Český les (Szumawa, Oberpfälzer Wald, Böhmischer Wald, Bemerwald), що простягається від південно-західної Чехії до східної Баварії. Проте зазначений літописний термін від самого початку інтерпретували не як гори, а саме ліс, розташований “в Герцинській гірській системі й тягнеться на південь від Егера, між Богемією та Моравією, утворюючи вододіл між Дунаєм і Влтавою”. Щоправда, вважаючи цю географічну локалізацію малоюмовірною, оскільки в такому разі Мономаху і його загону довелося б пройти всю Богемію, починаючи від Сілезьких кордонів, і звернувши увагу на згадане місто Глогув (Глогова) як найближчий населений пункт до Чеського лісу, коментатор дійшов висновку, ніби русини не проникали настільки глибоко до Чеської землі – доходили тільки до Сілезько-Моравських гір (Schlesisch-Mährische Gebirge), які й називали Чеським лісом¹³¹. Сучасні коментатори Повісті минулих літ дослівно відтворили цю думку¹³².

Дійсно, згадування Глогува на ріці Одер, останнього польського міста при західному кордоні¹³³, очевидно, вказує на Судети як гірське прикордоння

¹²⁵ Ранні згадки про ці міста див.: Hudaček P. Boli Nemci v Bardejove už v 13. století? K listině z roku 1247, cistercitom a nemecským hostom z Prešova *Středověké mesto a jeho obyvatelia : Medieval Town and its Inhabitants* / M. Štefánik (ed.). Bratislava, 2017. S. 131–160.

¹²⁶ Головацкий Я. Ф. О Галицкой и Венгерской Руси (Пер. с чешского из “*Časopis Českého Museum*” А. В. Старчевский) *Русин*. Т. 9(2). 2018. С. 6–31 (тут с. 15–16). Пор.: *Его же*. О Галицкой и Венгерской Руси (пер. с чеш. из “*Časopis Ceskeho Museum*”). Пер. с чеш. А. Старчевский *Журнал Министертства народного просвещения*. 1844. Т. 3 (март). С. 204–246.

¹²⁷ Барсов Н. П. *Очерки...* С. 16.

¹²⁸ Мурзаев Э. М. *Словарь народных географических терминов*. Москва, 1984. С. 207.

¹²⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 247.

¹³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 190; Лав-

рентьевская летопись. Стб. 199 [6584 (1076)].

¹³¹ Барсов Н. П. *Очерки...* С. 13, VIII. Пор.: Ивакин И. М. Князь Владимир Мономах и его поучение. Ч. 1: Поучение к детям, письмо к Олегу и отрывки. Москва, 1901. С. 42, 149.

¹³² *Повесть временных лет* / Подгот. текста Д. С. Лихачева; Пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Ч. 2: Приложения. Москва; Ленинград, 1950. С. 411, 441.

¹³³ Labuda G. Polska granica zachodnia: tysiąc lat dziejów politycznych. Poznań, 1974; Hendel Z. Głogów wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych *Głogowskie Zeszyty Naukowe*. 1993. T. 3. S. 25–43; Kozaczewski T. Głogów średniowieczny do końca XIII w. Głogów, 2006; Głogów. Średniowieczne miasto nad Odrą / K. Czapla (red.). Głogów, 2018.

Польщі й Чехії, сприйняте у слов'янській картині світу Чеським лісом. До цього безумовно відсилає й один із пасажів "Діянй імператора Фрідріха", які в 1158–1160 рр. за Оттоном Фрейзингенським продовжив його секретар Рахевін¹³⁴. Описуючи похід імператора Фрідріха Барбаросси на Польщу в серпні 1157 р., він так визначає межі цієї країни: "Польща (Polunia), яку зараз населяють слов'яни (Sclavi), якщо вірити тим, хто описує розташування земель, розміщена в межах Верхньої Германії (Germania Superior), маючи з заходу ріку Одер (Oddera), зі сходу – Віслу (Vistula), з півночі – Русь (Rutheni) і Скіфське море (mare Sciticum), з півдня – Чеський ліс (silvae Boemorum)"¹³⁵.

Коментатори російськомовного видання вважають, що в цьому випадку Рахевін, згадуючи silvae Boemorum, перекладає латинню польськомовну географічну номенклатуру. Втім, залишається незрозумілим, чи включає автор Montes Sagraus, які також обмежують Польщу з півдня, до silvae Boemorum. Проте зрозуміло, що Чеський ліс Повісті минулих літ і є silvae Boemorum, згаданий як південний кордон Польщі в Gesta Friderici I imperatoris, а саме Судетські гори, хоча в німецьких латинських джерелах цей термін найчастіше застосовують для позначення кордону між Чехією і Баварською східною маркою, тобто до сучасного гірського хребта Český les. В інтерпретації польського видання німецький автор знову акцентує на лісі, а не горах. Гори тут виявляються вторинними. Додатково зауважимо: джерелом географічних даних для Мономаха, очевидно, слугували його польські супутники, словником яких він і скористався. У цій ситуації не доводиться стверджувати, ніби Повість минулих літ свідчить про безпосереднє знайомство русинів із географічними кордонами Чехії та Моравії.

Це не єдиний лісовий образ прикордонних гір на стику Польщі, Чехії і Моравії. Гірський ліс взагалі є важливим політичним і адміністративним кордоном у сприйнятті простору в Чехії, як про це свідчить "Чеська Хроніка" Козьми Празького. Межі володінь лібіцького князя Славника описано на такий спосіб: "на захід, у напрямку до Чехії, потік Суріна, і град, розташований на горі Осек біля річки Мжі, на південь в напрямку Австрії, гради: Хинов, Дудлеби, Нетолице, аж до середини лісу, на сході, в напрямку до Моравського королівства, град, розташований над лісом і носить назву Літомиш, і далі [аж до потоку] Світава, який знаходиться всередині лісу; на півночі, у напрямку до Польщі, град Кладсько, розташований на річці Ниса"¹³⁶. Подібну термінологію можна спостерігати і в грамоті Празької єпископії 1086 р., безсумнівно копійованій, але з цілком традиційним описом її кордонів: "На заході межі Празького єпископства наступні: Тугаст [з областю], яка простягається до середини річки Хуб, Седлець, лучани та дечани, літомержці, лемузи аж до середини лісу, що становить кордон Чехії. Потім на півночі ці кордони такі: пшовани, хорвати та інші хорвати, слезани, тржебовяни, бобряни, дедошани

¹³⁴ Ottonis et Rahewinin Gesta Friderici I imperatoris / G. Waitz, B. de Simson (eds.) *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum*. T. 46. Hannover, 1912. P. 167.

¹³⁵ Пор.: Западноевропейские источники. С. 250.

¹³⁶ Козьма Празький. Чешская хроника / Г. Э. Санчук (вступит. ст., пер. и коммент.). Москва, 1962. С. 70 (I: 27), 260 (укр. переклад авторів). Пор.: "similiter plagam ad australem

contra Teutonicos orientales has urbes habuit terminales: Chinov, Dudlebi, Netholici usque ad mediam silvam item solis ad ortum contra Moravie regnum castrum sub silva situm, nomine Lutomisl, usque ad rivulum Zuitaua, qui est in media silva; item ad aquilonalem plagam contra Poloniam castellum Kladzco, situm iuxta flumen nomine Nizam". Див.: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / B. Bretholz (ed.) *Monumenta Germaniae Historica Scriptores. Nova series*. T. 2. Berlin, 1923. P. 49–50 (lib. I: 27).

до середини лісу, де проходить кордон з мільчанами. Звідси на схід [Празьке єпископство] кордоном якого є річки Буг і Стир з Краковом і областю, яка називається Ваг, з усіма округами, що відносяться до вищезгаданого міста, яким є Краків. Звідси єпископство, збільшене за рахунок прикордонної угорської землі, тягнеться аж до гір, які називаються Татрами. Потім, в південній частині, ця єпархія, з приєднанням Моравської області, тягнеться до річки, яка зветься Ваг, і до середини лісу, який називається Море, і до тих гір, які утворюють кордон Баварії¹³⁷. У цьому випадку постійне позначення кордону латинським терміном *media silva* вказує, радше, на прийняту чеською хронографією німецьку географічну традицію опису на такий спосіб кордонів, що проходили через лісові масиви та гірські хребти, ніж польську, як вважають коментатори російського перекладу “Діань імператора Фрідріха” (див. вище).

Залишається додати ще один історичний епізод. У червні-серпні 1253 р. відбувся похід угрів за участі половецьких загонів на Моравію й Опаву, в якому взяли участь польський князь Болеслав Встидліви, Владислав Локетек, а також князь Данило і його син Лев й литовські князі¹³⁸. Об'єднавшись у Кракові, союзники дійшли до ріки Одер біля міста Козьле (“на рѣкоу Удру къ городу Козлии”*) й вирушили “к рѣцѣ Псинѣ”, лівій притоці Одеру. Подальше розгортання походу не зовсім зрозуміле. Данило й Болеслав вирушили до Опави, а Лев, Товтивіл, Едивід і двірський Андрій пішли в напрямку, що його вказав Владислав, який виявився неправдивим і мав на меті розділити сили союзників. Лев, зрозумівши це, “иде и воева и видѣ яко лжють вожевь и не слоуша ихъ иде в горы лесныа и вза полонѣ великѣ”, після чого “прид Левъ с вои имы плѣнъ вели со собою” на об'єднання із батьком біля Опави. Попри низку невдач, “сгадавше Данило и Болеславъ яко всю землю поплѣнили есмы” і повернулися за Одер¹⁴⁰.

Обставини й географія походу Данила і Лева доволі близькі до кампанії Володимира Всеволодовича й Олега Святославовича 1075/1076 р., про яку йшлося вище, коли вони ходили “за Глоговы до Чешьскаго лѣса” “Лахомъ в помощь

¹³⁷ Козьма Празский. Чешская хроника. С. 151 (II: 37) (укр. переклад авторів). Південна границя, дійсно, обмежується двома залісненими гірськими масивами, до яких відсилає краща форма *ad medias silvas* – Море і, ймовірно, Шумава, даючи змогу “закрыти” цей рубіж. Пор.: “Termini autem eius occidentem versus hii sunt: Tugust, quę tendit ad medium fluminis Chub, Zedlza et Lusane et Dazana, Liutomerici, Lemuzi usque ad mediam silvam, qua Boemia limitatur; Deinde ad aquilonem hi sunt termini: Pssouane, Chrouati et altera Chrowati, Zlasane, Trebouane, Pobarane, Dedosize usque ad mediam silvam, qua Milcianorum occurrunt termini. Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet et Ztir cum Gracoua civitate provintiaque cui Uuag nomen est cum omnibus regionibus ad predictam urbem pertinentibus, quę Gracoua est. Inde Ungorum limitibus additis usque ad montes quibus nomen est Triti dilatata procedit. Deinde in ea parte, quę meridiem respicit, addita regione Morowia usque ad flumen, cui nomen est Wag et ad medias silvas cui nomen

est Möre et eiusdem montis eadem parrochia tendit, qua Bauuaria limitatur”. Див.: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Р. 138–139. Про дискусію на тему того, що в первинному тексті грамоти повинно було читатися “ad medias silvas”, див.: Hrubý V. Původní hranice biskupství pražského a hranice říše české v 10. století *Časopis Matice moravské*. Т. 50. 1926. С. 85–154; Hauptmann L. Das Regensburger Privileg von 1086 für das Bistum Prag *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Т. 62. 1954. С. 148–154.

¹³⁸ Hosak L. Uhorsko-kumansky vpád na Moravu r. 1253 *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica. Historica*. Т. 1. 1960. С. 279–284; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... С. 344–345.

* Козле (Koźle); до 1975 р. самостійне місто, сьогодні складова частина міста Кендзієжин-Козьле (Kędzierzyn-Koźle) (woj. opolske).

¹⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 821–826 [6762 (1254)]; Chronica Galiciano-Voliniana. С. 334–347.

на Чехы". Якщо похід XI ст. передбачав вторгнення до Моравської землі з північного сходу, то воєнні дії XIII ст. зачіпали її південно-східні рубежі. Проте ці рубежі пролягали в гірсько-лісовій зоні Судетів, що дає нам усі підстави для ототожнення Чеського лісу Володимира Мономаха з "горами лесными" Лева Даниловича. Не виключено, що ПМЛ і літопис Романовичів відобразили вплив центральноєвропейської латинської традиції опису кордонів, імовірно – чеської, яка могла передатися через посередництво польських союзників.

Ці спостереження про зв'язок гір і лісу можуть виявитися корисними для розуміння словника і просторових уявлень літописця. Крім "горной страны" і "гор лесных", літопис Романовичів згадує також "лесную страну", через яку влітку 1235 р. князь Данило хотів повернутися додому після вдалого походу на Лівобережжя, коли він до свята Вознесіння (того року – 17 травня) "попленил все Черниговские страны". Князь виїжджав з Києва, захопленого половцями, і прямував, як стане зрозуміло пізніше, до Галича. Проте відомо, що Данило повернувся, аби взяти участь у битві поблизу Торчеська, в якій коаліція Володимира Рюриковича зазнала поразки¹⁴¹.

В історіографії "лесная сторона" літопису зазвичай розуміється як Полісся¹⁴². У такому разі князь, перейшовши через Руську й Деревську землі до Погориння, міг попрямувати далі на південь річковою системою Горинь-Гнізна-Серет-Дністер¹⁴³. Однак, найімовірніше, літописець мав на увазі Подільську височину, північним краєм якої пролягала дорога на захід по лінії Острог-Шумськ-Кременець-Пліснеськ-Буськ, а південним – шлях на Пониззя, яке мало безпосереднє сполучення з центральними районами Галицької землі. У цьому разі гірська й лісова країна термінологічно збігалися.

Уявлення про гори й височини як про ліс, окрім природно-географічного обґрунтування, могло мати й біблійний характер, що додатково закріпило центральноєвропейську традицію опису земель у староруському літописанні. У слов'янських перекладах Біблії гора або лісиста височина легко перетворювалися на діброву, як, наприклад, у книзі Ісуса Навина (ср.: "ἐν τῷ ὄρει καὶ ἐν τῇ πεδιάδι", "на поли и дубравы", пор. Синодальний переклад: "на горе, на низменных местах, на равнине, на местах, лежащих при горах"; ІсНав. 12: 8; "ὁ γὰρ δρυμὸς ἔσται σοὶ ὅτι δρυμὸς ἔστιν καὶ ἐκκαθαρίεις αὐτὸν καὶ ἔσται σοὶ", "єдиного дубрава да будет тебе єгда потребиши", "зане дубрава будет тебе, понеже дубрава есть, иотребиши ю, и будет тебе, и концы ея", "гора будет твоею, и лес сей; ты расчистишь его, и он будет твой до самого конца его"; ІсНав. 17: 18; див.: Троицкий сборник РГБ. Ф. 304-І. № 2. Л. 27 об., 34 об.).

Один із таких прикладів особливо відомий середньовічній людині, бо був частиною перекладу пророцтва Авакума: "Бог от юга приидет, и святыи из горы приосененныя чащи: покры небеса добродетель его, и хваления его исполнь земля" (Авак. 3: 3; "ὁ θεὸς ἐκ θαλάσσης ἤξει καὶ ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος διάψαλμα ἐκάλυψεν οὐρανούς ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ καὶ αἰνέσεως αὐτοῦ πλήρης ἡ γῆ"). Така популярність пояснюється використанням цього фрагменту в ірмосі 4-й пісні 1-го гласу канону прп. Косми Маюмського на

¹⁴¹ "Данилъ же хоташе изиити домови лѣсною страною"; Ипатьевская летопись. Стб. 773 [6742 (1234)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 189, 192. Видавці літопису Романовичів вважають, що "książę miał na myśli

północną drogę z Kijowa na zachód, wiodącą przez lasy", не уточнюючи, які саме ліси мають на увазі.

¹⁴² Літопис Руський. С. 391.

¹⁴³ Про цей шлях і його значущість див.: Мусин А. Е. Corpus fratrum... С. 191.

свято Різдва Христового (“Жезль изъ корене Иессеова, и цвѣтъ ѿ негѣ, Христе, ѿ Девы прозавѣль еси, изъ горы, Хвальный, прише́щенныа чащи, прише́ль еси, воплоща ѿ Неискусомужныа, Невещественный и Боже: слава силъ Твоей, Господи!”; див.: *Миней служебная на декабрь*, XIII в., РГАДА. Ф. 381 (Син. тип.). № 97. Л. 215; ср.: *Миней нотная служебная на декабрь*, XII в., ГИМ. Син. № 162. Л. 245 об). Безпосередній зміст грецького тексту “от горы тенистой густопокрытой” був, очевидно, сприйнятий перекладачем як образ гори, покритої густим зеленим лісом. Шкода, що сучасні переклади, втім Синодальний, надали перевагу конкретним оронімам ніж біблійної образності (пор.: “Бог от Фемана грядет и Святыи – от горы Фаран”).

Отже, Перемишльська земля, або, принаймні, її частина, могли бути сприйняті в літописця і його сучасників як гірська країна. Водночас питання, що стосуються її меж, виявляються складними до вирішення. Іноді вся західна частина Галицької землі ототожнюється з “горной страной Перемышльской” як Перемишльським князівством або Перемишльською землею *sensu stricto*, та, у свою чергу, розглядається зі сприйняттям “древнейшего территориального образования Галицко-Волынской Руси”¹⁴⁴. Сучасні коментатори літопису схильні змішувати географічні позначення і “горная страна Перемышльская” виявляється “Підгірською”¹⁴⁵.

Таке змішування є зрозумілим. Деякі дослідники відзначають “нестатусний характер” літописного терміну “Перемышльская земля”. Вони вважають, що це було пов’язано з відсутністю самостійного князівства: термін “земля”, на їхню думку, не мав територіально-політичного відтінку, а просто позначав регіон навколо Перемишля, який не був центром окремого князювання¹⁴⁶. Перемишльське “князювання”, не князівство, ніби-то згадується в 1288 р. під час спроби Лева Даниловича здійснити новий розділ спадщини Романовичів. Тоді князь Володимир Василькович через перемишльського єпископа Мемнона дорікає кузенів: “мала ть своя земля вже Берестья хочеш, а самъ держа княжения три Галичкое, Перемышльское, Бельзское, да нѣтоу ти сыти все”¹⁴⁷. Однак сучасна історіографія справедливо зазначила, що в цьому випадку “князювання” позначає лише феномен влади, а сам термін знаходиться “poza znaczeniem terytorialnym”¹⁴⁸. При цьому автори зазначають легкість, з якою у середньовічних текстах – літописах, хроніках, офіційних актах різні визначення території, що оточувала Перемишль, взаємозамінюються і перетікають одне в одне: земля, країна, князювання, волость (після 1349 р. та в 1352 р.)¹⁴⁹, воеводство¹⁵⁰. Отож,

¹⁴⁴ Клеванов А. С. История Юго-Западной Руси от ее начала до половины XIV века Москва, 1849. С. 217–218; Котляр Н. Ф. Формирование территории... С. 37; Гудима Ю. В. Галицко-Волыньское князівство в XI–XIV ст.: территория, природні та людські ресурси. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів, 2020. С. 77.

¹⁴⁵ Пор.: *Літопис Руський*. С. 398.

¹⁴⁶ Див.: Горський А. А. Русь. От славянського расселения до Московского царства. Москва, 2004; Его же. Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития. Санкт-Петербург, 2016.

¹⁴⁷ *Ипатьевская летопись*. Стб. 913 [6796 (1288)].

¹⁴⁸ Janeczek A. The Territorial Organization... P. 109, 127, 134 (пор.: the domain of Przemyśl, dzielnica przemyska).

¹⁴⁹ Czołowski A. Dokument graniczny czerwono-ruski z 1352 r. *Kwartalnik Historyczny*. T. 14. 1900. S. 51–54; Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. / В. Розов (ред.). Київ, 1928. С. 64.

¹⁵⁰ Див.: Szyszka J. Kształtowanie się podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej na przykładzie ziemi lwowskiej *Średniowiecze Polskie i Powstanie*. 2011. T. 3(7). S. 123–140; пор.: *Ejusem*. Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku. Kraków, 2016.

необхідно знову звернутися до оригінальних текстів, що відображають багато-складовість і багаточастинність середньовічних територій.

Книжна подвійність Перемишльської землі, термінологічна взаємозамінність її позначень (земля, країна, князівство) могли віддзеркалювати складність адміністративно-політичної структури, до якої була включена сама територія. Попри те, що ця подвійність знайшла відображення у середньовічних текстах, вона так і не отримала належного осмислення в історіографії.

Досі автори пропонували читачеві дивитися на Перемишльську землю з перспективи Східної Європи, очима її літописців і книжників. А як бачили цей регіон латинські автори?

Ще на початках наукового вивчення історії Перемишльської землі данський історик Петер Фридерик Сум (Peter Friderich Suhm, 1728–1798) звернув увагу на те, що Великопольська Хроніка (*Chronica magna seu longa polonorum seu lechitarum, Chronica Poloniae Maioris*) називає південно-західну частину Галицької землі *Montana Regna*. Тут, у Східних Карпатах, він вміщав Сяноцьку, Жидачівську й Самбірську землі, "колись розділені між королівством Галиційським і князівством Перемишльським"¹⁵¹.

Насправді ж текстологічна ситуація в Хроніці складніша. У XIII главі, яка розповідає про правління Болеслава Сьмялого (1039–1081) і його походи на Русь (1069) та до Угорщини (1074?), повідомляється не лише про гірську Русь ("montanis Russie et Hungariae"), а й "дві частини Русі", "інші землі Русі" й "саму Русь" ("utriusque Russie partibus", "alios fines Russie", "ipsam [Russie]"). Нагадаємо, згідно з Хронікою, король, "хоробро вторгшись до земель Русі, воював у багатьох битвах з князями Русі і, перемігши їх, досягнув міста Києва. Хоча кияни якийсь час і опиралися йому, проте довго чинити опір не могли і здалися на милість переможця. Він прийняв їхній послух і запевнення у відданості та вирушив на завоювання інших земель Русі, і там упродовж багатьох років, хоробро беручи в облогу руські фортеці, полонив обидві частини Русі. Саму Русь відповідно до потреб своїх особистих і свого війська обклав даниною, особливо їстівними припасами. Після цього він вирушив до Угорщини, бажаючи відновити мети (кордони) Польського королівства по ріках Дунаю, Тисі й Мораві. Соломон, король Угорщини, маючи намір перешкодити приходу Болеслава до свого королівства, спішить йому назустріч зі своїм військом у гірських місцях Русі й Угорщини, але, втративши багатьох зі свого війська у першому ж зіткненні з ним, біжить у фортецю, і там його зусібич оточують"¹⁵².

¹⁵¹ Сум П. Ф. Историческое рассуждение о Галиции и Лодомерии Чтения в обществе истории и древностей Российских. 1848. Т. 5. С. 57–98.

¹⁵² Див.: Boguphali II. episcopi Poznaniensis Chronicon Poloniae: cum continuatione Pasconis custodis Posnaniensis *Scriptores rerum Silesiacarum*. Т. 2 / F. W. Sommersberg (ed.). Wrocław, 1730. S. 18–78 (тут s. 26, 27). Пор.: Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae, cum continuatione Pasconis custodis Posnaniensis *MPH*. Т. 2 / W. Maciejowski (ed.), A. Bielowski (red.). Lwów, 1872. S. 467–598. Пор.: "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.: (Перевод и комментарии) / В. Л. Янин (ред.), Л. М. Попова,

Н. И. Щавелева (сост.). Москва, 1987. С. 71(13). Цей погляд із заходу на Русь, яка складається із двох частин, цікаво порівняти зі звісткою імператора Костянтина Багрянородного про "зовнішню Русь" (див.: Constantinus Porphyrogenetus. De administrando imperio / G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins (trans., ed.) *Corpus fontium historiae Byzantinae*. Vol. 1. (Dumbarton Oaks Texts. Vol. 1). Washington, D.C., 1967. P. 56, 57 (IX. 5); Константин Багрянородный. Об управлении империей / Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев (ред.). Москва, 1989. С. 44–45; пор.: Назаренко А. В. Территориально-политическая структура Древней Руси в первой половине X в.: Киев и "внешняя Русь" Константина Багрянородного *Сложение русской*

Коментатори російськомовного перекладу, не звертаючи уваги на “горную Русь”, вирішили, що повідомлення про дві частини Русі є відображенням історичної ситуації XIII ст., коли для західного спостерігача Русь видається розділеною на “самую Русь” – Київ і підвладні йому князівства, і Русь, що охоплює інші землі Східної Європи, пов’язані з Рюриковичами¹⁵³.

Пізніше, в ХІІ главі, розповідаючи про події у Галицькій землі упродовж 1180–1190-х років та участь у них Казімежа Справедливого (1138–1194), Хроніка згадує “*montalius Regna*”. Результатом його політики стало те, що всі “горные страны” охопив страх¹⁵⁴. Сучасний російськомовний переклад “всі східні королівства охопив такий страх, що вони усі тремтіли перед волею Казімежа”, як і близький до нього термінологічно польський переклад, цілком припустимий, хоча обидва вони орієнтуються на відповідне місце в Хроніці Вінсента Кадлубка, а не безпосередньо текст Великопольської Хроніки¹⁵⁵. Але, розуміючи “*montalium Regne*” як “восточные королевства/східні королівства”, він не враховує згадану раніше “горную Русь”. Найімовірніше, йдеться не лише про Галицьку землю, а й Угорщину, як і в ХІІІ главі. Угорських королів, які вже 1189 р. йменували себе “*Galaciae Rex*”, а пізніше – “*Galitiae Lodomeriaeque Rex*”¹⁵⁶, безпосередньо стосувалося те, що відбувалося у Галичі. Видається, що “*montalius Regna*” варто розуміти як “горную Русь и Венгрию” у повній відповідності до згаданих у ХІІІ главі “*montanis Russie et Hungariae*”. Цей переклад відповідає й орієнтації сторін світу польського літописця, і його уявленням про особливості ландшафту найближчих східних та південно-східних сусідів Польщі.

Такий висновок дає змогу зробити два нові умовиводи. По-перше, розуміння Галицької землі як “горной страны” є свідченням зовнішнього спостерігача, який не враховує регіональних, культурних та адміністративних відмінностей цієї землі. По-друге, у сприйнятті Галицької землі в польського хроніста переважав образ “горной страны Перемышльской”, розташованої у Східних Карпатах.

Отже, “горная страна Перемышльская”, яку іноді через нерозуміння іменують “Перемишльська підгірська (sic!) волость/сторона/земля”¹⁵⁷, виявляється для латинських авторів своєрідним ключем до розуміння й опису того, що відбувається у Галицькій землі, зокрема її поділу на окремі волості або регіони.

У зв’язку з уже згаданою складною структурою Галицької землі, яка включала “горную страну” й Пониззя, варто зупинитися як на інших згадках про цей історичний регіон на Середньому Дністрі, так і гірській і рівнинній термінології літопису. Системний аналіз таких переказів та їхнього

государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света / Д. А. Мачинский, Б. С. Короткевич, Т. Б. Сениченкова (ред.) (Труды Государственного Эрмитажа. Т. 49). Санкт-Петербург, 2009. С. 411–429 (тут с. 419). На нашу думку, це підтверджує гіпотезу про колоніальний характер відносин русі з Києва, власне Руської землі, з іншими східноєвропейськими землями, що перебували під їх впливом. Див.: Мусин А. Е. *Corpus fratrum*... С. 183–206; Его же. “Погибель земли Руськой”. С. 93–148. Див. також нижче.

¹⁵³ “Великая хроника” ... С. 212.

¹⁵⁴ “unde *montalium Regna* tantus terror conuffit, ut omnes ad Kazimiri nuncium plus quam tremule folium tremescerent”. Див.: Во-

guphali II. *episcopi Poznaniensis Chronicon Poloniae*. S. 48.

¹⁵⁵ Пор.: Западноевропейские источники. С. 315 (укр. переклад авторів).

¹⁵⁶ Необхідно зауважити неоднозначність цього титулу, право застосування якого й досі викликає дискусію. Див.: Волощук М. *Dominus noster Bela Galaciae Rex*. Проблема оновлення титулу угорських королів у контексті військових подій рубежу 80–90 рр. XII ст. *Военна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції. Львів, 15 квітня 2010 р.* / В. Карпов, В. Горелов, І. Мороз (ред.). Львів, 2010. С. 63–66.

¹⁵⁷ Літопис Руський. С. 562.

контексту – географічного, археологічного й історичного допоможе нам зрозуміти особливості історії землі Перемишльської та її кордонів.

Передовсім варто відзначити поспішність висновків про тотожність Пониззя й Поділля в історії України. Попри синонімічність обох топонімів, було б неправильно стверджувати, нібито один із них колись замінив інший¹⁵⁸. На думку Ярослава Дашкевича, малоімовірно, аби "Поділля" територіально замінило назву "Пониззя", що з'явилася у першій половині XIII ст. Він вважав Пониззя разом із Побужжям не тотожними з Поділлям, яке в XIV ст. охоплювало значно більшу територію, ніж літописне Пониззя¹⁵⁹. Також дослідниця Поділля Ольга Білецька твердила про початок формування історичної області Поділля лише від другої половини XIV ст. і, відповідно, літописне Пониззя та Поділля не мають послідовної територіально-адміністративної ("генетичної") традиції¹⁶⁰.

Історико-етнографічні й археологічні дослідження показують можливість розглядати Пониззя з центром у Бакоті, розташований за 240 км на південний схід від Галича, окремим регіоном, культурно-регіональні особливості якого здатні виводитися від часів Середньовіччя¹⁶¹.

Окреслюючи межі Пониззя, М. Грушевський, відкликаючись до грамоти короля Ендре 1228 р., вважав, що Семигородські гори були західним кордоном галицького Пониззя, яке він ототожнював із Руссю¹⁶², а крайнім відомим пунктом регіону на південному сході виступав Калюс на середньому Дністрі. Проте, відсилаючись до описаних у літописі подій (спроби галицьких князів XII ст. приєднати південну частину Погориння або Побузькі міста та їхній союз із болохівськими громадами у верхів'ях Південного Бугу й Случі), він вважав галицьке Пониззя не обмеженим басейном Дністра, а простягнутим і на північний схід, до межиріччя Південного Бугу та Дністра й на саме Побужжя, визнаючи, однак, ці території нетісно пов'язаними з Галицькою землею¹⁶³. Втім, східні кордони Пониззя відомі також завдяки літописному повідомленню про відступ князя Данила з Галицької землі в жовтні 1219 р., де крайніми пунктами його шляху вказані Онут, Плав і Кучелемин¹⁶⁴.

У Галицько-Волинському літописі Пониззя згадано чотири рази, однак усі ці записи пов'язані з єдиною розповіддю. Окрім уже відомого нам епізоду з

¹⁵⁸ Пор.: Именной и географический указатель к Ипатьевской летописи / Л. А. Муравьева, Л. Ф. Кузьмина (сост.); В. И. Буганов (отв. ред.). Москва, 1975; *Chronica Galiciano-Voliniana*. С. 118 (przur. 353) з відсиланням до: Етимологічний словник. С. 107.

¹⁵⁹ Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів, 2011. С. 505.

¹⁶⁰ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса, 2004. С. 8.

¹⁶¹ Див., напр.: *Винокур І. С., Горішній П. А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994; *Маярчук С. П.* Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї *Археологія*. 2009. № 2. С. 23–33; *Мельник В.* Стінопис скельного монастиря у Бакоті *Волинська ікона: дослідження та*

реставрація. Вип. 22: Матеріали XXII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2015 року. Луцьк, 2015. С. 86–88.

¹⁶² Пор.: "deinde progreditur ad alpes Clementis, et inde ad Rusciam". Див.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / G. Fejer (ed.). Т. 3, V. 2. Budae, 1829. Р. 132.

¹⁶³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. С. 460–461.

¹⁶⁴ Див.: "отоудоу проидоша в Оноутъ и идоша в поле бывъшу же гладоу великоу поидоша вози и къ Плавоу на каноунъ стго Дмитрѣа вземше возы накормишася изобилно и похвалиша Бѣ и стго Дмитрѣа яко накорми а ѿтоудоу же придоша ниже Коучелемина мѣслаще коудѣ преити рѣкоу Днѣстръ Бжїею же милостию придоша лодѣа из Олешѣа и приѣхаша в нихъ на Днѣстръ и насытишася рѣбъ и вина". Див.: *Ипатьевская летопись*. Стб. 735 [6721 (1213)].

дуумвіратом Доброслава Суддича і Григорія Васильовича, поширеним на Перемишль і Бакоту¹⁶⁵, цей регіон відіграє важливу роль у подіях 1227–1230 рр. На початку 1227 р., на тлі приписаних зусиллями літописця симпатій галичан і князя Мстислава Мстиславича до князя Данила, (“галичаномъ бо хоташимъ Данила...; шномоу же не хоташю дати королевичю наипаче хоташю дати Данилови”), унаслідок інтриги галицького боярина Судислава “Мстьгиславъ дасть Галичъ королевичю Андрѣви, а самъ взъ Понизье ѿтоудоу иде к Торьцкому”¹⁶⁶.

Наступного, 1228 р., перед Великоднем Мстислав кається у скоєному (“сгрѣшихъ не давъ тобѣ Галича но давъ иноплеменикоу Соудислава льстыца свѣтомъ шболъсти бо ма”) і пропонує Данилу зайняти Галич із тим, щоб самому залишитися в Пониззі (“аще Бгъ дасть его нама ты возми Галичъ, а азъ Понизье”) ¹⁶⁷. 1230 р., коли князь Данило перебував в Угровську, “прислаша Галичанѣ рекоуще ѿко Соудиславъ шелъ естъ во Понизье, а королевичъ в Галичи всталъ, а поиди борже”. Данило з малою дружиною вирушає до Галича, водночас відправляючи воеводу Дем’яна заблокувати або розгромити Судислава в Пониззі¹⁶⁸.

У цих подіях розподілу влади між Галичем і Бакотою простежується певна закономірність. Такий розподіл є наслідком кризової ситуації як загрози галицькому князеві. В обох випадках для ролі співправителів вибирають потенційних наступників. Але легкість, з якою відбувається такий розподіл, однозначно свідчить: йдеться про цілком самостійні й у чомусь автономні райони, на певних умовах (і за певних умов!) включені до складу Галицької землі.

Така подвійність або двочастинність була характерною для багатьох середньовічних територій Східної Європи. Свого часу в історичній науці піднімалося і обговорювалося питання про дуалізм верховної влади у хазар¹⁶⁹ і русів¹⁷⁰. Сьогодні ця проблема дискутується у зв’язку з історією угорців¹⁷¹. Під час аналізу описаних подій деякі дослідники намагалися виявити фольклорний мотив випробування наступника¹⁷². Проте нам здається, що зазначена двочастинність управління земель Західної України не пов’язана з цими штучно створеними і

¹⁶⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 790–791 [6748 (1240)]. Докладніше див. вище.

¹⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 750 [6734 (1226)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 118. Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 20.

¹⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 752 [6735 (1227)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 124; Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 21–22.

¹⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 758 [6737 (1229)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 143.

¹⁶⁹ Артамонов М. И. История хазар. Ленинград, 1962. С. 276–280; Бубенок О. Б. Дуализм верховной власти у хазар: случайность или закономерность? *Восточная Европа в древности и средневековье. Ранние государства Европы и Азии. Проблемы политогенеза: XXII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто*, Москва, 19–21 апреля 2011 г.: материалы конференции / Е. А. Мельникова (отв. ред.). Москва, 2011. С. 6–21.

¹⁷⁰ Бейлис В. М. Ибн-Фадлан о двоевластии у русов в 20-е гг. X в. *Образование древнерусского государства: спорные проблемы. Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто / А. П. Ново-*

сельцев (отв. ред.). Москва, 1992. С. 3–5; Калинин Т. М. Интерпретация некоторых известий о славянах в “Анонимной записке” *Древнейшие государства Восточной Европы. 2001 г.: Историческая память и формы ее воплощения* / Е. А. Мельникова (отв. ред.). Москва, 2003. С. 204–216; Петрухин В. Я. “Русь и все языки”: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. Москва, 2011. С. 106–108; Королев А. С. Проблема дуальной организации власти у русов X в. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. 2018. № 1. С. 3–14.

¹⁷¹ Юрасов М. К. Характер верховной власти у венгров IX века *Мир истории*. 2012. № 12 (доступ: 06.12.2020: <http://www.historia.ru/2012/02/yurasov-02-2012.htm>).

¹⁷² Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. С. 471–477; Езо же. Мстислав Удалой и Даниил Галицкий (черты семейных отношений в практике политических союзов князей Древней Руси) *Вестник Удмуртского университета. Серия “История”*. № 7. 2005. С. 25–38.

фольклоризованими проблемами історичного дослідження. Виявлені тенденції варто розглядати безпосередньо як взаємозв'язок із багатокомпонентністю територіального виміру – політичною, соціальною, етнічною подвійністю цих територій та їхньою етно-політичною організацією¹⁷³. Зрештою, держави перших П'ястів та Рюриковичів склалися з двох рівнозначних осередків влади – Гнезно і Кракова або Новгороду та Києва, володіння якими наставало лише при повній владі князів польських і руських¹⁷⁴.

У той же час дуплікація влади в Придністровсько-Бузькому регіоні була пов'язана з реалізацією кризового управління. У Середньовіччі розподіл влади між Бакотою, Галичем і, як побачимо, Перемишлем, виявляється важливим способом її утримання. Упродовж короткого періоду восени 1237 р. або навіть другій половині 1238 р. князь Данило отримує владу над Перемишлем ("Данилови же в томъ же лѣте пошедьшоу на Михаила на Галичъ шнем же мира просащим даша емоу Перемышль"; Михаил "Ростислава сѣна своего встави в Галичи и ѿаша ѿ Данила Перемышль бывшю же межю ими швогда мироу швогда рати")¹⁷⁵. Однак, передача Перемишля Романовичу була, як видається, узалежненою від походу "неверных галичан" у союзі з болохівськими князями до району, пов'язаного з Пониззям, і їхнього подальшого розгрому зусиллями коаліції князів Данила й Володимира Київського ("Придоша Галичане на Каменецъ и вси Болоховъсци кнззи с ними и повоеваша по Хомороу и поидоша ко Каменцю вземши полонъ великъ поидоша"; "побѣжени быша невѣрнии Галичане и вси кнзи Болоховъсци изоимани быша и приведоша е Володимѣрь. ко кнзю Данилови")¹⁷⁶. Отже, компромісну передачу Данилові Перемишля визначила не лише перемога князя Василька над загонами Конрада Мазовецького поблизу Червена (про це див. нижче), а й закріплення у Пониззі.

Подальше утвердження Данила в "горной стране" й Пониззі на початку 1240-х років знову було пов'язане, крім ліквідації боярського дуумвірату, із зовнішньою загрозою південним регіонам Галицької землі за участі вже відомих нам болохівських князів: "Ростиславъ собра кнзѣ болоховъские и встанокъ галичанъ приде ко Бакотѣ"¹⁷⁷.

Варто привернути увагу до ще одного епізоду, що стався за чверть століття до того. Восени 1214 р. укладено угоду в м. Спіш між угорським королем Ендре II і краківським князем Лешком Бялим стосовно спільного протекторату над Галицькою землею¹⁷⁸. Після ув'язнення тимчасового правителя Галича боярина Владислава Кормильича угорський монарх "посади сѣна своего в Галичи

¹⁷³ Див. подібний підхід у: Шавелев А. С. "Племена" восточных славян: этапы завоевания и степень зависимости от державы Рюриковичей в X в. *Русь эпохи Владимира Великого: государство, Церковь, культура* / Н. А. Макаров, А. В. Назаренко (отв. ред.). Москва; Вологда, 2017. С. 24–48.

¹⁷⁴ Див.: Dalewski Z. Władza, przestrzeń, ceremonia. Miejsce i uroczystość inauguracji władcy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w. Warszawa, 1996; Мусин А. Е. Загадки... С. 9. Пор.: Роменский А. К проблеме территориальной организации государства Рюриковичей в X – первой половине XI в. *Хазарский альманах*. Т. 17. 2020. С. 243–270.

¹⁷⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 776, 777 [6743 (1235)]. Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 27–28.

¹⁷⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 774 [6743 (1235)].

¹⁷⁷ Там же. Стб. 791, 793–794 [6749 (1241)].

¹⁷⁸ Докладніше про це див.: Procházková N. Postavenie haličského kráľa a slávnostného kniežata Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*. 1998. Т. 2. С. 64–75; Головка О. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Білого та її наслідки *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 12–13. 2013. С. 127–147.

а Лестькови да Перемышль а Пакославоу Любачевъ". Розділення колись єдиного територіального утворення на дві частини – Галич та Перемишль знову відповідає як передбачуваному нами принципу автономності адміністративно-господарського життя цих регіонів, так і відомим з літопису умовам кризового управління. Судячи з усього, Пониззя або ще не виділялося у самостійний регіон (це відбудеться через десятиліття), або відходило до володінь принца Коломана, який через рік стане rex Ruthenorum.

Важливо зауважити тісну пов'язаність міста Любачів з Перемишлем і входування у його "власть-волость". Цей факт впливає з того, що через якийсь час (1215–1216?) "король ѿа Перемышль ѿ Лестька и Любачевъ Лестько же сжалиши ш срамотѣ своеи и посла к Новоугородоу по Мстислава и реки брать ми еси поиди и сади в Галичѣ Мстислав же поиде на Галичѣ со свѣтомъ Лестьковымъ"¹⁷⁹. Залишимо на совісті літописця переконання щодо одноосібно розпоряджався угорського правителя долею Перемишльської землі. Той же літописець безумовно повідомив про участь вдруге краківського князя Лешка Бялого у політичній долі Галича через сприяння утвердженню тут Мстислава Мстиславовича та церковній долі Перемишля, оскільки прихід князя з Новгороду на Дністер потягнув за собою переведення на перемишльську кафедру архієпископа Антонія з Новгороду¹⁸⁰.

Очевидно, взимку 1217/1218 р. ("времени же миновушю") Данило починає повертати під свою владу землі, які він вважав власними за правом спадковості: "еха Даниль ко Мстиславоу в Галич, рекъ на Лестька, ѿко штѣиноу мою держить... Данилоу же возвратившюса к домови и ѣха с братомъ и приа Берестии и Оугровескѣ и Верещинѣ и Столпѣ, Комовѣ, и всю Оукраиноу... Вѣснѣ же бывшии и ѣхаша Лаховѣ воевать и воеваша по Боугоу".

Незважаючи на те, що події від самого початку стосувалися міст середньої течії Західного Бугу, невдовзі вони торкнулися і Перемишля. Восени 1219 р. Лешек Бялий заявив угорському королю: "не хочу части в Галичи, но дай его зати моемоу. Король же посла вои многи и Лестко, и придоша к Перемышлю Иронови же тогда тысящю держащю в Перемышли избѣже передъ ними"¹⁸¹. Ця подія виявилася ключовою для подальшого розгрому союзного війська Мстислава й Данила угорсько-польською коаліцією. Є очевидною роль Перемишля як ключа до всієї Галицької землі та можливість його перебування під владою краківського князя перед поверненням до Галича Мстислава Мстиславовича 1221 р. Літописець не повідомив подробиць, але розлогий опис бід і втечі іноплеменників ("Спсѣ Бгоу ѿ инопленьникѣ. Вси бо Оугре и Лахове оубѣени быша а инии ати быша а инии бѣгающе по землѣ истопоша друзии же смерды избѣени быша и никомоу же оутекши тако бо млстѣ ѿ Бга Роуской землѣ"¹⁸²) дає підстави вбачати також встановлення контролю князя Мстислава й над Перемишлем.

Прийнято вважати, ніби тільки взимку 1226/1227 р. князь Мстислав, знову ж таки на тлі нової політичної кризи й пошуку виходу з неї, "по совѣтѣ льстивыхъ боарѣ галичкихъ вда дщерь свою меншоую за королевича Андрѣа и дасть емоу Перемышль", хоча переговори про цей союз могли початися декількома роками раніше¹⁸³. Однак "Андрѣи же послушавъ лестиваго Семьонка

¹⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 731 [6719, 6720 (1211, 1212)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 53–56.

¹⁸⁰ Мусин А. Е. Загадки... С. 108–110.

¹⁸¹ Ипатьевская летопись. Стб. 733[6721

(1213)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 61–63.

¹⁸² Ипатьевская летопись. Стб. 748 [6734 (1226)].

¹⁸³ Там же. Стб. 738 [6727 (1219)]. З приводу часу і обставин укладення шлюбу див.:

Чермного и бѣжа во Оутры и нача воздвизати рать бѣвши же зимѣ прииде ко Перемышлю. Юрьеви тогда тысашюу держащюу преда Перемышль и бѣжа самѣ ко Мьстиславоу". На підставі літопису перебіг інтриги з'ясувати не вдається. Але зрозуміло: самого рішення князя для утримання Перемишля за угорським королевичем виявилось недостатньо – довелося використати приведені з Угорщини військові загони.

Прагнення польських та угорських сусідів повернути собі Перемишль і в 1219 р., і в 1227 р. однозначно свідчать про ключову роль цієї волості для функціонування Галицької землі. Ці спостереження знову підтверджують також її композитний характер. Галицька земля до кінця 1220-х років складалася щонайменше з трьох частин, наділених потенційною здатністю до самоуправління й автономного господарського існування. Збалансована система влади в усіх регіонах могла гарантувати єдність землі Галицької, сформованої навколо річкових шляхів Дністром, Західним Бугом і Сяном.

Варто привернути увагу до вкладених в уста польського князя слів про "часть в Галичи", яку він не хотів мати, претендуючи водночас на Перемишль. Цей вислів необхідно розглядати як ще один спосіб присвоєння Галицькій землі статусу і значення землі Руської, про що писалося вище¹⁸⁴. "Часть" у землі або "причастие" землі у середньовічній системі влади в Центрально-Східній Європі необхідно розглядати як форму і спосіб входження в "совет" корпоративного управління конкретною територією, участі в колективній владі в цій землі¹⁸⁵. Однак, фактично цей книжний топос, присутній і в ПМЛ, і в Київському зводі, має, крім ідейної функції, цілком конкретне соціально-політичне обґрунтування та походження. Візьмемо до уваги й демонстративну заміну "причастия" на "часть" у відповідних статтях Київського зводу¹⁸⁶, зауважену притаманною й слововживанню літописця князя Данила, що свідчить про функціональність цього терміну. Отримання уділу, жеребу або причастя у Руській землі, безумовно, було метою княжої політики XI–XII ст. Але це політичне прагнення виявлялося узалежненим не лише від не зовсім зрозумілих для нас привілеїв, а й із серйозними обставинами. Аналіз літописного слововживання, пов'язаного з "причастием", свідчить, що йшлося, переважно, про обов'язки "блюсти", "соблюждать", "стеречь" Руськую землю, "страдать" і "утирать пот" за неї (пор.: "отсель имемса въ едино сердце и блюдем Рускыѣ земли"; "яко не радуется кровипролитью но Бога ради въсхощеть мира, то бо съблюдаеть землю Роуськоюю"; "много пота оутерь за землю Роускоюю"; "Роуских дѣла земель и христьянъ дѣла Роускои земли блюсти", "за Рускоюю землю хочю страдати", "постережи земле руской отголе..." тощо)¹⁸⁷. Це сприйняття середньовічних цінностей управління як частини/участі/participio видається важливим для розуміння політичного статусу Перемишльської землі й інших територій русько-польсько-угорського прикордоння на тлі міжнародних відносин того часу.

"Anno Christi 1222. Idem Honorius Andream Regem a iuramento regnum Galliciae Colomanno filio suo debitem, ad tertio gentium Andream transefrendi, non item a sponsalibus cum filia Misozlai contractis absoluit; neque quoad Episcopum Iaurinensem exauditi": Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / G. Fejer (ed.). T. 3, V. 1. Buda, 1829. P. 355–357. Документ датований 3 лютого 1222 р. ("Datum Laterani VI Kal. Febr. Ponti-

ficatus nostris anno sexto").

¹⁸⁴ Див. прим. 42 і 43.

¹⁸⁵ Див.: Мусин А. Е. Некоторые мысли... С. 242–257 (тут с. 251–252); Его же. Corpus fratrum... С. 193.

¹⁸⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 374 (6657 [1149]), 683 (6703 [1195]), 701 (6704 [1196]).

¹⁸⁷ Там же. Стб. 256 [6605 (1097)], 302 [6647 (1139)], 303 [6648 (1140)], 365, 366, 367, 368 [6656 (1148)].

Перемишльська земля, подібно до Галицької, характеризується у середньовічних текстах як мінімум уже відзначеною двочастинністю. Звернемося ще до одного протиставлення географічного характеру з наголошенням відмінності між “горной страной” і Підгір’ям. У Галицько-Волинському літописі є лише дві згадки про так зване Підгір’я. Навесні або влітку 1236 р. князь Михайло Всеволодович Чернігівський, що зайняв галицький стіл, київський князь Ізяслав Мстиславович зі своїми союзниками половцями й польський князь Конрад Мазовецькі, виступаючи до походу проти Романовичів, вирішили об’єднати сили (“бо башеть на Данила Михайль и Изаславъ Лахъ и Роусъ и Половецъ множество”). Пам’ятаємо, саме тоді “Кондратови же ставшю кде нгынъ град Холмъ стоить пославшю емоу ко Червнюю воевать”. Проте, військо Василька Романовича розбило його загони: “Василковичем же срѣтившимъ е и бившимъса с ними поимаша Ладьские боаре”¹⁸⁸.

Під час зазначених подій “Михайлови же стоащю на Пѡд[ъ]горьи хотащю снатиса с Кондратомъ и вжидающю Половецъ со Изаславомъ”¹⁸⁹. Звідсіля складається враження, ніби Конрад і його загони намагалися об’єднатися із чернігівсько-галицько-київсько-половецькими силами з півночі, імовірно, вибравши шлях на схід від Люблінської височини і Розточчя через Грубешівську низовину і Сокальську гряду на південь до Галицької землі через Звенигород. Подальші події відомі: “половци придоша в землю Галичъкоюу, не восхотѣша ити на Данила вземшю всю землю Галичъкоюу, возвратишася”, “Михайль возвратиса в Галичъ”, а “Кондратъ побѣже до Лаховъ чересь ноцъ и топилса башеть ѿ вои его во Вепрю множество”¹⁹⁰.

До топографії воєнних дій 1236 р. ще повернемося. А зараз звернемо увагу на географічну назву, використану у літописі. Якщо Хлебніковській список 1550–1560 рр., як і залежні від нього список Яроцького та Єрмолаєвській, описують місце зустрічі з допомогою ороніма “Подгорье” (пор. відповідно: пѡд[ъ]горьи, под[ъ]горьи, под[ъ]горьи), то найстарший текст – Іпатіївський літопис пропонує альтернативне читання “Подгорай” (пор.: подъгораи).

Майже через десять років, приблизно в 1243–1244 рр., Данило й Василько зі своїми воеводами вторгаються до Польщі: “Данилови же со братомъ Василкомъ заратившимъса с Болеславомъ княземъ Ладьскимъ внидоша во землю Ладьскоую четырьми дорогами: самъ Данило ваева школо Люблина, а Василко по Изволи и по Ладѣ школо Бѣлои, дворьскыи же Вндрѣи по Саноу, а Вышата воева Подъгорье”¹⁹¹. Безперечно, відправними пунктами походу для Данила слугував Холм, для Василька – Володимир, а Андрій і Вишата

¹⁸⁸ Ипатьевская летопись. С. 775 [6743 (1235)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 197–198.

¹⁸⁹ Там же. Стб. 775 [6743 (1235)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 197–198. Пор.: *Грушевський М. Хронологія...* С. 25–26.

¹⁹⁰ Див. прим. 184 і 185.

¹⁹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 795796 [6753 (1245)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 259–260.

¹⁹² Пор.: *Kronika halicko-wołyńska*. S.152, *прзрп.* 600.

¹⁹³ *Коструба Т.* Виписки з різних друкованих джерел до історії містечка Підгорай Бельського повіту за 1377–1882 рр. (1930–ті

роки) / Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 3 (Бібліотека монастирів василіян). Оп. 3. Спр. МВ 1322/20 Арк. 1–6; *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku. Lwów, 1939. S. 303–304; *Swieżawski A.* “Districtus Podhorayensis” a sprawa rzekomego nadania Podola Siemowitowi IV w świetle źródeł *Przegląd Historyczny*. T. 59, zes. 1. Warszawa, 1968. S. 122.

¹⁹⁴ *Крип’якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 34.

¹⁹⁵ *Janeczek A.* Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1985. Nr 1–2. S. 3–28 (тут

вирушили до Підгір'я і Надсяння з Галича або безпосередньо Перемишля, на початку 1240 р. перейнятого під владу князя Данила. Нас цікавитиме питання про локалізацію Підгір'їв 1236 та 1243/1244 рр. і можливість їх ототожнення.

Практично всі дослідники погоджуються, що місцем зустрічі Михайла, Ізяслава й Конрада в 1236 р. була територія, сьогодні znana як Підгораї або Підгорайська волость, відома джерелам пізнього Середньовіччя. Це відповідає старішому прочитанню літопису, хоча, згідно з принципами текстології, древність не є гарантом початкового і правильного відчитання. До уваги беруть також інші обставини, зокрема й прочитання більшості списків. Так, автори польського перекладу літопису Романовичів, визнаючи присутність у більшій кількості рукописів форми "Подгорьї", зауважили, що "identyfikacja tej nazwy budziła kontrowersje w literaturze". Загалом вони погоджуються із наявним в історіографії ототожненням цього ороніму з Грядовим Побужжям (Pobuże Grzędowe), "czyli obszar położony równoległe do Roztocza, na wschód od niego i na północ od Gołogór"¹⁹².

Локалізація Підгір'я "6743 р." на Підгораї має свою історію. На сьогодні ця адміністративно-територіальна одиниця отримала низку історично-археологічних інтерпретацій різних дослідників. Так, увагу Підгораю в джерелознавчому аспекті приділив Теофіл Коструба, питанням локалізації Підгорайської волості займався Пшемислав Домбковскі, вважаючи, що назва є орографом "під Гологорами", пов'язуючи її з сучасними селами Підгірці на Львівщині, або Підгірці Томашівського повіту Люблінського воєводства (Podhorce, gm. Tomaszów Lubelski, pow. tomaszowski, woj. lubelskie). Не оминув увагою цього питання й Антоні Свежавскі, пояснюючи труднощі пошуку Підгораю його ймовірним знищенням під час татарських набігів: на його думку, волость потрібно шукати в районі сучасного села Великосілки Львівської обл. (поряд із королівським трактом, що прямував до Неслухова)¹⁹³. І Крип'якевич припускав розташування Підгораю на місці городища в селі Зарудці Жовківського р-ну Львівської обл.¹⁹⁴ Подібно А. Янечек, базуючись на власній інтерпретації територіального контексту воєнних подій, вважав ніби йшлося про городище Підгорай у Східному Розточчі на шляху з Галича до Холму та Володимира¹⁹⁵. Іноді твердили про трактування Підгораю як назви певного місця північної частини Звенигородського князівства¹⁹⁶.

Остання за часом робота, що локалізує події 1236 р. в Підгорайській волості, кордони якої відповідають Districtus Podhorayensis, згаданому в джерелах з XIV ст., виглядає доволі солідно¹⁹⁷. Вона багато в чому впливає на

s. 7–9); див. також: *Ejusdem. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa, 1993; *Ejusdem. Terytoria i grody Rusi Halickiej w świetle źródeł późnośredniowiecznych Galiцько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнар. наук. конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р.* Львів, 1993. С. 105–108; *Ejusdem. Granice a procesy osadnicze: średniowieczna Ruś Halicka w polu interferencji Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie. Materiały z konferencji.* Rzeszów, 9–11 V 1995. Rzeszów, 1996. S. 291–299.

¹⁹⁶ Гудима Ю. В. Галицько-Волинське князівство... С. 77–78.

¹⁹⁷ Ляска В. Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації галицько-волинського порубіжжя у XIII–XIV століттях Княжа доба: історія і культура. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 114–115. Див. також: *Його ж. Підгорайська область: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя у княжу добу* Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 14–15. 2012. С. 107–151. Пор.: "У XIII–XIV ст. частина беззких полів, що лежала "під горами", була відома як По(і)до-го(і)р'є"; див.: *Його ж. (Без)людні поля між Львовом та Белзом у XIII столітті Княжа доба: історія і культура.* Вип. 11. С. 75–93 (тут с. 92).

судження сучасних істориків. Її автор вважає, що існують підстави ототожнити територію пізньосередньовічних джерел, окреслену як “na Podhoray”, з “на Подъгораи” літопису Романовичів і розмістити її у межах Волинсько-Прикарпатського порубіжжя. Додатково запропоновано відкликання до А. Петрушевича і М. Грушевського, які звернули увагу, що Розточчя і Грядове Побужжя у народній географії XIX ст. називалися Гораєм.

Відповідно до цієї реконструкції, територія, розташована на північ від підвищень Розточчя та Давидівського пасма, в Середньовіччі була відома як Підгорай, або ж Підгір'я. Таку локалізацію показує польський варіант тексту надання князя Владислава Опольского на село Печихвости (1376), вміщений у Коронній Метриці, де зазначено, що “*liezy ta wiesz na Podgorzu we lwowskim rowiethie*”. Зафіксований у писемних джерелах під 1392 та 1393 рр. *Districtus Podhorayensis* “вказує на присутність у цьому регіоні окремої одиниці тогочасного адміністративно-територіального устрою”. Отже, є достатньо аргументів для “перенесення” меж пізньосередньовічного Підгорайського повіту на ґрунт територіального простору княжої доби¹⁹⁸.

Не заперечуючи самого факту існування Підгорайської волості, межі якої, як і номенклатуру поселень, переконливо реконструював автор викладеної гіпотези, дозволимо собі висловити сумніви щодо безальтернативності локалізації подій 1236 р. на території пізньосередньовічного Підгораю. Існує можливість того, що в цьому випадку Підгір'я – першочергове прочитання, а Підгорай, яке збереглося в Іпатіївському літописі, – вторинне. Таке прочитання саме й могло виникнути у пізньому Середньовіччі під впливом добре відомого переписувачу *Districtus Podhorayensis*. Ретроспективний підхід, продуктивний у вивченні інших мікрорегіонів, у цьому випадку вводить сучасних істориків в оману, змушуючи їх інтерпретувати на подібний спосіб топоніми, співзвучні назві *Districtus Podhorayensis*.

Видається цілком характерним і навіть тенденційним, що дослідники, ототожнюючи Підгір'я “6743 року” з Підгораєм, не беруть до уваги доволі важливого літописного уривку, прочитання якого ставить під сумнів чіткість запропонованої концепції. Йдеться про вже знайому читачеві другу згадку Підгір'я в Іпатіївському літописі під 6753 р. при викладі походу князів Данила й Василька та їхніх воевод проти князя Болеслава Встидливого.

Існує дві територіальні інтерпретації згаданого тут Підгір'я. Обидві орієнтуються на сучасний культурно-етнографічний поділ регіону. Передовсім йдеться про дністровське Передкарпаття, Дрогобицьке або Верхньодністерське передгір'я на правобережжі Дністра, яке займає широке межиріччя, окреслене з півночі й заходу р. Дністер, зі сходу – р. Колодницею, а від півдня – краєм Карпат, й доволі часто фігурує у дослідженнях¹⁹⁹. Його вважають частиною Перемиської землі, складеною з чотирьох волостей – Самбірської, Дрогобицької, Стрийської і Жидачівської, головним цементувальним елементом яких були солеварні й дороги²⁰⁰. При цьому відзначається концентрація городищ у Дрогобицькій і в гірській частині Самбірської волості²⁰¹. Також припускається,

¹⁹⁸ Ляска В. (Без)людні поля... С. 113, 118 (та ін.).

¹⁹⁹ Мацкевий Л. Г., Козак В. Й. Старожитності Дрогобицького передгір'я. Дрогобич, 2010; Природа Львівської області / За ред. К. Геренчука. Львів, 1972. С. 107–133 (тут с. 126).

²⁰⁰ Погоральський Я., Миська Р., Ляска В. Верхньодністерське Підгір'я у X–XIV ст. *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* / V. Nagirnyy, T. Pułłocki (eds.). Kraków, 2013. С. 11–32.

²⁰¹ Там само. С. 30–31. Рис. 1.

що ця територія сформувалася ще за княжої доби, а королівські палатини й каштеляни замінили тут воевод княжого часу²⁰². Подібно А. Янечек вважає, що як "Підгір'я", чи "Подгорье" позначали тільки дністровське Передкарпаття з центрами в Старому Самборі, Самборі, Дрогобичі і Стрию²⁰³.

Однак історіографічний аналіз показує, що виділяти поняття дністровське Підгір'я у його широкому територіально-етнографічному значенні та сприймати як культурно-історичну цілісність, не дивлячись на щільне заселення і важливу роль в епоху Середньовіччя, безпідставно, позаяк сьогодні не існує наприклад, конкретних етнографічних матеріалів, здатних засвідчити локальну специфіку традиційно-побутової культури місцевих автохтонів²⁰⁴. Також немає жодних аргументів виділяти і в історичному контексті Підгір'я (Передгір'я) дністровське чи Дрогобицьке, оскільки сам термін вживається більше в географічному значенні²⁰⁵. Найправдоподібніше, термін дністровське Підгір'я з'являється у науковій літературі тільки від другої половини XIX ст., не без впливу Івана Франка (див. вірш: "На Підгір'ї села невеселі", вперше опублікований у журналі "Життє і слово" 1894 р.)²⁰⁶, за часів національного романтизму та становлення ранньомодерної нації. Хоча для самого І. Франка Підгір'я – це топонім, а не назва регіону чи певної етнографічної одиниці.

Інший варіант інтерпретації допускає, що Підгір'ям могли іменувати не тільки область Підкарпаття у верхів'ях Сяну та Дністра (колись – горішня частина Галицької землі, тепер територія відповідає південній частині Львівської обл.²⁰⁷), а й ширшу природно-історичну область на південь від верхів'їв Вісли до Карпат²⁰⁸, однак не пропонує точнішої локалізації цього ороніму.

Спробуємо звернутися безпосередньо до історичної географії, археології та писемної історії подій 1243–1244 рр., пов'язаних із літописним Підгір'ям. Нагадаємо обставини походу Романовичів 1243–1244 рр. на підтримку польського князя Конрада I Мазовецького в його боротьбі за Краків проти Болеслава Встидливого. Данило воював поблизу Любліна, його брат Василько "по Изволи и по Ладѣ (в Іпатіївському списку – Лади – авт.) школо Бѣлои (в Іпатіївському списку – Бѣлое – авт.)", Андрий – по Сяну, Вишата – на "Подъгорье"²⁰⁹. Перш за все нас цікавитиме зона воєнних дій князя Василька й воеводи Вишати.

Очевидно, що відправним пунктом походу для Данила слугував Холм, оскільки до цього літописець згадує про перебування там князя у зв'язку з

²⁰² Там само. С. 15–16.

²⁰³ Janeczek A. The Territorial Organization... P. 109, 132 (Podgorye or the Carpathian "foothills", ie, Subcarpathian area [Staryi Sambir and Sambir, Drohobych, Stryi] / Podgórze, kraj pod Karpatami). Пор.: *Ejusdem*. Terytoria... С. 105–108; *Ejusdem*. Granice... С. 291–299.

²⁰⁴ Глушко М. Підгір'я – окрема етнографічна одиниця України? *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 48. Львів, 2013. С. 299–318.

²⁰⁵ Природа Львівської області. С. 27–39 (тут с. 33).

²⁰⁶ Франко І. На Підгір'ї села невеселі *Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т.* Т. 2: Поезія. Київ, 1976. С. 242.

²⁰⁷ Пор.: Рудий В. А. Перемишльська зем-

ля (IX – середина XIV ст.). Тернопіль, 2003. С. 130, 131, 146 (підгірська смуга Перемишльської землі, карпатське підгір'я).

²⁰⁸ Гудима Ю. В. Галицько-Волинське князівство... С. 77–78.

²⁰⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 795–796 [6753 (1245)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 259–260; Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 31. Зауваження авторів критичного видання літопису Романовичів і його польського перекладу про те, що "działania rozgrywały się – jak widać z relacji – na lewym (sic! – прим. авт.) brzegu Wisły" можна пояснити тільки помилкою друку або непорозумінням. Усі бойові дії відбувалися винятково на правому березі цієї ріки. Пор.: *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 259, przyp. 709; *Kronika halicko-wołyńska*. S. 169, przyp. 812.

будівництвом міста: почувши про повернення Батия, “Даниль же затворивъ Холмъ еха ко братоу си Василкови пойма с собою Коурила митрополита”²¹⁰. Василько мав вирушити на війну з Володимира, оскільки після покарання перемишлян “Василко еха во Володимѣрь”²¹¹. Андрій і Вишата, ймовірно, вийшли до Підгір’я і Надсяння з Галича, або безпосередньо Перемишля, який на початку 1240 р. перейшов під владу князя Данила. Характерно, що літописець дотримується строгого алгоритму опису театрів воєнних дій: з півночі на південь і, можливо, на південний схід. Звернімося до літописної топоніміки. Привертає увагу, що всі топоніми, пов’язані з воєнними діями Василька Романовича, знаходяться на південно-східному краю Розточчя. Коментуючи вислів “по Изволи”, автори сучасного видання літопису розуміють річку (“ciek wodny”) біля сучасного села Дзволя неподалік від сіл Біла Перша та Біла Друга над рікою Білкою (Dzwola, Biała Pierwsza, Biała Druga, gm. Dzwola, Biała, pow. janowski, woj. lubelskie)²¹². Але коментатори, як нам здається, не звернули уваги на те, що поряд із селами існує і річка з такою назвою – Дзволя, яка раніше називалася Зволя, що відповідає читанню літопису “по Изволи”, тобто вздовж об’єкту, в цьому випадку – річки. Річка Дзволя (Зволя, Изволя) бере початок із “чотирьох джерел”, протікає через Ліси Янівські (Lasy Janowskie) і є правою притокою річки Букова (Bukowa), впадаючи в неї неподалік від села Уйсьце (Ujście, gm. Janów Lubelski, pow. janowski, woj. lubelskie). Букова ж впадає до Сяну біля села Хлопська Воля (Chłopska Wola, pow. stalowowolski, woj. podkarpackie). Додамо: у XIX – на початку XX ст. вона була прикордонною рікою між Російською та Австрійською імперіями.

Бойові дії “по Лади” варто розуміти як вздовж течії ріки Біла Лада, правої притоки Танева. Вона пливе з півночі західного Росточчя через Білгорайську рівнину на південний захід. У районі Білгорою до Білої Лади впадає Чорна Лада, в давнину Лада Руська. Події „вколо Бѣлои” могли відбуватися біля сучасних сіл Біла Перша та Біла Друга, що знаходяться поряд.

Привертає увагу не унікальність цього літописного свідчення про воєнну активність Романовичів у зазначеному регіоні. Деяко пізніше, в середині 1240-х років, вони “пакыи изидиоста и повоеваста землю Люблѣнскоую доже и до рѣкы Вислы и Саноу и прѣхавша подѣ Завиховѣ стрѣли Василко князь чересъ рѣкою Вислоу не могоша бо переѣхати еи рѣкы понеже наводнилася баше и возвратистаса”. Однак “малоу же времини миновушоу приѣхавъши же Лахове и воеваша вколо Андрѣва. Оуслышавъ же Данило князь со братомъ Василкомъ совокоупиша силоу свою и повелѣста престроити праща и иные сосоудыи на взятѣ града и придоста на градъ Люблинъ, вдиного дне быста подѣ градомъ ис Холма”²¹³.

Цього разу нам важлива не лише згадка Завихосту та броду поряд із ним, непридатного для використання через повінь. Звернемо увагу, що у зв’язку з польсько-руським протистоянням згадано населений пункт Андрєїв, зазвичай ототожнений або з Анджеювом у Хелмському повіті (Andrzejów, gm. Kamień, pow. chełmski, woj. lubelskie)²¹⁴, або з Анджеювом у Влодавському повіті (Andrzejów, gm. Urszulin pow. włodawski, woj. lubelskie)²¹⁵. На таке тлумачення

²¹⁰ Іпатьевская летопись. Стб. 794.

²¹¹ Там же. Стб. 793; пор.: Грушевський М. (1245)].

Хронологія... С. 30.

²¹² Chronica Galiciano-Voliniana. S. 260. Пор.: Літопис Руський. С. 401.

²¹³ Іпатьевская летопись. Стб. 796 [6753

²¹⁴ Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich. Lwów, 1936. S. 38, przyp. 6.

²¹⁵ Dąbrowski D. Król Rusi... S. 247, przyp. 639.

могла вплинути згадка Холму в тому ж літописному виданні. Проте з урахуванням концентрації літописних топонімів, пов'язаних із воєнними діями на південно-західному Розточчі, вважаємо, що йдеться про Анджеюв Янувського повіту в гміні Годзішув (Andrzejów, gm. Godziszów, pow. janowski, woj. lubelskie).

Як побачимо, й пізніше, в 1260–1280-х роках, напрямки й райони воєнних походів залишалися практично тими самими. Так, навесні 1266 р. князі Шварн, Василько й Володимир "поидоша в Лаховѣ воевати. Шварно же поча воевати школо Люблина, а Володимѣрь школо Бѣлоѣ и взапа полона много, и тако поидоша во своа си. Шварно поиде к Холмови, а Володимерѣрь поиде к Червѣноу, тоу башетѣ шѣъ емоу Василко и Щервена же поиде к Володимерю пришедшимъ же имъ домовъ и посеми Лаховѣ почаша воевати школо Червѣна"²¹⁶. Отже, Володимир Василькович через двадцять років після батька воює далі там само – "школо Бѣлоѣ" і щоб потрапити додому до Володимира перетинає Розточчя і проходить біля Червѣна-Чермно.

Ще через двадцять років, восени 1287 р., відбувся татарський набіг на Польщу. "Хотащоу поити шканьномуу и безаконьномуу Телебоузѣ на Лахы", "Левъ князь со шмѣмъ своимъ Юрьемъ, а Мѣстиславъ со своєю ратью, а Володимѣрь со своєю ратью, и тако поидоша ко Завихвосту и придоша ко рѣцѣ ко Вислѣ, река же не стала башетѣ и не могоша еѣ переити и поидоша во вѣрхъ еи к Соудомироу и переидоша Санѣ рѣкоу по ледоу, тоу же на Санѣ Володимерѣрь воротиса ѿ нихъ назадъ, а Вислоу переидоша по ледови выше Соудомира и пристоупиша к городу со всѣхъ сторонѣхъ но не оуспѣша ничто же и почаша воевати землю Ладѣскоую и стоаши на неѣ ѿ дний"²¹⁷.

Цього разу метою походу був не Завихост, а Сандомир, до якого князі підступили не нижче за Віслою, як зазвичай, а вище, перейшовши Сян. Але, щоб вийти до Сяну, воєнний похід мав пролягати переважно територією на південь від Розточчя, де концентрується воєнна активність попереднього часу – 1240-х і 1260-х років. Судячи з усього, здебільшого саме Завихост був головним перевальним пунктом на воєнному шляху до Польщі з Галицької і Володимирської земель. Про це додатково свідчить загибель тут князя Романа 1205 р.²¹⁸ Варто припустити існування у районі Завихосту не тільки броду через Віслу, а й перетину торгових шляхів²¹⁹. Дорога до цього броду пролягала через мікрорегіон, у літописі йменований "школо Бѣлоѣ".

Варто відзначити особливу увагу правителів до цього мікрорегіону не лише в XIII ст., а й пізніше. Так, у середині XIV ст. один зі значних персонажів польської історії, Дмитро з Гораю (Demetrio de Goray), за грамотою короля Ладислава Угорського 1377 р. володів "castrum nostrum Goray alio Lada... cum villis Lada". Важлива не тільки особа власника цієї ключової території на шляху з Польщі на Русь як опікуна молодій королеві Ядвіґі і маршалка та підскарбія великого коронного (supremus marszalcus regni) в 1364–1370 і 1377–1391 рр., а й належність цих земель й укріплень до королівських володінь (castrum nostrum). Судячи з усього, Дмитро мав владу над зазначеним мікрорегіоном

Lwów, 1878. P. 16.

²¹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 864–865 [6776 (1268)].

²¹⁷ Там же. Стб. 894–895 [6791 (1283)].

²¹⁸ Rocznik Traski / A. Bielowski (ed.) MPH. T. 2. Lwów, 1872. P. 836; Kalendarz krakowski / A. Bielowski (ed.) MPH. T. 2. P. 923; Rocznik malopolski / A. Bielowski (ed.) MPH. T. 3.

²¹⁹ *Slupecki L. P. Bitwa pod Zawichostem, niedziela 19 czerwca 1205 Zawichost we wczesnym średniowieczu* / S. Tabaczynski, D. Wyczółkowski, D. Cyngot (red.) *Origines Polonorum*. T. 12. Warszawa, 2018. S. 57–64; *Ejusedem. Osady służebne pod Sandomierzem i Zawichostem Zawichost we wczesnym średniowieczu*. S. 47–56.

понайпізніше на початку 1360-х років, оскільки він згадується як Demetrius de Lada i de Goraj уже 1362, 1373 і 1375 р.²²⁰

Окрім Гораю у північній частині Білгорайського повіту (Goraj, gm. Goraj, pow. biłgorajski, woj. lubelskie) на шляху з Любліна до Білгорою, що виник у XVI ст.²²¹, Дмитро володів королівщинами у Щебрешині (відомий в документах як Szczebrzeszyn haeres), Радзенціні (Radzanczyn) – селі на річці Лада (Radzięcin, gm. Frampol, pow. biłgorajski, woj. lubelskie), Браневі (Brenwicza; Branew, gm. Dzwola, pow. janowski, woj. lubelskie), а також і Стружі, Вижніці, Красніку та Жечиці (Stróża, Wyżnica, Kraśniki i Rzeczyse, gm. Kraśnik, Dzierzkowice, Szastarka, pow. kraśnicki, woj. lubelskie). Так уся область, контроль над якою слугував перепусткою до Завихосту на шляхах зі сходу на захід, опинилася у єдиному власницькому масиві.

Звернімося до археології цього мікрорегіону. Безпосередньо в околицях Гораю, Лади, Білої і Дзволі ранньосередньовічних городищ і поселень не виявлено²²². Найближчі городища знаходяться на Розточчі. На заході розташовано городище в Здзеховичах (Zdziechowice, gm. Zaklików, pow. stalowowolski, woj. podkarpackie, obszar AZP 87–77). Існування городища закінчила велика пожежа, ймовірно, наприкінці X – на початку XI ст.²²³ На півночі розташовано городище Батож “Замчище” (Batorz, gm. Batorz, pow. janowski, woj. lubelskie, obszar AZP 86–81), де є матеріали VIII–X і X–XIII ст.²²⁴ На півдні лежить ймовірне городище в Павліхах (Pawlichy, gm. Księżpol, pow. biłgorajski, woj. lubelskie), однак воно також датоване ранішим часом²²⁵. На сході, на відрогах Розточчя, у долині р. Вепр знаходяться городища Гуцьов, Сусец та Майдан Гурний (Guciów, gm. Zwierzyniec, pow. zamojski; Susiec, Majdan Górny, gm. Susiec, pow. tomaszowski, woj. lubelskie), де зафіксовано матеріали від XI до XIII ст.²²⁶

Біля північних схилів Розточчя, приблизно за 30 км на північний схід від Горайської волості, збереглося городище в Сонсядці (Sasiadka, gm. Sułów, pow. zamojski woj. lubelskie), ототожене зі згаданим в ПМЛ містом Сутейск, яке можна розглядати найзахіднішим форпостом Русі, також існуюче до XIII ст. включно²²⁷.

Аналізуючи археологічну ситуацію у регіоні, не можна оминати увагою пам'яток долини р. Ходлік – Ходельської низовини²²⁸. Ріка впадає до Вісли в

²²⁰ Myśliński K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340–1400. Lublin, 1981; Sikora F. Krag rodzinny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi *Genealogia – Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym* / J. Wroniszewski (red.). Toruń, 1989; Sochacka A. Własność ziemiska w województwie lubelskim w średniowieczu. Lublin, 1987. S. 27.

²²¹ Żuk T. Goraj *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* / F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.). T. 2. Warszawa, 1881. S. 691–692.

²²² Pękalski M. W poszukiwaniu śladów grodziska w Goraju, powiat Biłgoraj *Z Otchłani Wieków: pismo poświęcone pradziejom Polski*. T. 21. 1952. S. 179–181.

²²³ Florek M. Grodzisko w Zdziechowicach koło Zaklików *Z Otchłani Wieków: pismo poświęcone pradziejom Polski*. T. 58, nr 1–4. 2003. S. 84–87; *Ejusedem*. Grody plemienne południowej

Lubelszczyzny *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie. Praca zbiorowa* / E. Banasiewicz-Szykuła (red.). Lublin, 2018. S. 71–123 (tyt. s. 121); *пор.*: доступ 06.12.2020; <http://atlasgrodzisk.pl/?view=details&location=1311>.

²²⁴ *Ejusedem*. Grody plemienne... S. 77–78.

²²⁵ *Ibidem*. S. 107–110.

²²⁶ Kuśnierz J., Urbański A. Badania archeologiczne w obrębie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Guciowie na Roztoczu (pow. Zamość, woj. Lubelskie) *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12. 2008. С. 304–315; Florek M. Grody plemienne... S. 89.

²²⁷ Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne / J. Kalaga (red.). Warszawa, 2013.

²²⁸ Hoczyk-Siwkowska S. Kotlina Chodelska we wcześniejszym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze. Lublin, 2006.

районі міста Казімеж Дольни, де існували броди й переправи на лівий берег. Тут було чотири укріплені поселення²²⁹. Окремі городища, здатні контролювати значенний шлях, припиняють існування у X–XI ст., як Ходлік і Клодніца (Chodlik, Kłodnica, gm. Karczmiska, Borzechów, pow. opolski, woj. lubelskie)²³⁰. Але на деяких пам'ятках фіксують рештки матеріальної культури XIII–XIV ст., зокрема, пов'язані з воєнною активністю. Для городища в Подгужі (Podgórz, gm. Wilków, pow. opolski, woj. lubelskie) основний період існування припадає на VIII–XII ст., а наступний етап – XIV ст.²³¹ На городищі в Зміювісках (Zmijowiska, gm. Wilków, pow. opolski woj. lubelskie) та в Ходліку (Chodlik, gm. Karczmiska, pow. opolski, woj. lubelskie), а також у матеріалах курганної групи поряд з ним виявлено декілька шпор XIII ст. та пізнішого часу й деякі предмети озброєння цієї епохи²³².

Ці відомості варто зіставити з повідомленням про знахідку сокири типу Vd за А. Надольским та М. Глосеком біля села Горай. На жаль, сокира має доволі широке датування XIII–XV ст.²³³, що не дає змоги використовувати її для інтерпретації подій епохи, яка нас цікавить. Однак поєднання низки важливих характеристик у волості Горай: інформації писемних джерел про воєнні дії, виявлення у регіоні предметів озброєння пізнього Середньовіччя²³⁴, контроль над регіоном з боку найважливіших політичних еліт Польського королівства у XIV ст., проходження воєнних і торгових шляхів з Русі до Польщі в напрямку Завихосту й Сяну – все це дає можливість знову поставити питання про локалізацію на географічній карті такого літописного топоніму, як Ворота. Зазначена назва позначала шлях або частину шляху, який, безперечно, пролягав на теренах нашого інтересу²³⁵.

Топоніми, пов'язані з "воротами", неодноразово згадано в літописі Романовичів. Ми вже вдавалися до можливої інтерпретації "Угорських воріт" поблизу Сяноку як перевалу, що з'єднував Перемишльську й Угорську землі.

Окрім того, в тексті літопису згадано також "ворота" при конкретних містах. Так, під 6713 р. в Іпатіївському кодексі зафіксовані "ворота червенские": "Влехсандроу сѣдацю в Володимерѣ а братоу его Всеволодоу в Червнѣ Литва же и Аѣвѣзѣ воевахоу и повоева же Тоурискѣ и школо Комова хли и до Червена и бишаса оу воротѣ червенескихъ и застава бѣ Оуханахъ... бѣда бо бѣ в землѣ Володимерьстѣи ѿ воеванъ Литовьского и Аѣважьскаго"²³⁶. Перелічені

²²⁹ *Miechowicz Ł. Wczesnośredniowieczne grody w Kotlinie Chodelskiej Grody z okresu plemiennego...* S. 25–70.

²³⁰ *Ibidem.* S. 96, 97.

²³¹ *Rozwałka A., Rejnowicz Ł., Niedźwiadek R. Gród w Podgórzu – wczesnośredniowieczne wrota Kotliny Chodelskiej Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga Jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby / J. Libera, A. Zakościelna (red.).* Lublin, 2004. S. 381–395; *Miechowicz Ł. Wczesnośredniowieczne grody...* S. 61.

²³² *Miechowicz Ł. Wczesnośredniowieczne grody...* S. 42. Рис. 17. Автори широко дячні колезі Лукашу Меховічу за додаткову інформацію про знахідки та консультації.

²³³ *Wichrowski Z. Średniowieczny topór z Goraja, pow. Biłgoraj, woj. lubelskie Archeologia Polski Środkowowschodniej.* T. 5. 2000. S. 212–214.

²³⁴ *Куснеж Е. Находки мечей и топоров с XIV–XV вв в пограничной зоне Червоной*

Руси и Польского Королевства на фоне вооруженных конфликтов Венгрии, Польши и Литвы за Русь и войны с Тевтонским орденом в 1410 г. *Русское наследие в странах восточной и центральной Европы. Материалы межгосударственной научной конференции 5–8 июля 2010 года (г. Брянск), приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде / А. В. Антюхов (ред.-сост.).* Брянск, 2010. С. 327–341. Див. також: *Kotowicz P. N. Problematyka badań bronzoznawczych nad wczesnośredniowiecznym uzbrojeniem Lubelszczyzny Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* T. 34. 2013. S. 51–71.

²³⁵ З приводу зв'язку середньовічних поселень Східного Розточчя з функціонуванням шляхів між Волиню і Перемишльської землею див.: *Ляска В. Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип. 11. Львів, 2008. С. 87–92.

в літописі томоніми концентруються на північ від Чермно-Червеня: Комов (Kumów, gm. Leśniowice, pow. chełmski, woj. lubelskie), Уханє (Uchanie, gm. Uchanie, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie), Турійськ (Волинська обл., Україна). В описі війни Конрада Мазовецького та князями Данилом й Васильком на Каліш 1229 р. згадані “ворота калешьские”²³⁷, а внабігу ятвягів на володіння Романовичів під 6756 р. – “ворота дорогичиньские”²³⁸. Не буде перебільшенням написати, що в усіх трьох випадках йшлося про ворота конкретних міст, поряд з якими, на передмістях, розгорталися воєнні дії. Літописець постійно використовує словосполучення “бишаса оу воротъ” “бьющимса оу воротъ пристоупившими же има вѣѣма ко воротомъ”, а щодо подій біля Каліша висловлюється цілком виразно – “Лахове же врата вѣѣа оугасиша градъская”.

Інший зміст має літописне видання під 6776 р. про відступ польських загонів у бік кордону та подальший їх розгром зусиллями війська князів Шварна Даниловича й Василька Романовича. Тут ворота постають як частина горбистого ландшафту, достатньо вузька, яку неможливо обійти: “мѣсто твердо зане немощно бысть вѣѣити его никоуда же тѣм же нарѣчяхуться Ворота тѣсною своєю” (див. переклад І. Крип’якевича: “це було місце оборонне, бо не можна було обійти нікуди – тому звалися Ворота через тісноту свою”). Дата “битви біля Воріт” добре відома – 19 червня 1266 р., в суботу, на пам’ять свв. мчч. Гервасія і Протасія (in festo sanctorum Gervasii et Prothasii ... in die sabbati), оскільки згадка про неї як про бій „que Porta dicitur” присутня у польських джерелах (Kronika Dzierzwy, Rocznik kapituły krakowskiej, Rocznik krótki, Kronika wielkopolska, Rocznik Traski)²³⁹.

Прийнято вважати, що складно визначити докладну локалізацію цього місця. Ще І. Шараневич пов’язував літописний топонім із селом Вороблячин (тепер Яворівського р-ну Львівської обл.), де є потік Воротний і частина села з назвою Воротня²⁴⁰. За ним пішов й І. Крип’якевич, намагаючись прив’язати вказане місце до прикордонної ситуації та торгових шляхів. Він писав: “на шляху з Перемишля на Волинь головним містом був Любачів – центр окремої волості, далі на схід стояв Подтелич (с. Потелич Нестерівського р-ну Львівської обл.), на південь від Подтелича, поблизу сьогоднішнього с. Вороблячина Яворівського р-ну Львівської обл., знаходився стратегічно важливий перехід через горби Розточчя, що звався Ворота”²⁴¹. Здається, з цією локалізацією погодився й А. Янечек, який раніше вважав за можливе утотожнювати “Ворота” з урочищем “Воротня” біля Немирова²⁴². А. Насонов, ґрунтуючись на загальних географічних орієнтирах літописної статті 6776 р. й не намагаючись прив’язати їх до конкретної місцевості, вважав ворота розташованими поблизу кордону між польською Тарнавою та княжим Белзом²⁴³. Його припущення лягло в основу поглядів окремих сучасних дослідників²⁴⁴. Деякі видання дають доволі широкий спектр локалізацій:

²³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 721 [6713 (1205)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 21.

²³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 755 [6737 (1229)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 134, 135.

²³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 799 [6756 (1248)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 268.

²³⁹ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 462–463. Поп.: Rocznik kapituły krakowskiej / Z. Kozłowska-Budkowa (wyd.) MPH. NS. T. 5. Warszawa, 1978. S. 229–244 (тут s. 242); Kronika Dzierzwy / K. Pawłowski (wyd., wstęp, przyp.) MPH. NS. T. 15. Kraków, 2013. S. 79; Kronika wielkopolska / B. Kürbis (wyd.) MPH. NS. T. 8. Warszawa, 1970. S. 121; Rocznik Traski. S. 839–840.

²⁴⁰ Див.: Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 31.

²⁴¹ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 30–31.

²⁴² Janeczek A. Nie tylko garnkami sławny. Potylich w średniowieczu *Archaeologia Historica Polona*. T. 5. 1997. S. 51–68 (тут s. 53–54).

²⁴³ Насонов А. Н. Русская земля... С. 132.

²⁴⁴ Ворота могли бути “najpewniej zwężenie między górami/pagórkami na pograniczu

ущелина у Волинській землі або Галицькому князівстві, очевидно, в межиріччї верхів'їв Гучви, Вепру й Солокії, поблизу Томашува Любельського (Tomaszów Lubelski), за іншими міркуваннями – то в Сонсядці (Sąsiadka), то біля Горайця (Gorajec), то біля Звезжинця (Zwierzyniec) Люблінського воєводства²⁴⁵.

Проте літопис Романовичів пропонує цілком конкретні географічні орієнтири подій 1266 р., які, в поєднанні з даними інших літописів, здатні вказати практично точну локалізацію "Воріт". Звернімося до тексту, його можна розбити на дев'ять послідовних епізодів²⁴⁶:

1. "Поидоша в Лаховѣ воевать. Шварно же поча воевати школо Люблина а Володимѣръ школо Бѣлоѣ". За сценарієм двадцятирічної давності дуумвірат розділився щоб перерізати важливі для Польщі шляхи з півночі на південь біля Любліна та з заходу на схід у Горайській волості.

2. "Шварно поиде к Холмови, а Володимеръ поиде к Червѣноу... поиде к Володимерю. Пришедшимъ же имъ домовъ, и посемь Лаховъ почаша воевати школо Червѣна тоє же недѣли, и не вземше ничего же, и тако поидоша назадъ". Виконавши поставлені перед ними воєнні завдання, князі повернулись до своїх міст, а польські загони вторглися до Грубешівської низовини на північний схід від Розточчя. Конфлікт мав вирішитися перемовинами в Тарнаві, де в серпні-вересні 1262 р. відбувся з'їзд князя Болеслава з Романовичами та їхніми синами: Шварном, Левом і Володимиром. Імовірно, йдеться про Тарнаву недалеко біля Красноставу²⁴⁷. Характеристика "недалеко Красноставу" видається глибоко відірваною від географічних реалій мікрорегіону. Сьогодні це населені пункти Тарнава Велика та Тарнава Мала (Tarnawa Duża i Mała, gm. Turobin, pow. biłgorajski, woj. lubelske) на півночі Білгорайського повіту над річкою Пор, на північному кордоні Розточчя, приблизно за 15 км на північний захід від Сутейська-Сонсядки та приблизно за 30 км на південний захід від Красноставу.

3. "Василко поиде к соньмови до Тернави и бывшоу ему оу Грабовци и приде к нему вѣсть вже Лаховѣ лєсть оучинилѣ, к соимови не шли, но шбишедше школо на Ворота и тако поидоша к Белзоу и почаша воевати и села жечи".

Неможливо встановити, чи був польський набіг свідомою інтригою Болеслава, чи тут діяли якісь незалежні від князя воєнні загони. З тексту лише зрозуміло, що польський загін, який, згідно з баченням ситуації з боку Шварна й Василька, мав піти до Тарнави, пройшов через Ворота й вирушив у інший бік – до Белза, на південний схід. Ці вказівки вкрай важливі для локалізації "Воріт". Василько дізнався про це біля Грабовця (Grabowiec, gm. Grabowiec, pow. zamojski, woj. lubelske), де опинився на шляху з Володимира, минувши Устилуг і Волинь – Грудек-над-Бугом, а, може, і Грубешів. Імовірно, тут він зустрівся зі Шварном Даниловичем, який ішов із Холма. Довідавшись про воєнний набіг, князі різко змінили маршрут і вирушили на південний схід, у бік Белза.

4. "Василько же поиде вборзѣ ѿ Грабовца Шварномъ и сѣмъ своимъ Володимеромъ придоша ко Червѣноу²⁴⁸ и видиша вже села горать а Лаховѣ

S. 436–437.

między Bełzem a Tarnawą". Поп.: *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 459–460.

²⁴⁵ Див.: Літопис Руський. С. 545.

²⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 865–866 [6776 (1268)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 459–460.

²⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 857–858 [6770 (1262)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*.

²⁴⁸ Видавці літопису відзначають розбіжності між версіями Хлебніковського та Іпатієвського списків літопису (в Хлебніковському записано назву городища "Чрѣмно", натомість в Іпатієвському – "Червѣн[ъ]") і задаються питанням: "czyżby było to świadectwo zaniku nazwy starej i zastąpienia jej nową?". Поп.: *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 460.

воюють". Як видно, шлях Василька і Шварна від Грабовця до Белза пролягав через Грубешівську низовину, р. Гучва й Червень-Чермно. Проте польські загони також рухалися до Белза через Червень, оминаючи північні відроги Розточчя.

5. "Василко же поусти на на воропъ идеже бахоуть Лахове розогналиса воюючи по селомъ и оубиша ѿ нихъ многи а друугиѧ изоимаша. Лахове же оубоавъшес поидоша во своѧси". Місце не зовсім зрозуміле. Хлебніковський список наводить інакше читання: "поусти на на ворот[ъ], идежер бахъ лахове възогналиса" / "поусти на наворот"²⁴⁹. Однак очевидно, що "воропъ" як "наліт, набіг, натиск, напад" тут доречніше, ніж ворота. До того ж, польські загони розосередилися, забезпечивши на такий спосіб володимирським силам можливість маневру, як це вказують і подальші події.

6. Далі Василько віддає наказ: "не бѣите же са с ними близь но поустите ѣ во свою землю шлѧны поидоуть роздѣлившеса тоже биитеса с ними и тако по нихъ Шварно с Володимѣромъ поиде во силѣ тажчѣ". Дрібні групи поляків починають відходити, очевидно, на захід, до воріт, північним краєм Розточчя.

7. "Лаховѣ же бахоу и еше не вошли во свою землю но токмо и башеть Ворота прошли се же бѣашеть мѣсто твердо зане немошно бысть вбиити его ни коуда же тѣм же нарѣчахуться Ворота тѣснотою своею". Отже, Ворота, які були на території Володимирського князівства, не могли розташовуватися біля Вороблячина, що знаходився далеко на південному сході. Виклад про місцевість як тісний прохід, безперечно, пов'язаний з однією із сідловин Розточанського кражу. Якою саме?

8. Подальший опис нібито не пропонує чітких вказівок на це, крім того, що князі наздогнали польські загони саме біля "Воріт", на тісноті яких знову наголошено: "тоу же и оугониша ѣ Шварно впередѣ и да своимъ полкомъ и не помна рѣчи строѧ своего но дождавъ полка брата своего Володимѣра и оустрѣмиса на бои, сразившими же са челома и тако поломиша полкъ Шварновѣ, а инѣмъ полкомъ немочно бысть помощи ни ѿ коуда же тѣснотою. И тако побѣдиша Лаховѣ Роусъ и оубиша ѿ нихъ многихъ ѿ боарѣ и ѿ простыхъ люди".

9. Нарешті, фінальний епізод розповідає про укладення миру: "Посем же оумиришася Лахове с Роусью Болеславъ с Василкомъ и со Шварномъ и начаша быти в любви велицѣ".

Отож, Воротами, безперечно, називалася одна із сідловин у центральній частині північного Розточчя, можливо, неподалік Тарнави. Пройшовши через неї, поляки, які початково рухалися у напрямку Тарнави, повернули до Чермно. Літописна стаття 6776 р. не зберегла інших топографічних вказівок, але в цьому випадку видається можливим залучити інші літописні повідомлення, пов'язані з набігами польських загонів на Західну Волинь і подальшим їх розгромом.

Навесні 1218 р. "еха Даниль ко Мъстиславоу в Галич, реки на Лестька, ѧко штиноу мою держить... Данилоу же возвратившоуся к домови и ѣха с братомъ и приѧ Берестии и Оугровескъ и Верещинъ и Столпъ, Комовѣ, и всю Оукраиноу. Лестько же великъ гнѣвъ имѣа на Данилоу. Вѣснѣ же бывши и ѣхаша Лаховѣ воевать и воеваша по Боугоу... и гнаша по нихъ до рѣкы Вепра"²⁵⁰. Крайнім рубежем, за який Романовичі відтіснили загони князя Лешка Бялого, була річка Вепр.

1236 р. Конрад Мазовецькі після поразки від загонів князя Василька біля Червеня, так і не дочекавшись бажаного об'єднання із силами князів Михайла

²⁴⁹ Chronica Galiciano-Voliniana. S. 460; Ипатьевская летопись. Стб. 865.

²⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 733[6721 (1213)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 61–63.

й Ізяслава та їхніми половецькими союзниками, "побѣже до Лаховѣ", очевидно, з району Грубешівської низовини, "чересь ношѣ и топилса башеть ѿ вои его во Вепрю множество"²⁵¹.

Отож, шлях відступу обидва рази пролягав через Вепр, праву притоку Вісли, яка бере свій початок у східному Розточчі та протікає повз Гучув, Звезжинець і Щебрешин східніше від Сонсядки. Літопис не дає вказівок, на який саме ділянці річки поляки переходили на лівий, західний берег. Проте саме біля Щебрешина існували історичні переправи-броди, очевидно, поблизу сучасних поселень Броди Дуже і Мале (Brody Duże i Małe, gm. Zwierzyniec, pow. zamojski, woj. lubelskie), на схід від Щебрешина.

Видається, було б правильним локалізувати Ворота саме у східній частині Щебрешинського Розточчя, відділеного від Горайського Розточчя річкою Гораєць; обидва цих регіони утворюють Західне Розточчя. Однак найвідповіднішим місцем для них виявляється долина у верхів'ях Вепру в північно-східній частині Щебрешинського Розточчя, яка відділяє його від Томашівського Розточчя²⁵². Додамо: 1266 р. на Тарнаву ближче було б іти саме долиною річки Гораєць, натомість польські загони, за літописцем, обійшли цю місцевість ("Лаховѣ леств оучинилѣ, к соимови не шли, но вбишедше вколо на Ворота"), що більше відповідає напрямку на Червень через долину ріки Вепр і Щебрешин.

Горайська волость, розташована в північній стороні Сandomirської низовини, на її кордоні, займаючи частину Білгорайської рівнини та Щебрешинського Розточчя, що її літопис Романовичів іменує "вколо Бѣлоѣ", виявлялася ключем для відкриття "Воріт" із Сandomirської землі до землі Волинської. Саме на цьому перехресті шляхів північ-південь і схід-захід "вколо Бѣлоѣ" воювали Василько Романович у 1243–1244 рр.²⁵³ і Володимир Василькович в 1266 р.²⁵⁴ в той час, як "старші" князі брали під контроль околиці Любліна. Цей регіон на північ від Лежайська й Любачева дослідники зазвичай трактують відносно порожньою зоною без поселень²⁵⁵ і її основною цінністю був саме перетин головних доріг.

Локалізувати прохід до Волинської землі між Білою і Щебрешином дає змогу ще одна описана в літописі подія. У 1253 р. після походу на Морави князь Данило з Кракова "проиде землю Соудомирскоую і приде во град Холмь"²⁵⁶. Цей перехід має бути локалізований на Розточчі, можливо, в тих самих "Воротах".

Варто відзначити зміну назви волості "вколо Бѣлоѣ" і переміщення її центру упродовж середини XIII – середини XIV ст. Очевидно, спершу центром території було поселення Біле/Біла, історична назва якого досі збереглася у топонімах сіл Біла Перша та Біла Друга. Однак через сто років волосним центром

²⁵¹ Ипатьевская летопись. Стб. 775 [6743 (1235)].

²⁵² Brzezińska-Wójcik T., Kociuba W. Transformacja roztoczańskiego odcinka doliny Wieprza w plejstocenіe *Przegląd Geologiczny*. Vol. 49, nr 3. 2001. S. 257–266.

²⁵³ Ипатьевская летопись. Стб. 795–796 [6753 (1245)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 259–260; Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 31. Пор.: "Daniel zaś z bratem Wasylkiem zaczęli obaj wojnę z Bolesławem księciem lackim Weszli w ziemię lacką czterema drogami. Sam Daniel wojował około Lublina, a

Wasylko wzdłuż Izwoli i wzdłuż Łady około Białej, dworski książęcy Andrzej wzdłuż Sanu, a Wyszata wojował Pogórze"; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 259, przyp. 709; Kronika halicko-wołyńska. S. 169, przyp. 812.

²⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 864–865 [6776 (1268)].

²⁵⁵ Janeczek A. Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. T. 77. 2016. S. 143–178 (tut s. 160).

²⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 826 [6762 (1254)].

стає поселення Горай, інакша назва Лада (Goray alio Lada). Дійсно, й сьогодні Горай і Лада є найближчими один до одного населеними пунктами.

Важливо, що новий центр волості перемістився на схід приблизно на 20 км. Очевидним є факт перенесення ключового поселенського центру, покликаного контролювати наземні комунікації. Причини його перенесення на схід, ближче як до "Воріт", що з'єднували Сандомирську землю з Волинню, так і перевалів через Росточчя, призначених поєднували цей регіон із Люблінською землею, залишаються нам невідомі. Можливо, військові дії Романовичів в середині XIII ст. привели до руйнування і занепаду поселення Біле/Біла, спричинивши перенесення центру волості в інше зручне, але розташоване поруч місце. Немає також підстав відкидати зміни демографічної та поселенської структури регіону внаслідок об'єктивних причин, як і зростання важливості комунікацій між Любліном, з одного боку, і Сандомирською та Перемишльською землями – з іншого, що природним способом призвела до появи нового політичного та адміністративного центру волості.

З'ясувавши важливі подробиці кордонів мікрорегіонів і воєнної історії Горайської волості "уколо Бѣлоу", повернемося до нашої головної мети – локалізації літописного Підгір'я. Враховуючи виклад у літописця князя Данила розгортання воєнної операції Романовичів із півночі на південь, Підгір'я 1243 р. варто шукати південніше від місця злиття Сяну й Вісли, оскільки "Саном" у його пониззях воював двірський Андрій. Очевидно, цим регіоном не може бути Дністровське Підгір'я, розташоване далеко на сході, яке було володінням самих Романовичів.

Складно бачити тут і широкую природно-історичну область Підкарпаття на південь від верхів'їв Вісли. Найімовірніше, в цьому випадку Підгір'я було мікрорегіоном на північний захід від Перемишля та Ярослава, обмеженим Карпатами, Сяном і Віслоком. Польські землі починалися безпосередньо на північ від Карпат, тобто в передкарпатському Засянні.

Саме ці землі, а не Підгорайська волость далеко на сході мають бути головним претендентом на Підгір'я подій 1235 р., умовного "6754" р. Така локалізація зовсім не скасовує очевидного існування ні пізньосередньовічного дистрикту, ні, можливо, попередньої ранньосередньовічної волості. Йдеться лише про адекватне прочитання літопису й коректну географічну локалізацію конкретних свідчень та подій.

Переїдімо від відомого до невідомого. Нам відомо, що київський князь Ізяслав Мстиславович зі своїми союзниками половцями та польський князь Конрад Мазовецький, виступаючи в похід проти Романовичів, вирішили об'єднати сили ("бо башеть на Данила Михайлѣ и Изаславѣ Лахѣ и Роусѣ и Половецѣ множество"). Під час цих подій "Михайлови же стоящоу на Пѡд[ѣ]горыи хотащю снати с Кондратомѣ и вжидающю Половецѣ со Изаславомѣ"²⁵⁷. Запам'ятаємо, що в цей час "Кондратови же ставшоу кде нынѣ град Холмѣ стоить пославшю емоу ко Червѣноу воевать". Однак воїни Василька Романовича розбили його загони: "Васильковичем же срѣтившимъ е и бившимъ с ними поимаша Ладѣские боаре"²⁵⁸.

У зв'язку з цим може скластися враження про намагання Конрада разом з його загонами пробитися на об'єднання із чернігівсько-галицько-київсько-половецькими силами від півночі. Можемо припустити, що їхнім маршрутом

²⁵⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 775 [6743 (1235)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 197–198. Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 25–26.

²⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 775 [6743 (1235)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 197–198.

був шлях на схід від Люблінської височини й Розточчя через Грубешівську низовину та Сокальську грядку на південь до Галицької землі через Звенигород. Подальші події відомі: "половци придоша в землю Галицькоюу, не восхотѣша ити на Данила вземшю всю землю Галицькоюу, возвратишася", "Михаилъ возвратиса в Галичъ", а "Кондрать побѣже до Лаховъ чересь ноцъ и топилса башетъ ѿ вои его во Вепрю множество".

Із цього опису стає очевидно, що Конрад Мазовецькі зовсім не йде в бік Підгорая, а в протилежному напрямку – до Розточчя й ріки Вепр, де ми й пропонуємо локалізувати літописні "Ворота" з Волинської землі в землю Сandomirську. Саме тут, у Посянні, між річками Віслок і Танев варто шукати Підгір'я "6754" р., де Михайло Чернігівський, прийшовши з Верхнього Подністров'я, очікував своїх союзників Конрада й Ізяслава. Інакше зовсім незрозуміло, чому він не поспішив на допомогу мазовецькому князеві, якби перебував безпосередньо близько від воєнних подій біля Червеня, а саме на Підгорай.

Конкретний напрямок походу князів після об'єднання видається незрозумілим. Вони могли йти на Волинь і через "Ворота", і через Белз. Для закріплення пропонуваної версії подій варто нагадати вже відомий нам епізод повернення князя Данила до Холму з Кракова через Сandomirську землю в 1253 р.²⁵⁹ Його перехід на Волинь має бути проведений саме через Розточчя, локалізовані "Ворота", а сам шлях – пролягати межиріччям Вісли, Віслока й Сяну, яке й було літописним Підгір'ям.

У підсумку "гірська країна Перемишльська" починає набувати реальних географічних обрисів, відповідним, на нашу думку, уявленням людини Середньовіччя. У цих уявленнях те, що в історіографії заведено вважати Перемишльською землею або волостю, не виступало територіальною єдністю. Як і в структурі Галицької землі з її багатоскладовістю, тут очевидно розрізняються "гірська країна" та "підгір'я", своєрідні "верх" і "низ" місцевої просторової та соціальної організації. Процес їх об'єднання у територіально-адміністративне ціле займе тривалий час і закінчиться лише з включенням цих земель до Польського королівства не раніше, ніж у другій половині – наприкінці XIV ст.

Сучасному історикові складно уявити собі Перемишль без Києва, а місто – без сільської околиці. Однак тривалий час такі домінанти у сприйнятті Середньовіччя існували паралельно й до певної міри самі по собі. Головними організаційними елементами епохи були (як дають змогу судити писемні й археологічні пам'ятки) комунікації та вузлові пункти, що давали змогу контролювати відповідні шляхи. Лише з часом влада над цими центрами й дорогами перетворювалася на волость як конкретну територію. Інакше кажучи, тоді не волость народжувала владу, а влада народжувала волость.

Судячи з усього, базуючись на археологічних матеріалах, у боротьбі за контроль над шляхами в районі Перемишля у X ст. зіштовхнулися русь, угри та ляхи. Як можна гадати на підставі хронології випадання скарбів арабських дирхемів на теренах Центральної Європи, надходження монетного срібла до регіону було найактивнішим у 880-х роках, натомість на межі IX–X ст. у міжріччі Прип'яті, Бугу й Вісли відзначається концентроване випадання скарбів (Йосипівка, Львівська обл.; Ключовичі [Klukowicz]; Чехов [Lublin VI – Czechów]; Дорогичин [Drohiczyn II])²⁶⁰. Нові знахідки, зокрема з околиць Любомля, дають

²⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 826 [6762 aus Kleinpolen / B. Reyman-Walczak [et al.] (1254)].

²⁶⁰ Див.: Frühmittelalterliche Münzfunde Bd. 4. Warszawa, 2013. S. 90–111. Kat. nr. 62;

зможу розширити цей часовий проміжок до першої третини X ст., включивши сюди і скарби буго-придністровського регіону²⁶¹. Проте очевидно, що в першій половині X ст. аналізований регіон випадає із зони активного обігу арабського срібла, а знаменитий Перемишльський скарб (Przemysł II), який так і залишається без надійного датування²⁶², не додає нам знань про торгівлю цієї епохи.

Імовірно, саме експансія русі на західні славині²⁶³ призвела до занепаду місцевої транзитної торгівлі, оскільки грошові потоки з арабського Сходу, які йшли через Східну Європу на захід, перескєрувалися у меридіональному напрямку – на Балтику, внаслідок чого це монетне срібло зіграло свою роль у становленні ранньої держави П'ястів²⁶⁴. Отже, наслідки цієї експансії носили суперечливий характер. Очевидно, що крім перетворення населення славині на данників-“пактіотів”²⁶⁵ і

Frühmittelalterliche Münzfunde aus Masowien, Podlachien und Mittelpolen / D. Gorlińska, S. Suchodolski, M. Bogucki, P. Ilisch, D. Malarczyk, T. Nowakiewicz (eds.) *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen*. Bd. 3. Warszawa, 2015. S. 120–133, 162–171. Kat. nr. 33, 52. Можливо, до цієї групи відносяться монетні знахідки з Граєво-Простки (Grajewo-Prostki) (tpq 906), гміни Лів у повіті Венгров (Liw, pow. Węgrów) (tpq 900), Плутути (Pluty) (tpq 910/911) і Тжичанка (Trziczanka) (tpq 880), тоді як скарб з Чапле Гурне (Czaple Górne) може широко датуватися X ст.; див.: Frühmittelalterliche Münzfunde aus Masowien... S. 97–98, 151–152, 193–198, 304–305, 444–445, Kat. nr. 19, 40, 66, 109, 180. Пор.: Фомин А. В. Топография восточноевропейских кладов с дирхемами конца IX – начала X в. *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Тезисы докладов. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашиута*, Москва, 12–14 апр. 1993 г. / А. П. Новосельцев (отв. ред.). Москва, 1992. С. 78–79; Malarczyk D. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski kraj – uwagi wstępne *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність: матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 14–15 трав. 2004 р.)* / Р. Шуст (ред.). Львів, 2005. С. 20–25; Гудима Ю. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу *Вісник Інституту археології Львівського національного університету*. Вип. 2. 2007. С. 176–184.

²⁶¹ Malarczyk D., Ostapiuk O. Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z okolic Lubomla (Wołyń, zach. Ukraina) – skład i chronologia rozpoznanej części depozytu *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Вип. 63: Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 жовтня 2017 року, м. Любомль / Г. Бондаренко, О. Остапук, А. Силук (упоряд.). Луцьк, 2017. С. 308–314.

²⁶² Марков А. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). Санкт-

Петербург, 1910. С. 109. № 7; Frühmittelalterliche Münzfunde aus Kleinpolen. S. 135–136. Kat. nr. 79. Пор.: Koperski A. Początki osadnictwa słowiańskiego i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemysła *Dzieje Przemysła*. T. 1: Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne, cz. 2. Analiza źródeł i synteza / A. Koperski (red.). Przemysł, 2004. S. 77–216 (тут с. 95).

²⁶³ Мається на увазі відображення в ПМЛ історичної пам'яті про походи на древлян, згадані під 6391 (883) і 6422 (914) pp., рать з уличами і тиверцями під 6393 (885), а також включення хорватів, дулібів і тиверців до руської антивізантійської коаліції, про що повідомляється у статті 6415 (907) р. Див: Лаврентьевская летопись. Стб. 24, 29, 42.

²⁶⁴ Існуючі уявлення про те, нібито випадання зазначених скарбів свідчить про включення Побужжя до трибутарної зони Києва вже на початку X ст., де руси регулярно збирали данину, нам здаються парадоксальними. Вони суперечать даним археології і писемних джерел, які підтверджують, що до цього часу можна віднести лише перші і виразно невдалі спроби русів утвердитися на західноукраїнських землях. Про це див. в: Adamczyk D. The Logic of Tribute versus the Logic of Commerce. Why Did Dirhams Reach East Central Europe during the Tenth Century? *The Medieval Networks in East Central Europe. Commerce, Contacts, Communication* / B. Nagy, F. Schmieder, A. Vadas (eds.). London, 2018. P. 155–173 (тут р. 161–163). Пор.: Jankowiak M. Wer brachte im 10. Jahrhundert die Dirhams in die polnischen Gebiete und warum Fernhändler, Dynasten, Kleriker. *Die piastische Herrschaft in kontinentalen Beziehungsgeflechten vom 10. bis zum frühen 13. Jahrhundert* / D. Adamczyk, N. Kersken (eds.). Wiesbaden, 2015. P. 41–54.

²⁶⁵ Мельникова Е. А. Экономические системы в эпоху образования государства: Древняя Русь и Скандинавские страны *Древнейшие государства Восточной Европы. 2015 год: Экономические системы Евразии в раннее Средневеко-*

сумнівної зацікавленості в "імпорті овруцького сланцю"²⁶⁶, інтереси русі у регіоні, безперечно, пов'язані з утвердженням на торгових шляхах у міжплементних контактних зонах²⁶⁷. Проте військове вторгнення русі на початку X ст. призвело до зворотних результатів і випадіння регіону з трансконтинентальних торгових зв'язків. Мине більше ніж два покоління, перш ніж на відповідних територіях відновляться звичні комунікації і сюди почне надходити арабське срібло. Закріплення русі на вказаних шляхах відбудеться набагато пізніше.

Варто звернутися до особливостей руської експансії у цьому регіоні, зокрема й хронологічної²⁶⁸. Передовсім йдеться про фактичну відсутність скандинавів і русі у Галицькій і Волинській землях упродовж практично всього X ст., не відображених у матеріальній культурі місцевого населення²⁶⁹. У дослідженнях уже висловлювалося припущення, що причиною цього могла бути угорська політична й культурна активність першої половини X ст., яка витісняла русь із суміжних територій. По суті, угорці ізолювали південно-західні землі Східної Європи від північного впливу, відігравши тут роль етнокласу, що консолідував місцеве поліетнічне суспільство²⁷⁰, як це сталося з етносоціумом русь на шляхах "із варяг в греки" та "із варяг в араби". Сказане має безпосередній стосунок до Перемишля.

Так, про можливий контроль угорської політики над басейном Сяну свідчить некрополь, відкритий у Перемишлі на вул. Рицарській, зазвичай датований рубіжем IX/X ст. – першою половиною X ст.²⁷¹.

Дослідження та висновки археологів і їх хронологічні припущення дали змогу деяким історикам, навіть не імітуючи власних аналітичних зусиль, висловитися про те, ніби важливе торгове значення Перемишля спонукало невелику групу угрів не йти з рештою на Середній Дунай, а залишитися тут до другої третини X ст. Лише після зміцнення влади Ігоря Київ поступово встановив свій контроль над місцевими торговими шляхами, що змусило мешканців угорського анклаву піти в Подунав'я²⁷². Утім, незрозуміло, чому ця група

вє / А. С. Щавелев (отв. ред.). Москва, 2017. С. 390–440 (тут с. 406–407).

²⁶⁶ Про цю дискусійну можливість див.: Androshchuk F. The place of Dereva and Volhynia in Norse-Slav relations in the 9th to 11th centuries *Situne Dei*. 2009. P. 7–20.

²⁶⁷ Щавелев А. С. Русы/росы в Восточной Европе: модель инвазии и некоторые особенности интеграции в мире восточных славян (вторая половина IX–X век) *Уральский исторический вестник*. № 1(38). 2013. С. 112–121 (тут с. 112–113).

²⁶⁸ Пор.: Щавелев А. С. Хронотоп держави Рюриковичей (911–987 годы). Москва, 2020.

²⁶⁹ Пор.: Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси: каталог. Paris, 2012. Матеріали каталогу, попри наміри укладачів і видавців, безперечно, свідчать про спорадичність і рідкість елементів матеріальної культури, як скандинавської, так і власне руської, на цих землях аж до початку XI ст. Критику нових спроб "населити" Побужжя русами в ранній період див.: Мусин А. Е. *Corpus fratrum...* С. 192; *Его же*. Рюриково городище, Ярославово дворище

и Великий Новгород *Археологические вести*. Вып. 28. 2020. С. 45–75 (тут с. 51–52).

²⁷⁰ Рябцева С. С., Рабинович Р. А. К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista Arheologică*. S. N. Vol. 3(1–2). 2007. С. 195–230.

²⁷¹ Koperski A., Parczewski M. Wczesnośredniowieczny grob Węgra-koczownika w Przemyślu *Acta Archaeologica Carpathica*. T. 18. 1978. S. 188–194; Koperski A., Parczewski M. Das Altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. T. 30(1–2). 1978. S. 213–230; Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach: u źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni. Kraków, 1991. S. 40–41; Koperski A. Cmentarzysko staromadziarskie z X w. w Przemyślu *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / E. Sosnowska (ed.) (*Origines Polonorum*. T. 3). Warszawa, 2010. S. 365–388. В останній публікації автор датує його вже ширше, зазначаючи усе X ст.

²⁷² Юрасов М. К. Венгерский анклав в Юго-Западной Руси в первой половине X в.

“залишилась”, а не прийшла з-за Карпат в інтересах майбутньої угорської монархії, як і не зрозуміло, про які заходи князя Ігоря, що змусили цих угрів покинути Перемишль, може йтися. Очевидною є й безпосередня залежність таких публікацій від не завжди відповідального читання археологічних праць. Передовсім це стосується можливого коригування хронології угорського некрополю в Перемишлі до її омолодження.

Низка елементів матеріальної культури в похованнях дає змогу датувати перебування угрів у регіоні до третьої чверті X ст. включно або навіть ширше – до кінця цього століття. Окрім кераміки, що має широку дату до рубежу X–XI ст., до цієї групи хронологічних індикаторів входить залізний топірець типу Ша за Анатолієм Кірпи́чником із поховання № 5, який міг бути характерним і для початку XI ст.²⁷³

Утім, ключовим предметом для розуміння й датування некрополю можуть виявитися накладки з рослинним орнаментом на сумку-ташку з поховання № 6²⁷⁴. Цей орнамент створено на традиційній криноподібній основі, однак форма накладок відрізняється від інших парюю круглих отворів, пробитих додатково, які ніби імітують очі звіра, що загалом надає їм схожості з лев'ячими мордами. Близькі образотворчі паралелі до цього узору є в Києві. Ступінь схожості київських і перемишльських бляшок дуже високий. Це дає підстави думати про їх започаткування від однієї моделі, але рослинний орнамент на київських бляшках пропрацьований не настільки чітко, як на угорських²⁷⁵. Морфологічні аналогії до перемишльських накладок походять з місцевості Рьоста (Rösta) в західній Швеції, а певні паралелі до них можна побачити серед знахідок із Білорусі (Рогачевський р-н, Гомельська обл.) і Гньоздово²⁷⁶. Є очевидною належність стилістичних та ремісничих особливостей

История: электорный научно-образовательный журнал. Т. 10, вып. 9(83). 2019 (доступ 06.12.2020; <https://history.jes.su>; DOI 10.18254/S207987840007239-1).

²⁷³ Koperski A. Początki osadnictwa... S. 83. Немає підстав відкидати, що початкова хронологія некрополю – рубіж IX/X – перша половина X ст. – виникла безпосередньо зі спроби узгодити дані археології та інформацію писемних джерел, перш за все ПМЛ, яка датує появу угрів у Подунав'ї і Прикарпатті якраз кінцем IX – початком X ст., а також із візантійських повідомлень про протистояння печенігів русам і угорцям на просторах від Північного Причорномор'я до нижнього Подунав'я, що включали і Нижнє Подністрів'я наприкінці IX – в першій половині X ст. Можливо також, що раннє датування стало наслідком “історіографічної залежності”, пов'язаної із публікацією знахідки з Галича, яку Надор Фетіх датував початком X ст., як це очевидно мало місце пізніше при датуванні комплексу знахідок із Судової Вишні в Ельжбети Домбровської. Див. про знахідки з Галича і Судової Вишні нижче, а також прим. 278–280.

²⁷⁴ The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue / I. Fodor (ed.). Budapest, 1996. P. 200–

202. Fig. 1, 206–208; Koperski A. Conquest period sites beyond the Carpathians – Przemyśl I The Ancient Hungarians. P. 436–460 (тут р. 444, 445–446; fig. 3, 4:2, 4:4). Пор.: Ejusdem. Początki osadnictwa... S. 87–89, 90–92. Рис. 6.

²⁷⁵ Пескова А. А. Малоизвестная коллекция находок из раскопок Д. В. Милеева в Киеве в 1908–1912 гг. (ОАБЕиС ГЭ, коллекция № 637) Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 г. / Д. Д. Ёлшин (ред.) (Труды Государственного Эрмитажа. Т. 65). Санкт-Петербург, 2012. С. 185–210 (тут с. 187, 189; ил. 1: 6).

²⁷⁶ Gräslund A.-S. Beutel und Taschen Birka II: 1. Systematische Analysen der Gräberfunde / G. Arwidson (ed.). Stockholm, 1984. S. 141–154. Abb. 16: 3; Кенько П. М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.): свод археологических источников. Минск, 2012. С. 57. Пор.: Мурашева В. В. Древнерусские ремешные наборные украшения (X–XIII вв.). Москва, 2000. С. 41, 73, 93. Див. також: Белавин А. М., Крыласова Н. Б., Подосенова Ю. А. Лицевые накладки поясных сумочек “венгерского типа” из Волго-Камья Вестник Пермского университета. История. Вып. 1(36). 2017. С. 107–121.

цих предметів до другої половини – кінця X ст., тоді як їх поява може бути датована 920–930 рр.²⁷⁷ У деяких випадках близькі аналогії і ремінісценції таких накладок можна віднести до першої половини – середини XI ст.²⁷⁸, що пов'язано з виходом угорської моди поза етнічні кордони. Водночас цей процес спричинив також поширення пост-моравських речей та ремісничих традиційних навичок на землях П'ястів і Рюриковичів й формування активних культурних зв'язків, які проходили через усю територію Східної Європи аж до Скандинавії, а також утворення нового ремісничого середовища в Середньому Подніпров'ї²⁷⁹.

Загалом, знахідки староугорських речей на території Підкарпаття і Малополющі небагаточисельні й позбавлені археологічного контексту разом із надійною хронологією²⁸⁰. З-поміж предметів озброєння варто виокремити випадкову знахідку шаблі, як і численні мечі та бойові сокири IX–XII ст., виявлені біля переправи через р. Сян у м. Радимно (Radymno, pow. jarosławski, woj. podkarpackie)²⁸¹. Зазвичай шаблю датують X ст., проте, на нашу думку, побутування такого типу зброї може сягати й XI ст.

Необхідно також врахувати знахідки угорських речей із Галича та Судової Вишні, датування яких на сьогодні залишається дискусійним. Надзвичайно цікавим і важливим для історичної інтерпретації є випадково виявлене на вершині пагорба у Судової Вишні 1962 р. багате поховання, яке Олексій Ратич відніс до захоронень місцевої еліти з городища Судова Вишня I і датував кінцем X – початком XI ст.²⁸² Речі з нього пізніше, після ознайомлення з матеріалом, Е. Домбровска визначила, як такі, що належали представниці угорської знаті і датуються, найімовірніше, першою половиною X ст.²⁸³ Знахідка з Галича,

²⁷⁷ Див. дискусію в: Révész L. Honfoglalás kori veretes tarsolyok Karosról Agria. T. 25–26 (1989–1990). 1990. O. 275–309; Gall E., Lezsák G. M. A view from the West to the East. An analysis of the characteristics, chronology, and distribution of the sabretache plates in the 10th century *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*. Jahrgang 46. 2018. P. 85–112.

²⁷⁸ Рябцева С. С., Рабинович Р. А. Древности венгерского круга IX–X вв. Пруто-Днестровского региона (предметы торевтики и ювелирные украшения) 3. *Nemzetközi korai magyar történeti és régészeti konferencia, Budapest, 2016. június 6–10* / А. Тюрк, А. С. Зеленков (отв. ред.). Budapest, 2018. С. 429–464 (тут с. 433, 437). Тут див. і про географію подібних виробів у Східній Європі.

²⁷⁹ Про ці процеси див.: Duczko W. Postwielkomorawski fenomen. Wczesnośredniowieczna sztuka złotnicza w Środkowej i Wschodniej Europie *Inspiracje i funkcje sztuki pradziejowej i wczesnośredniowiecznej* / W. Piotrowski, A. Grossman, B. Gediga (ed.). Wrocław, 2018. S. 107–119. Див. також: Корзухина Г. Ф. Туры рога Черниговских курганов *Труды ИИМК РАН*. Т. 48: В камне и бронзе: сборник статей в честь А. Песковой / А. Е. Мусин, О. А. Щеглова (отв. ред.). Санкт-Петербург, 2017. С. 620–634; Matla M. Wpływy czeskie i morawskie w

kulturze materialnej ziem polskich w dobie formowania się państwa wczesnopiastowskiego i ich geneza *Historia Slavorum Occidentis*. 2020. Nr 2(25). S. 151–202.

²⁸⁰ Поп.: Bronicki A., Michalik M., Wołoszyn M. Kolejny tzw. staromadziarski zabytek z Małopolski *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiąt rocznicę urodzin* / J. Gancarski, Z. Woźniak (eds.). Kraków; Krosno, 2003. S. 211–236.

²⁸¹ Див.: Koperski A. Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Przemyślu *Materiały i Studia Muzealne*. T. 3. 1980. S. 95–118 (тут s. 100, ryc. 35); Nowakowski P. A. Analiza archeologiczna militariów z Radymna *Przemyskie Zapiski Historyczne*. T. 11. 1998. S. 7–59 (тут s. 14, tab. 4:1); Kotowicz P. N. Wojowie i Rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Sanok, 2004. S. 8, 37. Kat. nr 128. Fot. 29.

²⁸² Ратич О. Багате поховання рубежу X–XI ст. у Судовій Вишні *Середні віки на Україні* / Ф. Шевченко (відп. ред.). Вип. 1. Львів, 1971. С. 162–168.

²⁸³ Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy. Węgrzy. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. S. 163, 235. Поп.: The Ancient Hungarians. S. 437–439.

найправдоподібніше, – накладка руків'я батога “угорського типу” з поховання, яке Надор Феттіх та Галі Корзухіна датували початком X ст.²⁸⁴

Однак, враховуючи у випадку з похованням у Судовій Вишні, де локалізація місця виявлення залишається невідомою, а сама документація відсутня, та подібну ситуацію зі знахідкою із Галича, за наявної інформацією виявленою біля Крилоса, але де докладно – до кінця незрозуміло, питання датування, як зазначалося, і надалі залишається відкритим. Тому ці матеріали залежно від контексту можуть мати ширшу дату, ніж початок чи перша половина X ст., а властиві деяким із них елементи орнаменталізації безумовно відомі на предметах другої половини X ст.

Усе це свідчить про можливість перебування домінуючої угорської групи в районі Перемишля упродовж X ст., принаймні до його кінця²⁸⁵. Уявлення про те, що вже в 930–940-х роках Перемишль перейшов під контроль русів і лише після смерті князя Ігор в 945 р. угри відновили своє панування, зумівши повторно домогтися цього і в 1017 р.²⁸⁶, джерела не підтверджують. Лише при відзначенні подій кінця X ст. історична пам'ять літопису фіксує тут активність “руських мужей” князя Володимира Великого із Середнього Подніпров'я (див. вище), які, згідно з доведенням археологічних матеріалів, витіснили своїх конкурентів.

Перш за все йдеться про комплекси зі зброєю русів, виконані в характерному слов'янсько-скандинавському, власне руському або київському стилі²⁸⁷. До

²⁸⁴ Див.: Fettich N. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn *Archaeologia Hungarica*. Bd. 21. Budapest, 1937. S. 297, 299–300. Taf. CXXXV: 4–5, 20; Корзухіна Г. Ф. Турьи рога... С. 628. Рис. 11. Пор.: Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження 1850–1943 рр. Львів; Краків, 1944. С. 54–55.

²⁸⁵ Не можна виключати появу угрів у Сandomirській землі в першій чверті XI ст. і пізніше, як про це свідчать археологічні матеріали (див.: Florek M. Węgrzy w Przemyslu. Historia alternatywna *Transkarpaccie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu* / J. Gancarski (red.). Krosno, 2013. S. 453–492; *Ejusdem*. Materials of Hungarian provenience from the turn of the 11th century from Lipnik, Opatów District, Świętokrzyskie Province. Contribution to the study on foreign settlement in Early Medieval Lesser Poland *Acta Archeologica Carpathica*. T. 52. 2017. S. 209–233; *Ejusdem*. Osadnictwo obcoplemienne i obcoetniczne w okolicach Opatowa i Sandomierza we wcześniejszym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych i toponomastycznych *Slavia Antiqua*. T. 59. 2018. S. 281–312 (тут с. 302–303); пор.: Matla M. Obecność ludności obcej na ziemiach polskich w X i pierwszej połowie XI w. – uwarunkowania, problemy i perspektywy badawcze *Nauka*. 2020. Nr 3. S. 71–98 (тут с. 85, 89). Однак ці спостереження не дають підстав датувати угорський некрополь у Перемишлі часом пізнішим, аніж друга половина – кінець X ст. Очевидно також, що південні

імпульси в Сяноцько-Перемишльському регіоні, що йшли з Подунав'я, повинні відноситися до ранішого часу. Див.: Ginalski J., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. Elementy “południowe” w kulturze materialnej mieszkańców Kotliny Sanockiej w IX–X w. *Transkarpaccie kontakty...* S. 381–432. Для пізнішого часу, з огляду на загальні тенденції розвитку східноєвропейської культури, варто враховувати пріоритетну можливість впливів, а також міграції стилів, речей та ремісників, які їх виготовляли, а не носіїв культури, об'єднаних у мілітарні колективи.

²⁸⁶ Див.: Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemyslidzi i ich państwo od X do połowy XI wieku. Ekspansja terytorialna i jej polityczne uwarunkowania. Poznań, 2008. S. 132; Kollinger K. Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). Wrocław, 2014. S. 296–300.

²⁸⁷ У літературі іноді обговорюється питання про участь Олава Трюгвассона в поході князя Володимира на Перемишль і Червенські гради в 981 р. Пор.: “За сарогом, Олаф залишався в Гардаріці (Русі) при дворі Володимира ще дев'ять років, зокрема брав участь у поході на Перемишль”; див.: Войтович Л. Скандинавські горизонти князя Володимира Святославовича *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святій Володимир Великий 1015–1015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 91–115 (тут с. 97). Якщо постановка такого питання в принципі допустима, то це пов'язано не з вмістом саг, а із загальними роздумами та хронологічни-

цих комплексів, безперечно, належать поховання у великих курганах Пліснеська²⁸⁸, датовані, найімовірніше, початком XI ст., а також знахідка меча в районі Розточчя²⁸⁹. Парадоксальним способом угри, які до певного часу стримували просування русі в Карпатський регіон, самі створили передумови для її експансії на захід, сприяючи формуванню привабливої матеріальної культури в Середньому Подніпров'ї, порівнянної з власне угорськими зразками.

Власне в контексті зміни політичного контролю над місцевою системою транс'європейських комунікацій північ-південь і схід-захід довкола Перемишля варто розглядати появу тут братів Ростиславовичів – перших відомих у регіоні Рюриковичів²⁹⁰, що надійно фіксується в літописі не раніше, ніж у другій половині

ми збігали: Олав приблизно в цей час міг перебувати при дворі князя Володимира і, можливо, брав участь в походах, згаданих в ПМЛ. У сагах можна знайти лише найзагальніші слова, що вихваляють свого героя і гіпертрофують його роль на Русі щодо повернення колись підконтрольних князю Володиміру земель. Так, "Большая сага об Олаве Трюгвассоне" повідомляє, що "були великі і сильні держави, які довго перебували під владою Хольмгарда, а тепер інші хевдінги і воїни підкорили їх силою і війною. Як тільки конут роз'яснив Олаву цю справу, Олав перший раз вивів свої бойові кораблі з Гардів ... Вів він з ними великі битви і у всіх здобув перемогу. І, повернувшись в перше літо всі ті держави і землі, зобов'язані даниною, які раніше належали конунгу Вальдамару. Повернувшись він назад в Хольмгард восени". "Сага об Олаве Трюгвассоне" монаха Одда в редакції "А" пропонує дещо іншу версію подій. Отримавши від князя Володимира воїнів і кораблі, Олав "відправляється з цим військом, було у нього багато битв, і здобув він велику перемогу над своїми недругами. Повернувшись він назад всі міста і фортеці, які раніше перебували під владою конунга Гардів". Див.: Джексон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе: тексты, переводы, комментарии. Москва, 2012. С. 135, 143–144, 174, 182–183 (укр. переклад авторів). Для оцінки серйозності гіпотези щодо активності Олава в Перемишлі варто звернути увагу на зв'язок зісток зі саг із північною Східною Європою, перш за все, Новгородом і морськими походами.

²⁸⁸ Ливох Р. Большие курганы летописного Плеснеска Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.) / А. А. Пескова, О. А. Щеглова, А. Е. Мусин (ред.-сост.). Санкт-Петербург, 2010. С. 486–492; Liivoch R., Müller-Wille M. "Druzhina" Graves Dating to

the Time around AD 1000 in Pidgirci (Western Ukraine) *Archäologisches Korrespondenzblatt*. Bd. 42(3). 2012. S. 421–438. Матеріальна культура місцевої еліти із поховань, власне, руська, київська, а не північна, скандинавська. Рунічне письмо, що безпосередньо свідчить про проживання скандинавів на поселенні, датується лише XII ст.; див.: Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий. Москва, 2001. С. 213. № 5.4.

²⁸⁹ Bagińska J., Kotowicz P. N., Kucypera P., Rybka K. Sword fragment from Nowosiółki Kardynalskie, Tomaszów Lubelski District. Materials and Conservation Remarks *Weapons Brings Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe* / L. Marek (red.) (Wratislavia Antiqua. T. 18). Wrocław, 2013. S. 31–40. Див. також знахідку скандинавоподібного наконечника піхов меча в Дрогощинському Побужжі: Kotowicz P. N., Śnieżko G. Unikatowy trzewik pochwy miecza z Mielnika nad Bugiem na Podlasiu *Acta Militaria Mediaevalia*. T. 14. 2018. S. 221–228.

²⁹⁰ Саме з активним освоєнням місцевого регіону та його шляхів Рюриковичами варто пов'язувати появу предметів скандинавської матеріальної культури XII ст. в Звенигороді, Пліснеську та Галичі, втім пряслиць з рунічними написами та поясики розділювачів північного типу (Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи... С. 209–213. № 5.1–4; Парчевский М. Скандинавская находка из княжеского города Галича *Stratum plus*. 2011. № 5. С. 175–182). Незважаючи на неодноразові спроби археологічного вивчення Галичиної могили, на сьогодні немає практично жодних детальних та достовірних свідчень про їх результати і, щобільше, – фахового аналізу виявленого речого матеріалу та так званих археологічних досліджень (див.: Ziemiński T. N. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej (Halicz, Kryłós, Podhorce) *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. T. 8. 1884. S. 87–94 (тут с. 93); Пастернак Я. Старий Галич. С 51–52).

XI ст. Про можливі обставини виникнення і зміни системи контролю й управління цими територіями з кінця X до третьої чверті XI ст. можна лише припускати.

Вважається, що поява русів в околицях Перемишля призвела не тільки до витіснення угрів із цих територій, а й закріплення в історичній пам'яті угорського суспільства думки про існування контролю над цими землями. Актуально нам не відомі джерела, здатні стати підставою для твердження про відновлення угорської адміністрації у Перемишлі в середині – третій чверті XI ст.* Проте, як тільки в 1099 р. королю Калману, після відповідного запрошення князя Святополка ("Стополкъ... Ярослав посла в Угры ваба Оутры на Володара"), випала можливість участі в місцевих політичних подіях, він одразу нею скористався ("король Колманъ и ѿ пѣспа и стаща школо Перемышля по Вагру, а Володаръ затвориса в градѣ")²⁹². Не можна виключити обумовленість зазначеного походу також і пам'яттю про угорську присутність на терені Перемишля в X ст. Подальша участь угрів у подіях у Галицькій землі впродовж XII – в першій половині XIII в., втім і використання угорськими королями відповідної титулатури (Rex Galitiae в кінці XII ст., Galitiae Lodomeriaequae Rex після 1205 р.), а також зайняття галицького столу синами короля Ендре Калманом та Ендре в 1214–1219, 1227–1229 й 1231–1234 рр., на нашу думку, було пов'язано не тільки з політичними можливостями, які надавала угорським правителям політична ситуація на той час, а й реалізацією "політики історичної пам'яті". Ці події добре відображені в джерелах та описані в історіографії²⁹³.

Польська присутність у регіоні в 1018–1031 рр. також неодноразово ставала предметом історичного аналізу, перш за все у контексті подій навколо

Поховання в Галичині могили, виявлені під час останніх досліджень 1991 р., не можуть бути взяті до уваги, оскільки не мають доброї археологічної фіксації для їх точного датування та етно-культурної інтерпретації. Див.: Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження в с. Кринос Галицького району, в ур. Качків. Галичина Могила НА ІА НАНУ, 1992/98. 24 с. (звіт на сьогоднішній недоступний для дослідників); Баран В., Томенчук Б. Галичина Могила Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези міжнародної наукової конференції. Львів, 1993. С. 30–31; Томенчук Б. Археологія некрополів Галича та Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ, 2006. С. 14–21, 171–181. Не дивлячись на те, що тут, імовірно, фіксується поховання у човні (довбанці?), яке деякі дослідники хотіли б співставити зі скандинавським поховальним обрядом (про використання човна в поховальному обряді інших народів див. напр.: Lajoye P. Les Rous d'Ibn Fadlân : Slaves ou Scandinaves ? Une approche critique Vers l'Orient et vers l'Occident. Regards croisés sur les dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rous ancienne / P. Bauduin, A. Musin (eds.). Caen, 2014. P. 155–163), поховання загалом не може відноситися до північної матеріальної

культури. Також варто відзначити, що зафіксовані в Польському Помор'ї поховання у човнах-довбанках (Гура Хелмська біля Кошаліна, Цедина) найправдоподібніше, не несуть у собі скандинавської традиції і, радше, є слов'янськими, див.: Kajkowski K. Słowiańskie (?) pochówki w łodziach. Rozważania nad aspektami obrzędowości pogrzebowej wczesnośredniowiecznych Słowian Zachodnich. Śmierć w dziejach człowieka. Starożytność i średniowiecze *Mare integrans* / M. Franz, K. Kościelniak, Z. Pilarczyk (red.) (Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. T. 10). Toruń, 2016. S. 43–80 (тут s. 56–60, 77–78).

* Автори дякують колезі Мирославу Волощуку за обговорення цього питання.

²⁹² Лаврентьевская летопись. Стб. 270; Ипатьевская летопись. Стб. [6605 (1097)].

²⁹³ Див.: Волощук М. Dominus... С. 63–66; Гарди Д. "Rex Ruscie" olim "Rex Galliciae" Дорогичинъ 1253, Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича / О. Жерноклеєв, М. Волощук, І. Гурак (ред.). Івано-Франківськ, 2008. С. 37–49; Юрасов М. К. "Татищевское известие" о попытке вмешательства венгров в борьбу за Галицкое наследство после смерти Владимира Ярославича Русин. 2014. Вып. 2(36). С. 117–125.

Червенських міст. З огляду на це не обов'язково ставити під сумнів переказ Яна Длугоша під 1071 р. про завоювання Перемишля зусиллями польського князя Болеслава Сьмяłego²⁹⁴, хоча очевидно є потреба переконливого підтвердження такої інформації. Однак, можливість належності Перемишля і Червенських градів до сфери впливу П'ястів перед кінцем X ст. продовжує викликати не цілком зрозумілу авторам дискусію²⁹⁵, оскільки в історичній пам'яті київського суспільства кінця XI ст. ці території чітко перейшли від ляхів до русі в результаті військових дій князя Володимира Святого, ПМЛ віднесених до 6489 р. Незважаючи на зміну угорських пам'яток у регіоні безпосередньо старожитностями русі з Києва, ляхи могли деякий час контролювати територію Перемишльської землі й Побужжя. Це коротке "перебування" не дозволило сформуватися тут виразним слідам матеріальної культури "лядської" військової еліти. Досить швидко, в останніх десятиліттях X ст., ляхів витіснили з регіону русі, про що пам'ятав автор ПМЛ.

Додатково зауважимо: очевидний для русі XI ст. контроль П'ястів над цими землями перед кінцем X ст. не повинен а priori пов'язуватися із ширшим

²⁹⁴ Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. 3-4 / S. Budkowa (ed.). Varsoviae, 1970. S. 103.

²⁹⁵ Основні гіпотези про належність регіону П'ястам чи Рюриковичам, або ж і штучність самої літописної конструкції див. в: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. Львів, 1904. С. 491–492; Kuczyński S. M. O powstaniu wzmiarki z r. 981 w "Powieści z lat doczesnych" *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. T. 8. Wrocław, 1955; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 88; Kuczyński S. M. O wyprawie Włodzimierza ku Lachom na podstawie wzmiarki z r. 981 w *Opowieści lat doczesnych: studium krytyczne Ejsudem. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.* Warszawa, 1965. S. 33–118; Kowalczyk E. Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii *Kwartalnik Historyczny*. R. 107. 2000. S. 56–65; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков. Москва, 2001. С. 393–411; Florek M. Topografia plemienna Międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie "Grodów Czerwiańskich" w świetle źródeł pisanych i archeologicznych *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie: Skarby z przeszłości. Praca zbiorowa* / E. Banasiewicz-Szykuła (red.). Lublin, 2009. S. 23–34; Головки О. Похід київського князя Володимира на "Перемишль, Червен і ины грады" 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) *Colloquia Russica. Series I*, Vol. 2: Przemyśl i ziemia Przemyśla w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.) / V. Nagimny, T. Pudłocki

(red.). Kraków, 2013. С. 40–43; Kollinger K. *Polityka wschodnia...* S. 270–295; Ляска В. Червен та "Червенські гради": історіографічні міфи на тлі труднощів археології *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 18. 2014. С. 167–211; Юсупович А. "Перемишль, Червень..."... С. 27–62; Головки О. "Червенські гради" в політичному житті слов'ян Центральної та Східної Європи (IX – перша третина XI століття) *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 23. Львів, 2013. С. 72–82; Арістов В. Боротьба за "Червенські гради" в історичній схемі "Повісті временних літ" *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі: Матеріали міжнародної наукової конференції. Харків, ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 18–19 жовтня 2016 р.* / С. Серяков (наук. ред.). Харків, 2016. С. 52–60; Jusupović A. "Червень..."... Р. 31–105; Blachowska K. Cherven' Towns: "golden apple" of archaeology – "gordian knot" of historiography: the region's history up to 1340 in the perspective of Polish, Russian and Ukrainian historians, 19th–20th centuries *From Cherven' Towns to Curzon Line: the lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th–21st cc.* / M. Wołoszyn (ed.). Vol. 2 (Frühzeit Ostmitteleuropas/U źródła Europy Środkowo-Wschodniej. Vol. 3:2). Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2017. P. 17–594. Пор. з оглядом результатів останніх археологічних висновків в: *Dziękowski T., Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dobrowolski R., Rodzik J., Hajdas I., Krapiet M. Digging the history. Absolute chronology of the settlement complex at Czeremno-Cherven' (eastern Poland). Research status and perspectives* *Sprawozdania Archeologiczne*. Vol. 72: 2. 2020. P. 409–466.

тлумаченням інформації імператора Костянтина Багрянородного, який близько 950 р. серед данників русів називає чотири славинії, іменування яких може бути транскриптоване на такий спосіб: кривитеїни, лендзаніни, ультини, дервленіни²⁹⁶. Іноді в лендзанінах-лендзянах намагаються побачити ранньосередньовічне населення Польщі і/або польсько-руського пограниччя на Побужжі²⁹⁷.

Основою для такого тлумачення служить інтерпретація даних історичної лінгвістики і ретроспективне перенесення до минулого сучасної етнічної номенклатури. Не підлягає сумніву, що в середньовічній скандинавській традиції лехіти-поляки могли називатися *lesar*, руси щодо ляхів могли вживати прикметник “лядський”, а сучасні уторці називають поляків *lengyel*²⁹⁸. Однак жоден з цих фактів не дає підстав ні однозначно ототожнити лендзанінів з ранньосередньовічним польським населенням, ні докладно локалізувати їх на географічній карті Центрально-Східної Європи. Інше використання етнонімічних джерел – споживацьке й методологічно некоректне. “Міграції”, “трансформації” та “узурпації” етнонімів епохи Середньовіччя іноді є парадоксальними і вимагають для свого розуміння та виявлення механізмів апробованої методики, спроможної забезпечити можливість простежити весь ланцюжок культурного трансферу й успадкування. Так, київські роси-руси в X–XI ст. навряд чи могли припустити, що мешканці Владіміро-Суздальської землі, яку вони, найвірогідніше, розглядали як свою колонію, в XVI–XVII ст. назвуть себе росами і росіянами, та, перетворившись на Імперію, – стануть у XIX ст. “руськими”.

Незважаючи на, як здається, незалежну інформацію “Баварського географу” (*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*) про існування у Центральній Європі населення, яке мало близьку до лендзаніни назву (*Lendizi*)²⁹⁹, ототожнення обох груп є проблематичним. У будь-якому разі відповідна інформація не дає підстав для “західної” локалізації відомих візантійцям лендзанінів ні на території Сандомирсько-Люблінської землі, ні на півночі

²⁹⁶ Constantine Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio* / G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins (eds.). Washington, D.C., 1985. P. 56, 57, 168, 169; *Его же*. Об управлении империей / Г. Г. Литаврин, А. П. Новосильцев (ред.). Москва, 1991. С. 44–45, 156–157.

²⁹⁷ Поп.: *Parczewski M. Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / W. Chudziak (red.). Toruń, 2003. S. 151–165; *Ejusedem*. Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej *U źródeł Europy środkowo-wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych* / M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.). Rzeszów, 2007. S. 161–176; *Fokt K. Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą Acta Archeologica Carpathica*. T. 38. 2003. S. 135–155; *Ejusedem*. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru *Przegląd Historyczny*. T. 45. 2004. S. 441–455; *Ejusedem*. Lędzanie — how far from the Empire? *Byzantium, new peoples, new powers: the Byzantino-Slav contact zone, from the ninth to the fifteenth century* / M. Kaimakamova, M. Salamon (eds.). Kraków, 2007. P. 109–122; *Matla-Kozłowska M.*

Pierwsi Przemyślidzi... S. 128, 130.

²⁹⁸ *Łowmiański H. Lędzanie Slavia Antiqua*. 1953. T. 4. S. 97–111; *Lehr-Splawiński T. Lędzice – Lędzanie – Lachowie Opuscula Casimiro Tymieniński septuagenario dedicate* / A. Horst et al. (red.). Poznań, 1959. S. 195–209; *Labuda G. Czechy, Rus i kraj Lędzian w drugiej połowie X wieku Ejusedem. Studia nad początkami państwa polskiego*. T. 2. Poznań, 1988. S. 167–211; *Banaszkiewicz J. “Lestek” (Lesir) i “Lechici” (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej Kwartalnik Historyczny*. R 108, t. 2. 2001. S. 3–23.

²⁹⁹ Див.: *Kucharski E. Zapiska karolińska zwana niewłaściwie “Geografem bawarskim” Sprawozdania Tow. Nauk. we Lwowie*. T. 5. Lwów, 1925. S. 81–86; *Nalepa J. O nowszym ujęciu problematyki plemion słowiańskich u “Geografa Bawarskiego”*. Uwagi krytyczne *Slavia Occidentalis*. T. 60. 2003. S. 9–63; *Betti M. La Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii. Lo spazio oltre il “limes” nel IX secol Mélanges de l’École française de Rome – Moyen Âge* [En ligne]. T. 125 : 1. 2013 (доступ 06.12.2020: <http://journals.openedition.org/mefrm/1078>).

Подільської височини, ні навіть просто на Волині на захід від Погоринні, як цього хотілося б деяким авторам³⁰⁰. Виникаюча з тексту Костянтина Багрянородного близькість цієї склавинії до Дніпра, поєднаного з їх землею не річками, а, радше, заболоченими просторами, до деревленінів, у яких, за звучанням, можна побачити древлян ПМЛ, а також печенізької феми Іавдіертім дає підстави шукати ареал розселення лендзанінів на південний схід від річки Горинь.

У цій ситуації складно погодитися з локалізацією лендзанінів на просторах від південних приток річки Прип'ять до болотистої місцевості між річками Стрв'яз, верхній Дністер і Луква, з якою може бути пов'язаний відомий у текстах XVI ст. топонім *Silva Piesczungarum* або Чорний ліс³⁰¹, і ототожнити їх зі східними волинянами³⁰². Водночас запропоноване ідентифікування лендзанінів із дніпровськими полянами³⁰³ є штучним і вступає у протиріччя з історичною пам'яттю ПМЛ про взаємні відносини русі і полян. При оцінці відомостей візантійського джерела необхідно взяти до уваги й ієрархію джерел, відображену ПМЛ, візантійськими творами та археологією. Коли Костянтин Багрянородний називає не менше чотирьох слов'янських етнонімів у південній частині Східної Європи, то літопис – удвічі більше, а дані археології показують територію від правобережжя Вісли до Дніпра, де писемні джерела фіксують від 4 до 8 племен, зайнятою пам'ятками археологічної культури типу Луки-Райковецької, свідчаючи про регіональну недиференційованість матеріальної культури місцевого населення³⁰⁴.

На закінчення відзначимо, що немає підстав повністю виключити й імовірності існування у Центральній Європі етнічного утворення зі співзвучною лендзанінам назвою. Можливо, одним з механізмів такого етнічного дублювання були різноспрямовані міграції колись єдиної культурної групи, або ж застосування до різних груп мігрантів екзоніму, колись панівного в регіоні, звідки могла відбутися міграція. Існування географічно різних, але омонімічних груп

³⁰⁰ Пор.: Wasilewski T. Dulebowie – Łędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku *Przegląd Historyczny*. T. 67, zes. 2. 1976. S. 181–194; Войтович Л. Лендзяни: нові варіації на старі мотиви *Вісник Інституту археології Львівського університету*. Вип. 10. 2015. С. 126–137; Алимов Д. Е. "Пражская империя" и лендзяне: размышления о появлении славянской идентичности в Восточной Европе *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2018. № 2. С. 117–144.

³⁰¹ Див.: Kuczynski S. M. Nieznany traktat polsko-ruski roku 1039 *Slavia antiqua*. T. 5. 1956. S. 255–275 (тут с. 274), карта між с. 276 і 277.

³⁰² Див.: Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 390 (комментарии). Пор.: Wasilewski T. Dulebowie... S. 181–194.

³⁰³ Див.: Конча С. В. Lenzaninói Константина Багрянородного у контексті проблеми ляхів-лендзян *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. Т. 11. 2007. С. 4–7; Щавелев А. С. Еще раз об идентификации и локализации сла-

вянского "племени" *Λενζανῖνοι / Λενζενίνοι / *lędjane Вспомогательные и специальные науки истории в XX – начале XXI в.: Призвание, творчество, общественное служение историка: Материалы XXVI Международной научной конференции*. Москва, 2014. С. 424–427; *Его же. Хронотоп...* С. 276–284, 308. Пор.: Żmudski P. Kulturowy kontekst nazw "Polanie", "Polacy", "Polska" w średniowiecznej historiografii polskiej i ruskiej *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu / S. Gawlas, P. Żmudski (eds.)*. Warszawa, 2017. S. 165–219.

³⁰⁴ Варто зазначити, що частина дослідників не окреслює західної межі поширення пам'яток типу Луки-Райковецька через відсутність інформації та доступу до матеріалів, інші – сміливо окреслюють її територію від Дніпра до Вісли. Див.: Баран В. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова*. Київ; Львів, 1997. С. 119–133 (тут с. 130); Михайлина Л. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ, 2007.

хорватів підтверджують ранньосередньовічні тексти³⁰⁵, а дреговичі-другубити (Δρουγουβίται; Drugubitae) могли водночас локалізуватися й у центрі Східної Європи як можливі данинники Києва в сусідстві з дервленінами і лендзанінами, і в Македонії – як данинники Фессалонік (Thessalonicensibus tributarii)³⁰⁶. Однак тут проблема в іншому: імператор Костянтин Багрянородний писав не про них. У будь-якому разі ототожнення лендзанінів імператора з польськими племенами під владою П'ястів навряд чи можливе хоча б через відсутність відомостей про данину, яку ляхи в X ст. нібито платили київській русі. У цьому сенсі можливості існування “лендзанінського Перемишля” вже в X ст., де угорці в ті часи могли запозичувати і використовувати аж до сучасності специфічну назву поляків³⁰⁷, джерела не підтверджують. Акурат так само в протиріччі з інформативними можливостями середньовічних текстів знаходяться спроби сконструювати “хорватський Перемишль” і локалізувати хорватів у Східних Карпатах. “Володарі великої країни”, як їх називає імператор Константин Багрянородний, серед яких існували “Chrouati et altera Chrowati”³⁰⁸, насилу вміщаються до територіальних рамок, відведених їм у розмірковуваннях дослідників³⁰⁹.

На тлі чітко відображених у джерелах інтересів угорців, русів і поляків у цьому регіоні в X–XI ст. гіпотези про присутність тут четвертої сили, чеської, мають характер загальних міркувань, або ґрунтуються на рестроспективному аналізі джерел. Єдине джерело, яке може про це свідчити, збереглося у складі Хроніки Козьми Празького як копія грамоти 1086 р. з “підтвердженням” певних границь церковної юрисдикції та права Празької архієпископії на ці землі, нібито даровані ще в 970-х роках³¹⁰. Незважаючи на справжність грамоти, яку іноді називають “привілеєм св. Войцеха”, ідеологія, що лежить у її основі, радше, фальсифікат³¹¹, або конструкт, висхідний і об'єднуючий територію як Празької, так і відтвореної у 973–976 рр. Моравської єпархії, єпископ якої був ординарієм єпископа Празького. Факт існування Моравської єпархії в останній чверті X ст. деякі дослідники встановлюють на підставі низки непрямих ознак, втім і за результатами аналізу особливостей описаних у джерелі кордонів³¹². Також необхідно враховувати, що грамота 1086 р. характеризує

³⁰⁵ Дискусію див. в: Алимов Д. Е. Этногенез хорватов: Формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв. Санкт-Петербург, 2016.

³⁰⁶ Див.: Ioannes Cameniata. De excidio Thessalonicensi Theophanes continuatus: Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus / I. Bekker (ed.) (Corpus scriptorum historiae byzantinae. Vol. 22). Bonn, 1838. P. 485–600, 496 (cap. 6); Иоанн Камениата. Взятие Фессалоники Две византийские хроники X века: Псамафийская хроника, Взятие Фессалоники / А. П. Каждан, С. В. Полякова, И. В. Феленковская, Р. А. Наследова (изд.). Москва, 1959. С. 163.

³⁰⁷ Пор.: Łowmiański H. Lędzanie. S. 186–197; Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży... S. 35nn; Nalepa J. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Lędzanie Onomastika. T. 36. 1991. S. 5–45; Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. Kraków, 2004. S. 154; Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemysłidzi... S. 132.

³⁰⁸ Див.: Constantinus Porphyrogenetus. De administrando imperio. P. 146, 147 (31.6–8); Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 134–135; Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. P. 138 (II: 37); Козьма Пражский. Чешская хроника. С. 151.

³⁰⁹ Складності і неоднозначності середньовічних текстів відображаються у поліфонії наукових гіпотез та домислів, з якими можна познайомитися в: Lewicki T. Państwo Wiślan-Chorwatow w opisie al-Mas'udi'ego Sprawozdania PAU. T. 49:1. 1949. S. 24–34; Королюк В. Д. Западные славяне... С. 77–78; Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 4. Київ, 2004. С. 105–132; Fokt K. Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru Przegląd Historyczny. T. 95. 2004. S. 441–456; Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян

винятково церковне право, не торкаючись питання про кордони держави або політичного впливу. Про це свідчать обставини появи грамоти, пов'язані з боротьбою празького єпископа Габхарда, брата короля Вратислава, за скасування самостійності Моравської єпархії, формально відкритої знову лише в 1063 р.³¹³

Проте в історіографії здавна склалося переконання на об'єднання церковного і політичного простору, що ця грамота здатна ретроспективно описувати кордон Русі з державою перших Пшемислідів у другій половині X ст. по річках Буг і Стир (Стрий?)³¹⁴. Штучність цієї конструкції добре простежується у підходах російської історіографії радянської епохи. З одного боку, радянська

Прикарпатського регіона. Санкт-Петербург, 2006; *Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemysłidzi...* S. 291; *Vojtovýč L. Chrouati et altera Chrowati Ukrajinski Karpati: etnogeneza-arheologija-etnologija* / J. Paščenko (ed.). Zagreb, 2014. S. 207–254; Алимов Д. Е. Этногенез хорватов...; *Щавелев А. С. Как найти хорватов? О монографии Д. Е. Алимова "Этногенез хорватов..."* *Slověne*. 2018. № 1. С. 437–448.

³¹⁰ Див.: *Potkański K. Przywilej z 1086 roku Kwartalnik Historyczny*. T. 17. 1903. S. 1–28; *Buczek K. O dokumencie biskupstwa praskiego z r. 1086 Roczniki Historyczne*. T. 15. 1939. S. 1–48; *Labuda G. Studia nad początkami Państwa Polskiego*. T. 2. UAM. Seria historia. Nr 140. Poznań, 1988. S. 125–151; пор.: *Королюк В. Д. Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского Краткие сообщения института славяноведения АН СССР*. № 29. 1960. С. 3–23; *Его же. Западные славяне...* С. 119–151.

³¹¹ Королюк В. Д. Грамота... С. 6.

³¹² Див.: *Třeštík D. "Veliké město Slovanů jménem Praha". Státy a otroci ve střední Evropě v 10. století Přemyslovský stát kolem roku 1000: na paměť knížete Boleslava II* / L. Polanský, J. Sláma, D. Třeštík (eds.). Praha, 2000. S. 49–70 (тут с. 50–51). Пор.: *Labuda G. Krakowscy biskupi przed rokiem 1000. Przyczynek do dyskusji nad dziejami misji metodiańskiej w Polsce Studia Historyczne*. R. 27, zesz. 3(106). 1984. S. 388–399. Нові варіанти цієї гіпотези, які стосуються "лендзян" див. в: *Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemysłidzi...* S. 202–219. Це цікаве припущення, можливо правдоподібне, має свої недоліки, оскільки гіпотетично вміщує до реконструйованого протографу статутної грамоти 970-х років нотатку при річках Буг і Стир про плем'я... лендзянінів: *Ibidem*. S. 211–212. Відомо, що згадування чеських племен є характерним елементом "празької частини" грамоти 1086 р., де описуються західні межі дієцезії, тоді як на сході, в "моравській частині", племен не подано. Їх вилучення із гіпотетичного протографу при складанні документу XI ст. пояснюють серйозними соціально-політичними змінами

в цьому регіоні, які зробили не актуальним відкликання до племен. Однак автор забуває, що локалізація зусиллями історіографії лендзянінів у цьому регіоні залежить втім і від... тексту самої грамоти у зв'язку з реконструкцією подій чесько-польських відносин кінця X ст. Нові спроби пов'язати "лендзян" з "Празькою імперією" і документом 1086 р. явно перевищують інформативні можливості середньовічних текстів й зводять історіографічні гіпотези до рангу самостійного історичного джерела, див.: *Алимов Д. Е. "Празская империя" и лендзяне: размышления о появлении славянской идентичности в Восточной Европе Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2018. № 2. С. 117–144.

³¹³ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. S. 134–140; *Его же. Чешская хроника*. С. 150 (и след.); *Западноевропейские источники*. С. 186–187.

³¹⁴ Текст, що описує кордони, див. вище, прим. 134. Пор.: *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Р. 138–139. Див. на цю тему: *Греков Б. Д. Киевская Русь*. Москва, 1953. С. 487; *Ejusedem. Walka Rusi o stworzenie własnego państwa*. Warszawa, 1951. С. 69–70; *Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи: сборник статей* / В. Д. Королюк (отв. ред.). Москва, 1972. С. 107–124 (тут с. 115–117); *Головко А. Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. Киев и западные земли Руси в XI–XIII вв.: Сб. статей* / Л. Д. Поболь и др. (ред. кол.). Минск, 1982. С. 25–45; *Ляска В. Червен та "Червенські гради"...* С. 167–211; *Його ж. Між Прагом, Києвом та Гнезном. Zeriuane / zuireani "Географ Баварського": до проблеми етнопотестарних структур Волині у ранньому Середньовіччі Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8 / Відп. ред В. Александрович. Львів, 2014. С. 11–20.

наука маніпулювала історичною пам'яттю ЧССР і ПНР, розширюючи їх середньовічні кордони на Схід, водночас зіштовхуючи на такий спосіб дві національні історичні традиції. З іншого боку, історики радянського періоду намагалися затвердити в сприйнятті минулого стереотипи епохи Варшавського договору, штучно зіставляючи з літописною звісткою про князя Володимира, який „бѣ жива съ князи околними миромъ: съ Болеславомъ Лядьскымъ и съ Стефаномъ Оугрьскымъ и съ Андрихомъ Чешьскымъ и бѣ миръ межю ими и любы”³¹⁵. Внаслідок сформувалася панівна думка, що похід князя Володимира 981 р. “к Лахомъ” був спрямований не проти Давньопольської або Давньочеської держав, а проти незалежних східнослов'янських племенних князівств на великому торговельному шляху, який поєднував Київ, Краків і Прагу³¹⁶.

Знайомство з працями нового покоління істориків залишає суперечливе враження від дослідницьких зусиль з прагненням примирити академічну традицію і відомі джерела. З одного боку, стверджується, що не існує прямих доказів про входження польсько-руського пограниччя, як і всієї південної частини Польщі, до складу Давньочеської держави, або ж на цих територіях не було безпосередньої присутності влади чеських князів. Сама грамота 1086 р. є фальсифікатом, автор якого не мав поняття про кордони в X ст., проте з невідомих причин міг зробити висновок, що фактично кордони Празької єпархії могли доходити до р. Стир. Для обґрунтування цієї гіпотези висувається нове припущення, ніби в розпорядженні Козьми Празького могли бути невідомі нам записки (*privilegium moraviensis ecclesiae, primitive illa parrochia cum omni terminorum suorum*), у яких, імовірно, були описані дієцезіяльні кордони, і які могли бути пов'язані навіть з епохою князя Бржечислава I та його експансіоністськими планами. Ці кордони, “згадані” в гіпотетичних записках, відображали не реальну ситуацію єпархіяльних кордонів, а потенційні наміри церковної адміністрації, або виражали уявлення її представників³¹⁷. Однак, такі наміри й уявлення використано в XI ст. для створення документу, спрямованого на підвищення престижу Празької єпархії та поглинання нею Моравської дієцезії. У результаті залишається незрозумілим, яке відношення реальний текст Хроніки й “уявні” записи мають до можливої реконструкції церковних і політичних кордонів X ст.

На нашу думку, присутні в грамоті 1086 р. географічні орієнтири могли бути пов'язані з напрямками місіонерської діяльності відновленої в 970-х роках Моравської єпархії, яка, імовірно, певний час існувала поряд із новоствореною Празькою єпархією, або і самої Празької єпархії. Це була діяльність *in partibus infidelium*, а саму традицію відроджена єпархія успадкувала від церковної організації Великої Моравії. Нагадаємо: ще Генрік Ловмянський пропонував вбачати в описі кордонів грамоти 1086 р. кордони Моравської митрополії початку X ст.³¹⁸, однак ця гіпотеза може бути прийнята тільки при ретроспективній оцінці кордонів, що нас цікавлять, – кінця X–XI ст. Водночас варто пригадати, що ще

³¹⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 126; Ипатьевская летопись. Стб. 111 (6504 [996]). Літописець мав на увазі польського князя Болеслава Хроброго (992–1025), Стефана, короля Угорщини (997–1038), і чеського князя Ольджриха (1012–1034).

³¹⁶ Королюк В. Д. Западные славяне... С. 88. Пор.: Kuczyński S. M. O powstaniu wzmianki...

³¹⁷ Див. про це: Sikorski D. A. Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy *Prace Komisji Historycznej*. T. 70. Poznań, 2012. S. 64–70, 102–104. Пор.: Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemysłidzi... S. 219.

³¹⁸ Див.: Lowmiański H. Początki Polski. T. 1. Warszawa, 1964. S. 172 (i наст.); Ibidem. T. 4. Warszawa, 1970. S. 479–493.

Вільгельм Регель, традиційно "забутий" у польській та чеській історіографії, відмовлявся бачити в згадці західноукраїнських річок політичні кордони Давньочеської держави, а розглядав їх "місійними кордонами" *in partibus infidelium*³¹⁹.

Ці напрямки місіонерської діяльності, зазначені "місійними межами", що фіксують потенційні можливості нової церковної організації незалежно від історичних реалій або особистостей, схильних і здатних до місіонерської діяльності, неприпустимо змішувати з політичними кордонами, як неприпустимо ототожнювати церковну і світську юрисдикції епохи раннього Середньовіччя на просторі "молодшої" або "новонаверненої Європи", сформованої за межами римського лімесу і античного континуїтету³²⁰.

Саме на таку потенційну можливість вказують поодинокі сліди великоморавської культури другої половини IX – початку X ст. у Малопольщі, зосереджені переважно в долинах річок Дунаєць і Попрад. На теренах Посяння відомо кілька знахідок сокир і фрагментів шпору з аналогіями у Моравії: Ветжно-Бубрка, Небечани, Трепча, Перемишль, Туліглови (Wietrzno-Bóbrka, Niebieczany, Trepcza, Przemyśl, Tuligłowy), окремі предмети такого типу відомі з Люблінського воєводства (Chodlik IV – Żmijowiska, Krasnystaw, Zastawie, Łąki, Byki, Nowosiółki Przednie)³²¹.

Якщо моравська присутність у Перемишльській землі мінімальна, то дані археології й топоніміки не зберегли жодних свідчень про наявність тут слідів чеської культури та її носіїв³²². На території ранньоп'ястівської Польщі чеські впливи наприкінці X – початку XI ст., окрім політичних подій, простежуються у поширенні виробів поствеликоморавського ремесла і, можливо, міграції ремісників, покликаних обслуговувати, перш за все, нову польську еліту, наділену ресурсами й потребує статусних речей³²³.

Коли на теренах ранньоп'ястівської Польщі таке поширення могло відбуватися на основі існуючих польсько-чеських зв'язків, то угорсько-руські зв'язки

³¹⁹ Регель В. Учредительные грамоты Пражской епархии *Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летия его научной и профессорской деятельности*. Санкт-Петербург, 1883. С. 265–330 (тут с. 321); *Его же*. О хронике Козьмы Пражского. Критическое исследование *Журнал Министерства народного просвещения*. Ч. 270. 1890. С. 221–261; Ч. 271. С. 108–148; *Ejusdem*. Ueber die Chronik des Cosmas von Prag. Dorpat, 1892. Пор.: Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне: Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). Т. 1. Прага, 1935. С. 30; Корольук В. Д. Грамота... С. 21.

³²⁰ Див.: Kłoczowski J. Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza. Warszawa, 1998; Musin A., Wołoszyn M. Newly-Converted Europe – Digging In Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. *Archaeological and Historical Evidence* / M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (eds.). (U źródeł Europy Środkowo-wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas. Vol. 1(2)). Vol. 2. Kraków; Leipzig; Rze-

szów; Warszawa, 2013. P. 683–711.

³²¹ Див.: Poleski J. Małopolska w VI–X wieku. Studium archeologiczne. Kraków, 2013; *Ejusdem*. The Contact between Tribes Inhabiting the Oder and Vistula Basins and the Moravian State in the 9th and Early 10th Century *Quaestiones Mediae Aevi Novae*. T. 20. 2015. P. 369–394; Matla M. Influence of Southern Cultures and Great Moravia on People on Polish Lands (Late 9th and 10th Centuries) *Quaestiones Mediae Aevi Novae*. Vol. 24. 2019. P. 343–376; пор. думку про низьку ймовірність виділення великоморавського елементу в угорському некрополі Перемишля у: *Ejusdem*. Obecność ludności obcej... S. 89.

³²² Див.: Matla M. Obecność ludności obcej... S.79; *Ejusdem*. Wpływy czeskie... S. 197.

³²³ Matla M. Wpływy czeskie... S. 151–202. Пор.: Tomková K. Der Kulturwandel des 10. Jahrhunderts in Böhmen aus archäologischer Sicht Der Wandel um 1000: Beiträge der Sektion zur Slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009 / F.P. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (eds.). Langenweißbach, 2011. S. 199–208.

переносили зразки і традиції моравського ремесла до Східної Європи, де на них склався попит серед Рюриковичів та їхнього оточення³²⁴. Втім, не виключено, що поява в Давній Русі в другій половині X ст. першого витонченого і стилістично єдиного жіночого убору зі срібла із зерню, генетично наближеного до золотарського мистецтва Великоморавської держави, співвідноситься з територією Чехії, хоча угорське посередництво також не виключається³²⁵.

За умов відсутності будь-яких слідів чеського перебування у регіоні виникає думка, що угорська громада в Перемишлі могла бути пов'язана в Пшемисльми і від їх імені здійснювала контроль над регіоном. Однак вона є хибною. "Співпраця" чехів, моравів і угрів у військових операціях і розбійницьких набігах обмежувалася, як свідчать джерела, початком X ст.³²⁶ Уже 955 р. у битві при Аугсбурзі чехи як союзники короля Оттона I виступили проти угорського війська, що закінчилося перемогою коаліції. Чесько-угорське протистояння другої половини X ст. робить малоюмовірним виконання уграми в районі Перемишля адміністративних функцій Давньочеської держави. Найправдоподібніше, ця група відстоювала тут безпосередньо пріоритети Угорської землі в умовах її монархічної консолідації.

У зв'язку з інтересами угорської політики в регіоні доцільно критично розглянути попередню історіографію, де міцно утвердилося переконання стосовно спадкових прав Ростиславовичів на Галицькі землі. Воно витікає і з загальних уявлень про основи соціально-політичної організації Східної Європи, і з надмірної довіри до вчених роздумів XVIII ст. Варто належно оцінити спроби істориків створити "отчину" Ростиславовичів у цьому регіоні, "відправивши" на волинське і/або галицьке князювання між 1057 і 1064 рр. їхнього батька, князя Ростислава Володимировича. Ця хибна наукова думка вперше трапляється у Василія Татищева й не знаходить підтвердження серед середньовічних текстів. До певного ступеню вона є логічним висновком і літописця, і сучасного історика, які думають, що князівські претензії на володіння або управління конкретною територією можуть ґрунтуватися винятково на спадковому праві³²⁷.

Задля виправдання галицького князювання Ростислава Володимировича й було створено та запущено до наукового вжитку гіпотезу, ніби він у 1050–1060-х роках уклав шлюб із Ланкою, донькою угорського короля Бели І³²⁸. Але

³²⁴ Duczko W. Post-wielkomorawski fenomen. S. 107–119.

³²⁵ Корзухина Г. Ф. Турьи рога... С. 631.

³²⁶ Див: Havlík L. E. Kronika o Velké Moravě. Brno, 1992. S. 247; Lutomský M. Jihočeská hradiště, 10. století. K problematice přemyslovského zaboru jižních Čech Přemyslovský stát kolem roku 1000: na paměť knížete Boleslava II. († 7. února 999) / L. Polanský, J. Sláma, D. Třeštík (eds.). Praha, 2000. S. 174–178; Matla-Kozłowska M. Pierwsi Przemyslidzi... S. 39, 42, 43, 59–60.

³²⁷ Татищев В. Н. История Российская. Т. 2. Москва, Ленинград, 1963. С. 83–84; Плехонин А. Г. Потомство Владимира Ярославича и Вольны Вестник Удмуртского университета. Серия "История". 2003. С. 98–107; Его же. "История Российская" В. Н. Татищева и исследование генеалогии Рюриковичей Средневековая Русь. 2004. Вып. 4. С. 321–330;

Его же. Давньоруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) Спеціальні історичні дисципліни. Вип. 6. 2001. С. 136–152; Його ж. Перша волинська криза (1084–1087 рр.) Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 3. 2003. С. 49–68; Його ж. Друга волинська криза (1097–1100 роки) Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 6. 2006. С. 177–213; пор.: Куза А. В. Малые города древней Руси. Москва, 1989. С. 85.

³²⁸ Пор.: Baumgarten N. V. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes *Orientalia Christiana*. Vol. 9/1(35). 1927. P. 5–95. Tabl. III, no 1; Raffensperger Ch. Ties of Kinship: Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus'. Cambridge (Mass.), 2016. P. 58, 59, 217, 218, 348, 351. Обережніше Олександр Наза-

така гіпотеза не має під собою інших підстав, окрім уже відомої історіографічної хибної думки – начебто наявного зв'язку Ростислава з Галицькою і Волинською землями. Близькість цих земель до Угорщини і спонукала істориків знайти йому угорську дружину.

Водночас Ланку, "княгиню Премыскую", матір князя Володаря Ростиславовича і, відповідно, дружину князя Ростислава Володимировича, можна вважати цілком реальною постаттю, натомість її належність до сімейства угорських правителів – лише факт історіографії, якщо не сказати більше – історіографічний міф. Більш ніж імовірно, що й В. Татищев, і укладач Густинського літопису (єдиного в цьому жанрі, де згадано Ланку), користувалися тим самим джерелом. Нам точно відомо, яким, однак це джерело нічого не повідомляє про угорські зв'язки зазначеної руської княгині. Звернімося безпосередньо до текстів.

У Густинському літописі читаємо: "Коломанъ, корол Угорский, со великим множеством вой помагати Святополчичом, и ста около Перемышля по Вягру, и два епископа с нимъ. И зыйде же Ланка, княгиня Премыская, мати Володарева, къ Коломану, моля его, да не дружит обстояниемъ неповинна града и людей. Коломанъ же, хром сый и шкарад, не токмо не послушавъ ея, но и уничижи ю и ногою отопхну от себе, глаголя: "Не достоит царю храбру со женами дружбы имѣти", и изгна ю от себе. Давыдъ же Игоревич въ то время возвратися з Ляхов и посади жену свою у Володаря, а самъ поиде по Половци". На правому полі рукопису дописано: "Коломанъ уничижи княгиню Премыскую"³²⁹.

Джерело цього видання в укладача легко упізнається, оскільки той сам його і вказав: "Мар. Бѣлс.". Дійсно, в "Польській Хроніці" Марціна Бельського в абзаці, що має близьку назву "Przemysł obleżen. Lanka. Koloman" читаємо польський оригінал, покладений в основу відповідної розповіді українського літопису, щоправда, без додаткових видань, що їх позичив густинський укладач із ПМЛ: "Lanka Xiężna Przemyska wyszła przeciw iemu, prosząc o laskę, aby od obleżenia odstąpił. Iż Koloman będą czszpetny, chromy, pchnął ią nogą od siebie, mówiąc: Iż nie słusna rzecz Krolom około Rycerskich rzeczy z niewiastami się obierać; odeszła smutna"³³⁰.

Залишається з'ясувати, звідки цей епізод запозичив сам М. Бельскі. Очевидно, що цим джерелом не могли бути твори Яна Длугоша, де подібні відомості відсутні, ані Мацея Стрийковського, який сам користав з М. Бельського (пор.: Наес ex... Bielscio... excerpta). У відповідному розділі його Хроніки під заголовком "O przyzwaniu Colomana, króla Węgierskiego, na pomoc Swatopelkowi, a porażeniu jego i o spolnych bitwach xiążat Ruskich, i ugodzie ich", де розповідається про облогу Перемишля та поразку Коломана, про матір Володаря не йдеться³³¹.

Утім, джерело відомостей М. Бельського надійно встановимо. Це Угорська латинська ілюмінована хроніка XIV ст., звідки відповідний фрагмент, що розповідає про угорську облогу Перемишля 1099 р., майже повністю запозичено й перекладено польською мовою: "Post hec autem rex invasit Rusciam et ducissa

ренко в: Западноевропейские источники. С. 210, 361; *Raffensperger Ch. Ties of Kinship...* Р. 58, 59, 217, 218, 348, 351.

³²⁹ Густынская летопись ПСРЛ. Т. 40. Санкт-Петербург, 2003. С. 68–69.

³³⁰ Bielski M. Kronika Polska Marcina Bielskiego. Kraków, 1597. S. 85.

³³¹ Strzykowski M. Kronika Polska, Litewska,

Zmodzka, y wszystkich Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej, etc. y rozmaite przypadki wojenne y domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich, y inszych krain Krolestwu Polskiemu y Wielkiemu Xięstwu Litewskiemu przyległych [...] / Z wielką pilnością y węzłowatą pracą [...]. Krolewec, 1582. S. 198, 200 (V: 7).

Rutenorum nomine Lancaa, venit obviam regi, pedibus provoluta obsecrabat regem cum lacrimis, ne disperderet gentem illam. Cumque regem non audientem instantissimis sollicitaret precibus, calcitravit eam rex et ammovit a se dicens: Non oportet regalem maiestatem fletu muliebri deturpari. Illa autem gemens reversa est retrorsum et rogabat omnipotentis Dei auxilium. Plurimi autem Kuni cum Mircode cum precibus venerant in auxilium Rutenorum”³³². Відзначимо: тут немає інформації про родинні зв’язки Ланки ні з Володарем, ні з Калманом. І те й інше є домислами історіографів Нового часу та сучасних істориків.

Причини збереження унікальної інформації про руських правителів в Угорській Хроніці потребують пояснення. Можна було б надіятися, ніби Хроніка дійсно вважає Ланку угорською династкою та сестрою Коломана, що й послужило приводом до збереження в тексті зазначеного епізоду. Але тут немає ні найменшого натяку на щось подібне. Героїню відчужено названо “ducissa Ruthenorum nomine Lanca”³³³, чим, на нашу думку, виключено її гіпотетичний зв’язок з Угорщиною та Арпадовичами³³⁴.

Залишається взяти до уваги моралізаторський зміст цього видання, який не так давно став предметом аналізу в контексті середньовічного ритуалу й символічної комунікації. Автор дослідження добачає можливою причиною зриву примирення княгині й короля або порушення процедури reconciliatio з боку середньовічної жінки, а саме відсутність попередньої взаємної згоди й вироблення суспільно значущої процедури, домінування принципу *iustitia versus clementia* в королівській політиці, або ж спонтанну реакцію правителя³³⁵.

Нам видається, цей аналіз не враховує заключної частини історії: у слюзах княжна відійшла геть від короля, який її образив, прохаючи заступництва всемогутнього Бога. У відповідь на її молитви багато хто з половців, серед них

³³² *Chronica de gestis Hungarorum e codice picto saec. XIV. = Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex* / J. M. Bak, L. Veszprémy, N. Kersken (eds., trans., pref.). Budapest; New York, 2018. P. 268–269 (145).

³³³ Автори найновішої публікації та перекладу середньовічного літопису намагаються пов’язати Ланку з Янкою Всеволодівною, хоча й визнають труднощі її ідентифікації (The identity of ‘Lanka’ is obscure. It may refer to Janka, a nun, daughter of the Grand duke Vsevolod Yaroslavich of Kiev (reigned 1078–93). The fate of this tradition is unclear). Не зовсім зрозуміло також, що видавці мали на увазі, припускаючи, що “пізній російський автор” міг користуватися угорськими хроніками (the later Russian author may have used the Hungarian chronicles), відкликаючись при цьому до: *Ипатьевская летопись*. Стб. 197, 199, 273–274. Літопис, безумовно, нічого не повідомляє про цей персонаж. Немає відкликання до нього і в монографії: *Senyk S. A history of the Church in Ukraine. Vol I: To the end of the thirteenth century*. Rome, 1993. P. 198.

³³⁴ Думка ніби Ланка – угорська форма імені Анна або Олена, як і припущення, немов відступ в латинському тексті хроніки після її

імені залишений спеціально для вказівки в майбутньому на ступінь споріднення Ланки і Калмана (sogor, amita?), що і дозволяло їй сподіватися на милість короля при особистій бесіді, є тільки думкою і припущенням у руслі традиційної історіографії. Можна лише погодитися, що “кем была эта русская княгиня, остается загадкой”. Див.: Западноевропейские источники. С. 361, прим. 63. У принципі, з поваги до авторів гіпотези можна навіть допустити, ніби укладач, який намагався думати подібно до сучасного історика, дійсно мав намір щось додати до характеристики Ланки, можливо навіть – “ступінь спорідненості” з королем. Тому він залишив відступ і відбув на пошуки родинних зв’язків. Однак нічого не знайшов і, як результат, – нічого не додав. Втім, існуючі в тексті середньовічної хроніки відступи правильніше було б пояснювати не “допущенням” про невиконані намірів укладача, а обставинами технічного характеру, пов’язаними з роботою переписувача над ілюмінованим рукописом.

³³⁵ *Zupka D. Ritual and Symbolic Communication in Medieval Hungary under the Árpád Dynasty East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*. Vol. 39. Leiden; Boston, 2016. P. 97–99.

і Міркод*, прийшли на допомогу русам. Як відомо, Коломана розгромили, а єпископів, що супроводжували його в поході, – вбили. Очевидно, для хроніста допомога половців руським князям була Божою відповіддю на молитву Ланки, а сама перемога половців і русів – чудом Бога, осоромленням пихатого короля. Утім, не варто відкидати й натяку в тексті на благородну реакцію степовиків на публічне приниження жінки-володарки. Принаймні, повість адресовано нащадкам і наступникам угорського правителя, що погордливо відкинув смиренну просьбу жінки, якого Бог покарав за гординю. За визнання цього посилу головним змістом відповідного розділу Хроніки роздуми дослідників про “причини відторгнення” ритуального примирення втрачають свій конкретно-історичний сенс.

Отже, єдина наукова надія забезпечити Володарю Ростиславовичу “спадкові” права на Перемишль, а його братам – Теробовлю і Звенигород не має нічого спільного з науковістю. Головне, чим приваблював молодших Рюриковичів цей регіон, були не власні “спадкові права”, а торгові шляхи та укріплення, які їх контролювали, – майбутні міста Перемишльської та Галицької землі. У боротьбі за ці міста вони, безперечно, здобували свої права³³⁷.

Зробимо невеликий відступ. Складається враження, ніби створена зусиллями літописця князя Володимира Мономаха в другій половині 1110-х років концепція “старійшинства” й “отчини”, закріплена в Повісті минулих літ, надалі штучно перенесена його заходами та історіографією Нового часу на події XI ст. Несуперечливе прочитання відомостей про Любецький з’їзд 1097 р. не дає змоги поширити поняття “отчини” на всі території Східної Європи, пов’язані з Рюриковичами. Повідомлення літописця гранично конкретне, що підкреслює і його лексична структура: “сѣблюдемъ Рускую землю – каждо да держить отчину свою: Стополкъ – Києвъ Изяславль, Володимерь – [Переяславль] Всеволожь, Давыдь и Олегъ и Ярославъ – [Чернигов] Святославъ; а имже роздалъ Всеволодь города – Давыду-Володимерь, Ростиславичема – Перемышль Володареви, Теробовль Василкови и на том целоваша крестъ”³³⁸. Дослідники звертали увагу на цю дихотомію, але не надавали їй належної значимості³³⁹. Зрівнювання прав обох груп князів у тенденції перетворювало міста, роздані молодшим князям або “заднім числом” затверджені за ними волею князя Всеволода Ярославовича, на отчини, стираючи такі суттєві для епохи відмінності³⁴⁰.

Несуперечливе прочитання літописного тексту демонструє, що “отчини” були передбачені тільки в межах Руської землі – це Київ, Переяславль і Чернігів. Для територій поза Середнім Подніпров’ям вони ще не існують. На Волині й у Галицькій землі київський князь лише “раздает грады” князям – процедура,

* Цього половця навряд чи можна отождествляти з ханом Боняком або Алтунапою, згаданими в ПМЛ. У зв’язку з подіями 1099 р. хроніка називає ще одного половецького вождя – Мопоч’а, який, можливо, більше надається на цю роль.

³³⁷ Див. також: Мусин А. Е. Как Прохор-Лебедник киевлян накормил... Слово 31-е Киево-Печерского патерика как источник по истории средневековой Руси и ее материальной культуре *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 39–57 (тут с. 55–57); *Его же*.

Corpus fratrum... С. 183–206.

³³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 231; Лаврентьевская летопись. Стб. 256–257

³³⁹ Див.: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1, т. 1–2. Москва, 1962; Пузанов В. В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. Ижевск, 2007. С. 382

³⁴⁰ Пор.: *Повесть временных лет* / Д. С. Лихачев (подгот. текста, пер., ст. и коммент.), В. И. Адрианова-Перетц (ред.), М. Б. Свердлов (доп.). 2-е изд. Санкт-Петербург, 1996. С. 248.

в очах літописця започаткована із практики самого Рюрика, “раздававшего грады” своїм мужам³⁴¹.

Можна було б припустити, ніби ці міста забезпечували контроль над територіями і за топонімами приховуються землі, які до них тяжіють. Однак, у нас немає підстав для таких висновків, окрім ретроспективних міркувань загального характеру. Очевидно, що увага східноєвропейської еліти була прикована не так до територій, як конкретних пунктів, осередків влади. Залишається визначити характер влади в цих центрах, безумовно, змінюваної.

Дворівнева соціально-політична система “успадкування отчин – роздача міст” (або фактична легалізація у них влади конкретного князя) була необхідною та достатньою умовою для нормального співіснування Руської землі, що складалася, власне, з Київської землі, і територій, розцінюваних у джерелах та історіографії як її “топархії-волості-анекси-колонії”³⁴². Це спостереження підтверджує постійне пригадування міст об’єктами політичної боротьби молодших Рюриковичів у подіях XI ст.

Географічне розташування міст – предметів жадання молодших Рюриковичів вказує на інші причини, які змусили князів прагнути до отримання влади в них, аніж стягування данини або “окняжнення” конкретної території з тенденцією перетворення її на спадкову вотчину. Так, у 1064 і 1065 рр. в Тмутаракані утверджується Ростислав Володимирович³⁴³, в 1077–1079 рр. тут зібралися Роман і Олег Святославовичі й Борис Вячеславович, що перебували в опозиції до Руської землі³⁴⁴, в 1081–1083 рр. місто захопили Давид Ігоревич і Володар Ростиславович³⁴⁵. Після вигнання з Тамані в 1084 р. двоє Ростиславовичів, можливо Рюрик і Василько, намагались утвердитися у Володимирі на Волині, натомість Давид захопив Олешшя³⁴⁶ і “зая Грѣчнѣки... и зая в них все имѣнье”, завдавши тим збитків торгівлі Києва з Візантією і змусивши князя Всеволода Ярославовича віддати йому Дорогобуж³⁴⁷. 1097 р. Давид Ігоревич

³⁴¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 20; згадак волостей в Іпатієвському списку видається невдалою вставкою й анахронізмом, пор.: “раздаа мужемъ своимъ волости и города рубити”, див.: Іпатъевская летопись. Стб. 14.

³⁴² Пор.: Nicetae Choniatae Historia / J.-P. van Dieten (ed.) *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Bd. 11: 1–2. Series Berolinensis. Berlin; New York, 1975. P. 141 (1165 A.D.); Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси: Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории: Киевская Русь. Москва, 1993. С. 340. Пор. уявлення про взаємини митрополій Руської землі і їх колоній, відокремлених від них не тільки великими, але й не підвладними князю територіями в: Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) *История СССР*. 1971. № 2. С. 32–61 (тут с. 46).

³⁴³ Лаврентьевская летопись. Стб. 163, 164; Іпатъевская летопись. Стб. 152, 153.

³⁴⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 199–204, Іпатъевская летопись. Стб. 190–196.

³⁴⁵ Лаврентьевская летопись. Стб. 196; Іпатъевская летопись. Стб. 205.

³⁴⁶ Олешшя відігравало важливу роль у функціонуванні не тільки Дніпровського, а й Дністровського шляху, про що свідчать події відступу князя Данила з Пониззя у жовтні 1219 р. Пор.: “Бжиею же милостию придоша лодыа из Олешша и приѣхаша в нихъ на Днѣстръ и насытитишася рыбъ и вина”. Див.: Іпатъевская летопись. Стб. 735 [6721 (1213)].

³⁴⁷ Лаврентьевская летопись. Стб. 196; Іпатъевская летопись. Стб. 205. Твердження, що трапляється в історіографії, мовляв, Ростиславовичі до того часу вже проживали в Ярополка на Волині, не має підстав у джерелах. Звідки Давид напав на Олешшя, нам теж не відомо. Можливо, в момент авантюри вони ще перебували разом. Читання Іпатієвського літопису “гречники” (купці, що торгували з Грецією, пор.: Там же. Стб. 526 [6675 (1167)], 538 [6677 (1168)], 538 [6679 (1170)]; Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты на бересте [из раскопок 2001–2014 гг.]. Москва, 2015. С. 111–113 [№ 1012]) видається кращим, аніж згадані в Лаврентієвській редакції “греки”.

пропонує Васильку Ростиславовичу обміняти Теребовлю на Всеволож, Шепель або Перемишль³⁴⁸. У 1100 р. з'їзд Рюриковичів в Уветичах передає Давиду Ігоревичу в управління міста Буськ, Дубно, Острог і Чарторийськ; пізніше до нього повертається і Дорогобуж³⁴⁹.

Іноді придбання Давида Ігоровича характеризуються в історіографії як розташовані у глушині та другорядні в економічному й політичному сенсі³⁵⁰. Проте їх географія свідчить про інше. Влада в цих пунктах забезпечувала контроль над торговими шляхами в міжріччі Бугу, Стиру, Горині та Случі, які пов'язували Галицьку й Волинську землі з Руською землею. Боротьба за Тмутаракань та Олешшя через їхню історичну специфіку – бути воротами Східної Європи до Чорноморсько-Середземноморського регіону³⁵¹ – свідчить, що йшлося саме про контроль над далекою торгівлею. Така практика сягає витоків ІХ–Х ст., характерна і для усього ХІ ст. на всій території Східної Європи³⁵².

Молодші Рюриковичі, претендуючи на ці міста, не виступали "ізгоями"³⁵³. Вони були повноправними політичними фігурами Східної Європи свого часу. При цьому вони добре знали "ахіллесову п'яту" Київської Русі – її залежність від далекої торгівлі та контролю над торговими шляхами. Відродження після смерті Ярослава Мудрого моделі влади русі Х ст. у формі "союзу архонтів", освяченого практикою домовленостей між Імперією ромеїв і північними варварами, зробило актуальним визнання прав усіх Рюриковичів, зокрема й молодших, на участь в управлінні Руською землею³⁵⁴. Для цього потрібно було змусити київського князя зважати на себе, чого ці князі й досягали обмеженням свободи торгівлі, життєво необхідної Києву. В аналогічний спосіб правитель Київської землі, роздаючи міста молодшим Рюриковичам, а по-суті, визнаючи тут їхню владу, іноді встановлену "явочним порядком", укладав з ними своєрідний "ряд-договір", розраховував з їхньою допомогою контролювати комерційні шляхи.

Така мобільність Рюриковичів уздовж торгових шляхів і зацікавленість їх у пануванні над ними свідчить, що сини та внуки Ярослава Мудрого так і не перестали бути схожими до їхніх предків річковими вікінгами, ще не обмеженими уявленнями про князя як власника конкретної території³⁵⁵. Ця модель,

³⁴⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 265; Ипатьевская летопись. Стб. 239.

³⁴⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 274; Ипатьевская летопись. Стб. 249–250.

³⁵⁰ Котляр Н. Ф. Формирование территории... С. 47, 54.

³⁵¹ Про це див., наприклад: Котляр Н. Ф. Тмутараканские заботы киевских князей Норна у источника Судьбы: сборник статей в честь Е. А. Мельниковой / Т. Н. Джаксон и др. (ред.). Москва, 2001. С. 191–197; Чхаидзе В. Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. Х – 90-е гг. ХІ веков Вестник Московского городского педагогического университета. 2010. № 1(5). С. 20–37.

³⁵² Значно раніше, в 1021 р., після перемоги князя Ярослава Володимировича над Брячиславом на річці Судомі, перший як заставу майбутнього союзу передає переможеному міста Усвяти і Вітебськ, які відігравали важливу роль у системі торгових шляхів Дніпро-Двінського регіону. Див.: Новгородская IV

летопись ПСРЛ. Т. 4, ч. 1. Москва, 2000. С. 111 (6529 [1021]); Новгородская Карамзинская летопись ПСРЛ. Т. 42. Москва, 2002. С. 62 (6529 [1021]); Софийская I летопись ПСРЛ. Т. 6, вып. 1. Москва, 2000. С. 172–173 (6529 [1021]). Пор.: Еремеев И. И. Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Балтийского региона (очерки средневековой археологии и истории Псковско-Белорусского Подвинья). Труды ИИМК РАН. Т. 44. Санкт-Петербург, 2015. С. 126–131 (та ін.).

³⁵³ Пресняков А. Е. Княжое право... С. 45–46; Пестерев В. В. "А се четвертое изгоство и себе приложим..." в Уставе князя Всеволода Новгородика-2012. У истоков российской государственности: материалы IV международной научной конференции, 24–26 сентября 2012 г. Ч. 1 / Д. Б. Терешкина и др. (сост.). Великий Новгород, 2013. С. 206–214.

³⁵⁴ Мусин А. Е. Corpus fratrum... С. 196–197.

³⁵⁵ Див.: Ключевский В. О. Курс русской истории. Ч. 1. Москва, 1906.

створена в Середньому Подніпров'ї “розбійницькою торгово-промисловою колонією варягів”³⁵⁶, відтворювала себе на інших землях Східної Європи в міру поширення там впливу Рюриковичів, які боролися за право називатися “архонтом Росії”, і пов'язаних з ними “мужів руських”.

Саме ці причини спонукали Ростиславовичів утвердитися на берегах Сяну, Серету й Білки, що відбулося у середині 1080-х років, можливо безпосередньо між 1084 і 1087 рр., після шантажу київських правителів блокадою Олешшя й Володимира. Очевидно, спроби призвели до певних результатів і, подібно до Давида Ігоровича, який отримав в управління Дорогобуж на річці Горинь, Рюрику, Василюку й Володарю Ростиславовичам київський князь Всеволод “роздав”, відповідно, міста Перемишль, Тереховлю і Звенигород. Це ті скупі свідчення, які можна отримати на основі аналізу наявних історичних текстів. Міркування про “запрошення” Ростиславовичів “місцевою плеємною старшиною” неісторичні, оскільки не мають джерелознавчого обґрунтування. Також важко реконструювати форми й методи контролю місцевих комунікацій з боку Києва і/або Володимира упродовж XI ст. Можливо, цю функцію виконували безіменні “мужі руські”, подібні до похованих у великих курганах Пліснеська. Нестабільна воєнно-політична ситуація у регіоні в цьому столітті, пов'язана зі суперництвом Рюриковичів і П'ястів, нових претендентів на контроль над комунікаціями в районі Перемишля і Червеських градів, що з'явилися наприкінці X ст., робить таку реконструкцію ще складнішою.

Про те, що роздані Всеволодом міста були безпосередньо пов'язані з торговими операціями, знову можна дізнатися з наявних середньовічних текстів. Якщо справедливо ототожнювати міста *Primiš*, що його згадав Ієгуда бен Меїр га-Коєхен із Майнца, автор оповідання “Сефер ха-Диним”³⁵⁷, з Перемишлем, то вже у другій чверті XI ст. тут могла існувати жидівська община, залучена до транс'європейської торгівлі³⁵⁸.

Ця гіпотеза відповідає даним Києво-Печерського патерика про роль Перемишля й Галича в транзитній торгівлі та постачанні солі наприкінці XI ст.³⁵⁹ Соляну кризу в Середньому Подніпров'ї варто пов'язати з другим етапом волинської кризи кінця 1090-х років, коли, вигнавши Давида Ігоровича з Володимира,

³⁵⁶ Пресняков А. Е. Княжое право... С. 292.

³⁵⁷ Lewicki T. Źródła hebrajskie i arabskie do dziejów Przemyśla. Przemyśl, 1932. S. 54–56; Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów śródkowej i wschodniej Europy / F. Kupfer, T. Lewicki (eds.). Wrocław; Warszawa, 1956. S. 32; Lewicki T. Źródła hebrajskie i arabskie do dziejów Przemyśla *Rocznik Przemyski*. T. 11. 1967. S. 53–56.

³⁵⁸ Див.: Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом *Журнал Министерства народного просвещения*. 1888. № 7. С. 121–150; *Ejusdem*. Kiev's Handel mit Regensburg in alter Zeit *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg*. Bd. 57. 1905 (Neue Folge. Bd. 49). S. 185–223; Schreiner P. Königin Richeza, Polen und das Rheinland. *Królowa Rycheza, Polska i Nadrenia. Historische Beziehungen zwischen Deutschen und Polen im 11. Jahrhundert*. Pulheim; Poznań, 1996; *Osterrieder M.*

Kulturverbindungen zwischen Regensburg und Kiev (10. – 13. Jahrhundert) und die Rolle der Iren Bayern und Osteuropa. Aus der Geschichte der Beziehungen Bayerns, Frankens und Schwabens mit Rußland, der Ukraine und Weißrußland / H. Beyer-Thoma (ed.) (Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München. Reihe Geschichte. Bd. 66). Wiesbaden, 2000. S. 57–93.

³⁵⁹ “егда же Святѡплѣхъ съ Давидомъ Игоревичемъ рать зачастую про Василкову слепоту, егоже ослепи Святѡплѣхъ, послушавъ Давида Игоревича, с Володимиромъ и съ самемъ Василкомъ, и не пустиша гостей из Галича, ни людей изъ Перемишля, и не бысть соли въ всей Руской земли”. Див.: Патерик Киевского Печерского монастыря / Д. И. Абрамович (изд.) *Памятники славяно-русской письменности, изданные Императорской археографической комиссией*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1911. С. 107–108, 207–208.

Святополк Ізяславович між 9 квітня і 12 червня 1099 р. виступив проти Володаря й Василька Ростиславовичів і зазнав поразки в битві "на поли на Рожни". Торгова блокада Києва мала стати наслідком перемоги галицьких Ростиславовичів над київським князем, які відмовилися переслідувати Святополка, що відступав, але традиційно заблокували київську торгівлю та постачання товарів до Києва³⁶⁰.

Характерно, що "товар", однозначно інтерпретований у літописному контексті як результат торгових експедицій, становив звичайний конвой княжих поїздок правителів Карпатського та Підкарпатського регіонів, якщо не слугував однією з головних цілей їхньої діяльності. Так було в 1097 р., коли Василько Ростиславович разом із товаром прибув до Києва, переправившись через Дніпро біля Видубичів³⁶¹. Так було в 1152 р., коли під час битви між коаліцією угорського короля Гези II та київського князя Ізяслава Мстиславовича з галицьким князем Володимиром Володаревичем Перемишль не взяла тільки тому, що "мужі руські" зайнялися грабуванням товарів, які були в приміському княжому дворі³⁶². Так було і в 1156 р., коли київський князь Мстислав Ізяславович захопив зненацька у Володимирі свого дядька Володимира Мстиславовича, відібрав привезені з Угорщини товари, а самого змусив утікати до Перемишля, а відтак до угорського короля, одруженого з його сестрою Євфросинією³⁶³.

Важливість торговельних комунікацій, що пронизували цей регіон, визначила його долю у Середньовіччі та, як можна припустити на основі неупередженого прочитання наявних історичних текстів, особливий міжнародний правовий статус. Спробуємо простежити й коротко охарактеризувати цей статус.

Як уже зазначено, зусилля з контролю околиць Перемишля, майбутньої Галицької землі і Червенських городів з боку Рюриковичів можна впевнено описати лише від другої половини 1080-х років. Проте очевидно, що зосередження комунікацій у цьому регіоні ставило місцевих правителів у центр "великої політики" Центрально-Східної Європи й Візантійської імперії, що закріплювалося з допомогою династійних зв'язків. Але такі союзи могли порушувати баланс сил. Це передбачало систему "стримувань і противаг", передовсім з боку Києва. Так, водночас зі шлюбом 1104 р. доньки Володаря Ростиславовича перемишльського з неназваним на ім'я сином імператора Олексія Комніна³⁶⁴ доньку київського князя Святополка Предславу видали заміж за принца Алмоша, брата короля Калмана³⁶⁵.

До тієї ж низки подій належить і історія з осліпленням князя Василька Теребовлянського, в якій не варто бачити "візантійську підступність"³⁶⁶, попри, здавалося б, візантійський спосіб політичної страти³⁶⁷. Основним двигуном цих

³⁶⁰ Мусин А. Е. Как Прохор-Лебядник... С. 50–51. Пор.: *Его же. Corpus fratrum...* Passim.

³⁶¹ "Василько с товаром прииде... и перевезеса на Выдобичь иде поклонитс кь стому Михаилу в монастырь и оужина ту а товары своя постави на Рудици вечеру же бывшю прииде в товарь свои". Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 232 Лаврентьевская летопись. Стб. 258 [6605 (1097)]. Пор.: Гиппиус А. А. "Повесть об ослеплении Василька Теребовльского" в составе Повести временных лет: к стратификации текста *Древняя русь: вопросы медиевистики*. 2005. № 3(21). С. 15–16.

³⁶² "баше дворъ кнѣж внѣ города на лузѣ надѣ рѣкою надѣ Саномъ и ту бѣ товаръ в немъ многъ и тамо наринушисъ вси воѣ Изаславъ". Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 449 [6660 (1152)].

³⁶³ "Тогда же и Мстиславъ Изаславичъ ѣха изъѣздомъ на стрѣя своего на Володимира Володимиру и ѿ жену его и мѣрь его и всадивъ ѿ на возы везе ѿ Лучьску посла а стрѣи его Володимеръ оутече Перемышлю, а дружину его изограби, и товаръ весь ѿда, иже бѣ принесла изъ Оугоръ Мстиславляма, а Володимеръ ѿтуда бѣжа въ Оугры кь королевѣ затеви своемъ". Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 484–485 [6664 (1156)].

подій була конкуренція з боку інших Рюриковичів – Святополка Київського, головного бенефіціарія далекої торгівлі, й Давида Дорогобузького, який контролював шлях по р. Горинь. Власне, саме так варто інтерпретувати застережливі слова Давида Святополку: “Василко брата ти оубилъ Ярополка и тебе хоче оубити и заяти волость твою Туровъ и Пинескъ и Берестіе и Поборишу, а заходилъ ротъ с Володимиром яко състи Володимеру Кыевъ, а Василкови Володимери”³⁶⁸. Під “Поборишею” Лаврентіївського літопису, очевидно, варто розуміти “Погорину”, як це читається в Радивилівському й Академічному списках.

Домисли Давида, який приписував теребовлянському князю експансіоністські плани, начебто підтверджує і сам Василько, маючи намір звернутися до свого брата Володаря Ростиславовича й самого Давида Ігоревича з такими словами: “даита ми дружину свою молотшою, а сама пиита и веселитаса, и помыслихъ на землю Ладъскую наступлю на зиму и на лѣто и возму землю Ладъскую и мыщю Руськую землю, и посемъ хотѣль ксѣмъ переати Болгары Дунаискѣтъ и посадити ѿ оу собе, и посемъ хотях проситиса оу Сѣополка и оу Володимера ити на Половци, да любо налѣзу собѣ славу а любо голову свою сложю за Руськую землю ино помышленье в сердци моемъ не было”³⁶⁹.

Наскільки ці відомі з літопису “плани”, що охопили військовою активністю практично всю Центрально-Східну Європу, відповідали реальній політиці прикарпатських Ростиславовичів? Видається, що так описана позиція не відповідала їхнім інтересам і не знаходить підтвердження у джерелах. Варто звернути увагу на практичну відсутність знахідок арабських дирхемів і їхніх скарбів на підконтрольній Ростиславовичам території в XI ст., незважаючи на те, що в попередній час сюди надходили візантійські номісми VI–VII ст. (Бесько, Беч,

³⁶⁴ За кого саме з імператорських синів, Ісаака або Андроніка, неназвана на ім'я донька князя Володаря була видана заміж залишається невідомим. Найбільш академічним кроком вважається утриматися від відповіді на це питання (пор.: *Chalandon F. Les Comnène: études sur l'Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles. II. Jean II Comnène (1118–1143), et Manuel I Comnène (1143–1180).* Paris, 1912. P. 13–14; *Magdalino P. The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180.* Cambridge, 2002. P. 205), однак без достатніх підстав цей союз часто приписується Ісааку, а Володарівна може називатися Іриною (див.: *Baumgarten, de, N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle. Orientalia Christiana. Nr 35. T. 9. Roma, 1927. P. 16; Jurewicz O. Andronik I. Komnenos. Warszawa, 1962. S. 39–42; Войтович Л. Перша галицька династія. *Генеалогічні записки*. Вип. 7. 2009. С. 1–25). Хоча найімовірніше, що Ісаак був одружений із Катериною, донькою грузинського князя Давида IV (пор.: *Prinke R. Kata of Georgia, Daughter of King David IV the Builder, as Wife of Sebastokrator Isaakios Komnenos Foundations.* 2011. Т. 3 (6). P. 489–502). Див. також: *Васильевский В. Г. Из истории Византии в XII веке. Союз двух империй (1148–1155) Славянский сборник. Т. 2. Санкт-Петербург,**

1877. С. 210–290; *Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries Harvard Ukrainian Studies. Vol. 12/13: Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine. 1988/1989. P. 414–429.*

³⁶⁵ “Ведена дщи Володарева за црѣвичъ за Ѡлексиничъ Цсрюгороду мсца июлиа въ к, томъж лѣт ведена Передѣслава дщи Сѣополча в Угры за королевичъ августа въ ка днь”. Див.: *Ипатьевская летопись*. Стб. 256; *Лаврентьевская летопись*. Стб. 280 [6612 (1104)]. Пор.: *Назаренко А. В. Первые контакты Шгауфенов с Русью (К истории русско-немецких отношений в 30-е гг. XII в.) Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Паиццо / Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельникова (ред.). Москва, 1999. С. 166–179.*

³⁶⁶ *Будовниц И. У. Владимир Мономах и его военная доктрина Исторические записки. № 22. 1947. С. 42–100 (тут с. 78).*

³⁶⁷ Пор.: *Плахонін А. “Сего не бывало в Руськеи земли”: Вплив візантійського права та пережитки кровної помсти в князівському середовищі Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 3. 2003. С. 197–208.*

³⁶⁸ *Лаврентьевская летопись*. Стб. 263; *Ипатьевская летопись*. Стб. 232, 233–234 [6605 (1097)].

Дукля, Перемишль) (Besko, Biecz, Dukla, Przemyśl)³⁷⁰. Підкісні знахідки східних монет у Прикарпатсько-Перемишльському регіоні не піддаються визначенню (Дембіца, Гродзиско-Дольне, Жулків) (Dębica, Grodzisko Dolne, Żółków)³⁷¹, а вже згаданий Перемишльський скарб (Przemyśl II) не має докладної хронології³⁷². Це повинно свідчити, на наш погляд, не про відсутність торговельних зв'язків і шляхів, а, навпаки, – їхню надійність, гарантовану місцевими правителями. Занепокоєність Ростиславовичів підтриманням порядку й безпеки комунікацій на власних землях знайшла відображення й у причинах відмови Василька від запрошення на святкування іменин Святополка Ізяславовича в Києві: "Василко же штопрѣса, река: не могу ждати еда будеть рать дома"³⁷³. Запобігання невідомій нам війні виявляється головним клопотом теребовлянського князя, до обов'язків й інтересів якого входило забезпечення стабільності на трансконтинентальних шляхах.

Отже, згадані в літописі "експансіоністські плани" князя Василька варто пояснювати літературним прийомом, за допомогою якого автор вводить свого героя до кола інтересів київських князів, вказує на його прихильність до теорії "причастя Руської землі", а також підкреслює культурно-політичне спадкоємство із засновниками Русі, передусім князем Святославом Ігоровичем, який не тільки захоплював болгарські міста на Дунаї, а навіть мав намір, згідно з літописцем, перенести туди свою резиденцію, оскільки в Переяславці, як і в Теребовлі й Перемишлі, було "середовище землі", де "вса благаа сходать", тобто перетиналися торговельні шляхи, приносячи із собою блага цивілізації³⁷⁴.

Докладно так само спроба Василя Васильєвського побачити "русинів прикарпатської Русі" на чолі з Васильком Ростиславовичем³⁷⁵ у п'ятитисячному загоні "хоробрых і войовничих жителів гірських країн", який під час візантійсько-половецької війни 1091 р. відділився від половецького стану та приєднався до грецького табору³⁷⁶, приречена на джерелознавчу невдачу. Як справедливо зауважив Ярослав Любарський, усі відомі спроби ототожнювання цих "мешканців гірських областей" з русинами (В. Васильєвській), болгарами (Василь Злотарський) чи волохами (Бернард Лейб) – "не більш ніж довільні гіпотези"³⁷⁷. Приклади, що їх наводить В. Васильєвській, спільних військових походів князя Василька й половців у 1092 р. на Польщу ("в се же лѣто воєваша Половци Лахы с Василькомъ Ростиславичем"³⁷⁸; "в се же лѣтѣ воєваша Половци Лахи с Василькомъ Ростиславичем"³⁷⁹) або в 1091 р. на Угорщину (пор.: "autem rex gloriosus inuasit Rusciam, eo quod Kuni per consilium eorum Hungariam intrauerunt")³⁸⁰

³⁶⁹ Лаврентьевская летопись. Стб. 266; Ипатьевская летопись. Стб. 240 [6605 (1097)].

³⁷⁰ Frühmittelalterliche Münzfunde aus Klempoln. S. 29–30, 36–37, 136–137. Kat. Nr. 15, 29–30, 80–83.

³⁷¹ Ibidem. S. 36, 50, 179, Kat. Nr. 14, 28, 121.

³⁷² Ibidem. S. 135–136. Kat. Nr. 79.

³⁷³ Лаврентьевская летопись. Стб. 258; Ипатьевская летопись. Стб. 232 [6605 (1097)].

³⁷⁴ "Иде Стославъ на Дунаи на Болгары и бившимъса шдолъ Стославъ Болгаромъ и вза городовъ пѣ по Дунаю и сѣде княжа ту въ Переяславци ема дань на Гръцѣхъ... хочю жити в Переяславци в Дунаи яко то естъ среда земли моеи. Яко ту вса благаа сходать... Прииде Стославъ Переяславцю

и затворишася Болгаре в городѣ". Див.: Лаврентьевская летопись. Стб. 66, 67, 69; Ипатьевская летопись. Стб. 53, 55 57 [6475 (967), 6477 (969), 6478 (970), 6479 (971)].

³⁷⁵ Васильевский В. Г. Византия и печенегы (1048–1094) Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 164, отд. 2. 1872. С. 116–165, 243–332 (тут с. 282–283, примеч. 197).

³⁷⁶ Анна Комнина. Алексиада / Я. Н. Любарский (вступ. ст., пер., ком.). Москва, 1965. С. 235.

³⁷⁷ Там же. С. 541. Пор.: Там же. С. 235.

³⁷⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 215.

³⁷⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 206 [6600

(1092)].
³⁸⁰ Там же. Пор. паралельно інформацію в: Ioannis Thwroc. Cronica Hungarorum. Ab

мають, на нашу думку, свідчити не так про експансію, як заходи превентивної охорони комунікацій від зовнішніх загроз. Спроба побачити в повідомленні Ієгуди бен Меір га-Кохена інформацію про події русько-польського зіткнення 1031 р. й розгром жидівської торгової громади в місті та продаж її членів у рабство³⁸¹ не відноситься до обов'язкового прочитання джерела.

Турботливий контроль над тонким механізмом трансконтинентальних комунікацій передбачав не лише систему міжнародних угод, а й взяття до уваги інтересів місцевого населення у тій чи іншій формі. Було б, утім, необережно стверджувати, що поява русі в регіоні на межі X/XI ст. й кінець панування угрів пов'язані з гіпотетичним встановленням союзу лендзян із Києвом³⁸². Просування до регіону Перемишля і Червенських городів угрів, русі і ляхів мало мілітарний характер, який навряд чи допускав "союзницькі відносини". Однак, інтереси місцевого населення могли враховуватися у підсумку міждержавних домовленостей, що передбачали особливий статус територій, які нас цікавлять.

Історикам добре відомий феномен подвійної лояльності або подвійної залежності, притаманної прикордонним територіям і більшим утворенням епохи пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу від південних меж Новгородської землі до України й Угорщини³⁸³. У цьому зв'язку головне питання, що його історики ставили місцевій історії: яким князем був підвладний регіон Перемишля і Червенських городів перед приєднанням до Києва – польським, чеським чи незалежним місцевим правителям, виявляється другорядним і неісторичним.

Знана в XI–XIII ст. воєнна активність сусідніх держав у регіоні, що нас цікавить, і її відображення у літописанні й латинських хроніках начебто суперечить пропонованій нами гіпотезі про полівасалітет цих земель, підтверджений міжнародним правом. Події, що розгорталися у Галичі й Перемишлі, як і на русько-польсько-угорському прикордонні загалом, сьогодні однозначно сприймаються як "експансія", "агресія", "узурпація" й "окупація", а самі землі та міста розглядаються як руські землі, куди вторглися вороги або ж "спірні території". Не заперечуючи цих важливих аспектів середньовічної політики, необхідно визнати, що ми перш за все маємо справу з давньою або сучасною інтерпретацією подій, часто позначеною емоційним, а не юридичним характером. З погляду права війна виявляється способом вирішення конфлікту,

origine gentis inserta simul Chronica Ioannis arhidiaconi de Kikullew / I. G. Schwandtner (ed.). Pars 1. Tyrnaviae, 1765. P. 132 (II, 58).

³⁸¹ Головка О. "Червенські гради"... С. 80.

³⁸² Цю гіпотезу див. в: Labuda G. Polska, Czechy i Ruś w kraju Łędzian w drugiej połowie X wieku *Rocznik Przemyski*. T. 24–25. 1986. S. 275–294; *Parczewski M.* Początki kształtowania się... S. 41–42.

³⁸³ Musin A. "Czernokuństwo" – nowogrodzko-litewskie kondominium w południowej części Ziemi Nowogrodzkiej w XV w. *Unie między państwowe-parlamentaryzm-samorządność. Studia z dziejów ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów* / W. Uruszczak, Z. Noga, M. Zwierzykowski (eds.). Warszawa, 2020. S. 111–131. Див. також: Шабульдо Ф. М. Кондоминантний статус українських земель в XIV в.: от первых территориальных приобретений Польши

и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлыка Мамая *Balkanica Poznaniensia. Acta et studia*. T. 14: Ludy koczownicze Eurazji / I. Czamanska, W. Szulc (eds.). Poznań, 2007. S. 157–182; Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ, 2011; Ágoston G. *Defending and Administering the Frontier: The Case of Ottoman Hungary The Ottoman World* / Ch. Woodhead (ed.). Milton Park; Abingdon; Oxon, 2012. P. 220–236. Пор.: Кежа Ю. Н. Феномен границы как зоны межгрупповых коммуникаций (на примере Полоцкой земли второй половины XII в.) *Устойчивое развитие экономики: международные и национальные аспекты. Электронный сборник статей IV Международной научно-практической online-конференции (Новополоцк, 26 ноября 2020 г.)*. Новополоцк, 2020. С. 563–569.

викликаного порушенням звичного порядку речей, заснованого на системі міжнародних угод і звичаїв.

Нам залишаються невідомими ні тексти цих гіпотетичних угод, які гарантували міжнародне право західноукраїнських земель, ні зміст звичаєвого права, що стосувалося прикордонних територій. Але питання множинної лояльності або підкорення природним способом опиняються у центрі інтересів сусідніх політичній на прикордонні й уздовж трансконтинентальних шляхів як зон особливого ризику. Порушення прав однією зі сторін неминуче тягнуло за собою воєнну операцію з метою повернути втрачені статус і привілеї. Історико-політичним парадоксом такої реакції є ескалація прикордонної напруженості і зростання дисбалансу сил та інтересів. Однак зловживання правом війни не заперечує у принципі існування кондомініального права на територіях, що слугували приводом для цієї війни.

Ще Я. Ісаєвич припускав існування союзницько-трибутарних відносин Перемишльської і Червенської земель з Давньочеською державою, одночасно вважаючи ці території частиною давньої Русі. У такій ситуації обіцянки племянних князів і знаті надавати військову допомогу або навіть платити данину Пшемисліди могли сприймати як визнання залежності. Однак, для місцевої верхівки це було своєрідним викупом за право вирішувати свої внутрішні справи, уникаючи втручання сусідів і використовуючи їх у власних інтересах. Згідно з дослідником, лідери Червенських графів могли давати політичні зобов'язання одночасно й Києву, й Празі, що забезпечувало місцевим політичним утворенням фактичну незалежність від обох центрів³⁸⁴.

Положення Перемишля та його околиць, як, зрештою, й Галича, в серці Центрально-Східної Європи, на прикордонні руського, польського й угорського політичних утворень ідеально відповідало нашій гіпотезі про їхній можливий кондомініальний статус. Хрестоматійним відображенням такої ситуації може бути відомий коментар арабського географа Аль-Ідрісі "Ал-Кітаб ар-Руджжарі" (Tabula Rogeriana) середини XII ст., який згадує Перемишль, що, за його словами, виходив як до землі Сандомирської та і до Руської³⁸⁵.

Заризикуємо припустити, що така ситуація існувала не лише на теренах верхнього Посання, а й загалом Побужжя. У зв'язку з нашою гіпотезою варто привернути увагу до повідомлень Великопольської Хроніки кінця XIII ст., які стосуються правління Казімежа II Справедливого кінця XII ст. Тут йдеться про те, що польський князь "узяв в управління" деякі руські землі – Перемишльську, Володимирську, Берестейську та Дрогичинську із замками, фортецями, муніципіями разом з їхніми околицями, а "руське місто Берестя, відмовившись від покори Казімежу, перестало виплачувати звичні податі та почало готувати зброю для спротиву"³⁸⁶.

³⁸⁴ Ісаєвич Я. Д. Грады Червенские... С. 120. Автор підкріпив свою гіпотезу відсиланням до думок Анджея Грабського і Владіміра Мавродіна, які не так чітко, але припускали подібну історичну ситуацію. Пор.: Grabski A. F. Bolesław Chrobry: zarys dziejów politycznych i wojskowych. Warszawa, 1966. S. 248; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Ленинград, 1945. С. 298.

³⁸⁵ Lewicki T. Polska i kraje sąsiednie w świetle "Księgi Rogera": geografa arabskiego z XII

w. al-Idrīsī'ego = La Pologne et les pays voisins dans le "Livre de Roger" de al-Idrīsī, géographe arabe du XIIe siècle. Cz. 1 Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Nr 34. Krakow, 1945. S. 138; Cz. 2 Prace orientalistyczne. T. 2. Krakow, 1954. S. 35, 120–124, 170. Пор.: Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. Москва, 2004. С. 281–299.

³⁸⁶ "Великая хроника"... С. 118, 122, 224; Kronika wielkopolska / K. Abgarowicz (tł.), B. Kürbis (red.). Kraków, 2010. 115, 119. Пор.:

Очевидно, ці свідчення могли залежати від відповідної інформації Хроніки Вінсента Кадлубка, яка уточнює зміст подій, що важливо, адже автор був їх сучасником. Відповідно до його версії, в 1182 р. Казімеж посадив у Бересті свого ставленика, можливо, червенського князя Святослава Мстиславовича, а пізніше розпоряджався галицьким столом, передаючи владу над ним то Володимирові Ярославовичу, то Романові Мстиславовичу³⁸⁷. У 1192/1193 рр. “якийсь русин (*quidam Ruthenorum*), князь Дорогичина (*princeps Drohiczensis*), ... закритий у місті, що є столицею його князівства (*principatus*) і зветься Дорогичиним (*Drohiczin*), унаслідок бід облоги” мусив не так погодитися на умови здачі, як прийняти умови “вічного підданства” від Казімежа³⁸⁸. Пізніше обидва хроністи приписують польському князю Лешку Бялому вирішальну роль у переході галицького князювання до Романа Мстиславовича³⁸⁹.

Російські історики традиційно розглядали зазначені повідомлення як “самохвальство” польських авторів або “очевидне перебільшення”, оскільки не могло йтися про “підкорення цих земель у власному сенсі слова”, а лише “заручення підтримкою князів, які там правили”, або ж нейтрально констатували, що “повідомлення хроніста про залежність руських міст від польських князів не підтверджується даними джерел”³⁹⁰.

У подібний спосіб відкидали й повідомлення про політичну залежність Перемишля і Галича від сусідніх політич у першій половині XII ст., наприклад, інформацію Додатку до “Цвифальтенської Хроніки” Ортлиба про перенесення руки св. Стефана Першомученика (*Ortliebi Zwifaldensis Chronicon*, 1141 р.), де повідомлялося про взяття у полон поляками “короля Русі (*Ruszia*), що виявляв ворожість до польського князя, свого господаря”. Очевидно, йшлося про події 1122 р., перемишльського правителя Володаря Ростиславовича і польського князя Болеслава Кривовустого³⁹¹. Сучасні історики припускають, що твердження польських інформантів цвифальтенського автора про якусь політичну залежність Перемишля від Польщі є “перебільшенням”³⁹². На аналогічний спосіб заперечують також відомості Великопольської Хроніки про угорського принца на галицькому столі в 1120–1130-х роках, що в ньому деякі дослідники бачать Бориса Калмановича (*De expulsiōe Colomanidis Regis Haliciensis*)³⁹³.

Однак літопис Романовичів описує подібну політичну ситуацію на польсько-волинсько-галицькому прикордонні на початку XIII ст. При цьому його автор ніяк не виражає своїх негативних емоцій стосовно того, що відбувалося. Цілком правдоподібно, що участь польського правителя в улаштуванні політичного життя у регіоні відповідала звичному для літописця порядку речей, оскільки свідчила про “велику любов” Лешка Бялого до князя Данила. Так, у 1207–1214 рр. князь Лешко дав жителям Берестя Василька Романовича в князі,

Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae [1872]. S. 467–598.

³⁸⁷ Западноевропейские источники. С. 311–312 (IV, 14–15). М. Грушевський вважав, що ці повідомлення стосуються не Берестя, а Галича: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. С. 574–577.

³⁸⁸ Западноевропейские источники. С. 317–318 (IV, 19).

³⁸⁹ Пор.: Западноевропейские источники. С. 321–322; “Великая хроника” ... С. 135–137.

³⁹⁰ Татищев В. Н. История Российская. Ч. 2

Его же. Собрание сочинений в 8-ми т. Т. 4. Москва; Ленинград, 1964. С. 457. Пор.: “Великая хроника” ... С. 224.

³⁹¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 292; Ипатьевская летопись. Стб. 286.

³⁹² Западноевропейские источники. С. 199, примеч. 9. Пор.: Там же. С. 281, 297.

³⁹³ Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae ... С. 515–517; “Великая хроника” ... С. 103–106, 220; Юрасов М. К. Борис Калманович и русско-венгерские отношения *Российская история*. 2013. № 4. С. 60–79 (тут с. 63).

а згодом, на прохання “княгині Романової”, передав йому в управління Белз. Тоді ж за допомогою польського правителя князь Олександр Всеволодович підкорив собі Володимир. Пізніше, згідно з літописцем, саме Лешко знову передав Белз Олександру, а Данило й Василько з його допомогою забрали від Олександра Тихомль і Перемиль.

Польський правитель розпоряджався князями Кам’янця, Володимира й Белза та їхнім військом: “Лесько же поа Данила ис Каменца, а Влександра из Володимера, а Всеволода из Белза кождо ихъ со своими вои”. Проте Лешек Бяли сам мав стати бенефіціарієм третьої політичної сили на цій території – угорського короля, який у 1214 р. передав йому у владарювання Перемишль, а його воєводі Пакославу – Любачів, однак через деякий час, очевидно, в 1215–1216 рр., відібрав обидва міста. Лешко міг брати участь у зведенні на галицький стіл князя Мстислава Мстиславовича, а в 1219 р. заявити угорському правителю: “не хочу части в Галичи, но даи его зати моему”³⁹⁴.

Необхідно визнати, що спільна й узгоджена участь руських, польських та угорських правителів у долях західноукраїнських земель, підтверджена незалежними літописними традиціями, не повною мірою співвідноситься із сучасними поняттями “агресії” та “окупації”. Судячи з усього, тексти польських хронік і руських літописів привідкривають для нас дещо більше, що може бути назване полівасальним або кондомініальним статусом прикордонних земель. Понад те, використання літописцем вислову “частка в Галичі”, вкладеного в уста Лешка Бялого, навряд чи було фігурою мови, як ми вже припустили. Воно безпосередньо відсилає до базового поняття політичної організації Східної Європи – “причастя/частки Руської землі”, що була кондомініумом в ідеології князів із династії Рюриковичів.

Сформульована вище гіпотеза про кондомініальний статус Перемишльської землі й усього русько-польсько-угорського прикордоння здатна знайти підтвердження в існуванні подвійних, а то й потрійних лояльностей правителів земель Західної України в XIII–XIV ст., хоча такий підхід не завжди знаходить однозначну підтримку в науковій спільноті³⁹⁵.

³⁹⁴ Ипатьевская летопись. С. 720–721 [6712 (1204)], 728–730 [6718 (1210)], 730–731 [6719 (1211)], 731 [6720 (1212)], 733[6721 (1213)].

³⁹⁵ Дискусію див. у: Волощук М. Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бела IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. *Specimina Nova. Pars Prima* / Redigit M. Font. Sectio Mediaevalis III. Pecs, 2005. P. 83–113; *Его же*. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х гг. XIII в. *Rossica Antiqua* 2006. Исследования и материалы / А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров (ред.). Санкт-Петербург, 2006. С. 331–341; *Его же*. Terra Praemiziensi in regnum Hungariae в XIII веке. Хронология проблемы *Colloquia Russica*. Series 1, Vol. 2: Przemyśl i ziemia Przemyśka w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.) / V. Nagirny, T. Pudłocki (red.). Kraków, 2013. S. 101–111; Головки А. Б. Юго-За-

падная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII в. *Rossica Antiqua*. 2010. Вып. 2. С. 113–139 (тут с. 115, 133–135; *Александрович В.* “Угорське підданство” короля Данила Романовича *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 133–190. У зв’язку з новими публікаціями в рамках дискусії хотілося б зауважити наступне. І сама дискусія, і відповідь на критику є важливим і необхідним елементом наукового життя. Однак, реакція на критичні зауваження вимагає суворого дотримання правил дискусії, де використання того, що прийнято називати *argument ad personam* неприпустимо. У цьому сенсі одне з останніх слів у дискусії виходить за рамки наукової етики і академічної коректності, що знецінює наведені контр-аргументи й не дозволяє використовувати їх у подальших дослідженнях, або просто відкликатися до відповідної публікації.

Передусім викликає запитання про політичний статус князя Данила Романовича в його відносинах з угорським королем Белою IV, які можуть розглядатися як ленні й васальні. Ключовим свідченням тут є інформація “Угорського хронікального зводу” XIV ст. (*Cronica Hungarorum*; *Cronica de gestis Hungarorum*). Хроніка повідомляє, що король Бела був коронований “напередодні жовтневих ід, у перший тиждень, ...в кафедральній церкві святого Петра в Секешфехерварі, яка за його наказом і була освячена; брат його герцог Кальман збоку від нього урочисто тримав королівський меч, а руський князь Данило з великою повагою вів перед ним його коня”³⁹⁶.

Опис цього ритуалу близький до повідомлення про події 1013 р., в яких як *miles armiger* імператора Генріха II брав участь польський князь Болеслав Хроби, який ніс під час урочистої процесії його меч. У подібному ритуалі брав участь і князь ободритів, а потім герцог Померанії Богуслав I (1156–1187) після попереднього складення васальної присяги королю Даниї Кнута VI. Згідно зі “Сагою про Кнютлінгів”, перед Великоднем, очевидно, 1185 р. або відразу після, Богуслав прибув до данського короля Кнута в Роскільд і “був з ним на Великдень у великій любові і ніс перед королем меч”, на цей раз – у великодній процесії³⁹⁷. Обряд, у якому брали участь Болеслав, Богуслав і Данило, пов’язаний із несенням меча та веденням коня за вуздечку, має однозначно трактуватися як визнання власного становища у васальній ієрархії, навіть якщо угорська хроніка, на відміну від Тітмара Мерзебурзького, не згадує самого факту складання присяги³⁹⁸.

Участь князя Данила Романовича в королівській процесії як стремного дійсно є “одиноким доступним конкретним епізодом”³⁹⁹ перебування князя в Угорщині у 1235 р. Однак, цей епізод красномовний і символічний, залишається тільки зрозуміти його мову і його символізм. Тому видається некоректним стверджувати, що “участь Данила в церемонії не була знаковою подією”⁴⁰⁰. Для правильного розуміння необхідно, перш за все, відмовитися від такого сприйняття особистості і діянь князя Данила, епіграфом якого могли б стати слова Діонісія Зубрицького: “Хто тільки уважно вдивився у благородний величавий

³⁹⁶ Западноевропейские источники. С. 372 (укр. переклад авторів). Пор.: “Rex Wela filius eius post eum coronatus est in Cathedrali Ecclesia beati Petri in Alba, quam ipse consecrari fecit, Colomano duce, fratre eiusdem ensem regalem ad latus eius honorifice tenente, Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reverencia ducente”. Див.: *Chronicon Posoniense* / M. Florianus (ed.) *Historiae Hungariae fontes domestici*. Vol. 4. Budapestini, 1885. P. 35–36; Heinrichs von Mugeln *Chronik der Hunnen* / Hrsg. M. G. Kovachich *Sammlung kleinem noch ungedrucktem Stucke*. Vol. 4, Bd. 1. Ofen, 1805. S. 82; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* / A. Domanovszky (ed.) *Scriptores rerum Hungaricarum*. T. 1. Budapest, 1937. P. 217–505 (тут р. 467); *Chronicon Budense* / I. Podhradczky (ed.). Budae, 1838. P. 197–198; *Chronicon Dubnicense* / M. Florianus (ed.) *Historiae Hungariae fontes domestic*. Vol. 3. Budapestini, 1881. P. 103–104; Johannes de Thurocz *Chronica Hungarorum* / Studio et

opera J. G. Schwandtneri *Scriptores rerum Hungaricarum*. T. 1. Vindobonae, 1766. P. 186.

³⁹⁷ Sögur Danakonunga / C. Petersen, E. Olsen (eds.) *Textaútgáfa*. T. 46. København, 1919–1925. P. 294 (cap. 130). Пор.: *Sven Aggesøn. Svenonis Aggonis filii Brevis Historia Regum Dacie* / M. C. Gertz (ed.) *Scriptores minores historiae danicae medii aevi*. Vol. 1. Copenhagen, 1917. P. 141 (cap. 20). Див. також: Сага о Кнютлінгах / Т. Н. Джаксон (пер. с древнеисл., ст., комм.). Санкт-Петербург, 2021.

³⁹⁸ Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung / R. Holtzmann (Hrsg.) *Monumenta Germaniae historica. Scriptores*. Vol. 6 (*Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*. Vol. 9). Berlin, 1935. S. 382 (VI. 91); Западноевропейские источники. С. 67–68, примеч. 25.

³⁹⁹ Александрович В. “Угорське підданство”... С. 187.

⁴⁰⁰ Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 134.

характер нашого героя, той переконався, що він швидше позбувся б останньої п'яді землі, ніж наважився б бути чиймсь конюхом"⁴⁰¹.

Таке емоційне ставлення до князя Данила відповідає модерним підходам позитивістської історіографії XIX–XXI ст. У Середньовіччі могло бути інакше. Відносини лену, сюзернітету й васалітету не повинні розглядатися й оцінюватися у сучасних категоріях "системи панування-підпорядкування", "підпорядкування" "підданства", "неспроможності", "меншовартісності" "вищості/зверхності", "протекції", "другорядності" чи "несамостійності". Перенесення цих емоційних оцінок на зміст васальної ієрархії суттєво спотворює її сенс і функції та ускладнює адекватне осягнення минулого.

Було б правильніше описати середньовічний васалітет як усвідомлену необхідність, пов'язану з усебічною та реальною оцінкою наявної ситуації, коли визнання "права сильнішого" гарантувало васалу захист власних прав з боку сюзерена. Такі гарантії давали змогу не лише здійснювати самостійну політику на своїй території, а й розраховувати на діалог із сюзереном як з *primus inter pares*. Отже, вивчення середньовічного васалітету вимагає відповідного адекватного осмислення самої залученої мотивації⁴⁰², що привела до складання присяги й участі в символічній церемонії, яка закріплювала й візуалізувала цю клятву. Усе, що нам відомо про Середньовіччя, свідчить, що особи, які перебували у васальній залежності, не розглядали свій статус як відображення "неспроможності", "меншовартісності", "другорядності" чи "несамостійності" й не вважали участь у відповідному ритуалі "принизливою", такою, що зводить їх до становища "конюха".

Одночасно не варто приховувати реальні відносини середньовічних суспільств і їхніх правителів за твердженнями про "формальну залежність", так, ніби васал у момент присяги допускав *reservatio mentalis*, на такий спосіб скасовуючи її значимість щодо суверена⁴⁰³. Аналогічно було б необачно вважати, що суверена влаштовував "формальний васалітет", який задовольняв його марнославство, але не відповідав дійсному станowi речей. Символи і ритуали не були для людини Середньовіччя порожнім звуком і за визнанням васальної ієрархії стояло визнання Божественного світопорядку – основи буття середньовічного суспільства, який передбачав двосторонні зобов'язання і права.

Незважаючи на те, що характер стосунків васала й сюзерена складно визнати рівноправними, їх результатом могло бути досягнення конкретних політичних цілей, які переслідував правитель, що погодився на васалітет. Про можливу мотивацію князя Данила, яка спонукала його до участі у васальному ритуалі, що неминуче мав на увазі і складання васальної присяги, дослідники писали неодноразово⁴⁰⁴. Серед цілей майбутнього короля називали прагнення налагодити свої відносини з Угорщиною, покласти край втручання Угорщини до галицьких справ й навіть отримати допомогу сюзерена у поверненні Галича⁴⁰⁵. Про те,

⁴⁰¹ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 3. Львов, 1855. С. 124–125 (укр. переклад авторів).

⁴⁰² Александрович В. "Угорське підданство"... С. 188.

⁴⁰³ Див. подібну думку ("абсолютно неприемлемыми являются попытки рассмотрения истории взаимоотношений Венгрии с Галицкой землей в первой половине XIII в. как системы господства-подчинения") в: Голо

ловко А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 115.

⁴⁰⁴ Див. напр., опис історичного контексту, вкрай несприятливого для князя Данила, з яким пов'язані події церемонії 1235 р. в: Гололовко А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 133–135.

⁴⁰⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 53; Александрович В. "Угорське підданство"... С. 155, 172.

наскільки така політика була вдалою⁴⁰⁶, можна судити хоча б із того, що король Бела надавав перевагу на галицькому столі іншим князям, а не Данилу, а саме – чернігівським Михайлові Всеволодовичу та його сину й своєму зятю Ростиславу Михайловичу. Васальна присяга угорському королю з боку Ростислава, який у 1247–1262 рр., очолював бани Славонії і Мачви, в джерелах не згадується, але виконання певних політичних функцій її, безумовно, передбачало⁴⁰⁷. Середньовічна ієрархія дозволяла суверену мати васалів, які переслідували діаметрально протилежні цілі, про що самі васали, без сумніву, знали. Це не заважало їм вбудовуватися до наявної ієрархії відносин з надією домогтися бажаних результатів.

Не можна заперечувати того, що часто історичні гіпотези “віднаходять зроджене на “невловимих” з наукового огляду підставах переконання”⁴⁰⁸. Однак це не означає, що такі уявлення про історію неправильні. Очевидно, князь Данило визнавав, що займає визначене місце стосовно короля Угорщини у васальній ієрархії, однак ні це визнання, ні ця ієрархічність не перетворювали його в рядового чиновника угорського двору, або “угорського підданого”, як це іноді сприймається масовою свідомістю⁴⁰⁹. Йшлося, перш за все, про місце князя Данила в ієрархії влади Центрально-Східної Європи, що не скасовувало його самостійного політичного значення, а навпаки, підкреслювало співучасть в управлінні регіоном, який, як ми припустили, з огляду міжнародного права, перебував під змішаною юрисдикцією і володів кондомініальним статусом, що допускає участь сусідніх політич у соціально-політичному житті держави князя. Участь у васальному ритуалі має розглядатися як одна з необхідних форм реалізації князем свого права на співучасть у владі.

Неоднозначність змісту середньовічного васалітету й його оцінок сучасною історіографією виявляється й у вивченні подій, що відбулися на 100 років пізніше від участі князя Данила в королівській процесії в ролі васала. Йдеться про старосту Руської землі, боярина Дмитра Детька (Децько, Дедько, *Demetrius Dedko*), що його деякі історики вважають фактичним правителем Львова й Галича в 1340–1349 рр., хоча його високий статус засвідчений ще за часів правління князя Юрія II – Болеслава у договорі з Тевтонським орденом від 11 лютого 1334 р., де він названий “*Temetrius Detko*”⁴¹⁰.

Відомо, що в документі від 20 травня 1344 р. король Лайош Угорський звертався до Дмитра як “вірного свого мужа, управителя Русі, комеса Дечка” (“*fideli suo viro Magnifico, Comiti Dechk, Capitaneo Ruthenorum*”)⁴¹¹. Як вважається, таке звертання засвідчувало пряме васальне підпорядкування руського старости щодо короля. Втім, Мирослав Волощук звернув увагу на написання імені Детько в документах як відповідне окресленню групи осіб і населених пунктів, часто присутніх й на сторінках угорських актів, датованих між 1244–1385 рр., потрактоване можливим свідченням про ймовірне походження

⁴⁰⁶ Пор. думку в: Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 134–135.

⁴⁰⁷ Пор.: *Voloshchuk M. The Court of Rostyslav Mykhailovych, Prince and Dominus of Machou, in Hungary (An Excerpt from a Family History between the Late 13th and Mid 14th Centuries) Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Vol. 7:2. 2020. P. 41–49.*

⁴⁰⁸ Александрович В. “Угорське підданство”... С. 182.

⁴⁰⁹ Було б неправильно вважати, що ва-

сальна залежність у Середньовіччі могла виникати тільки в результаті військової і політичної окупації. Пор.: Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике... С. 139.

⁴¹⁰ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 174.

⁴¹¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. Budaë, 1833. T. 9, V. 1. S. 209–210.*

Дмитра Детька зі слов'янського населення володінь Анжу. У такому разі звертання з диплому 1344 р., на думку дослідників, здатне відтворювати традицію колишнього звертання ще за проживання Дмитра в межах королівства й не підкреслювало жодної реальної залежності⁴¹².

У цьому випадку видається важливим не тільки те, чи сприймав Дмитро себе васалом угорського короля. Не менш важливо, що Лайош, судячи з відповідної клаузули документа, вважав його своїм васалом. Так король міг визнавати за собою традиційні королівські права до Галицької землі, на що звернув увагу М. Грушевський⁴¹³. Однак реальна ситуація видається складнішою. Вона цілком відповідала описаним принципам полівасалітету⁴¹⁴. Як свідчать добре відомі та ретельно проаналізовані джерела, Дмитро, вибудовуючи водночас відносини із золотоординським ханом Узбеком, литовським волинським князем Любартом, польським королем Казімежем і королем Угорщини Лайошем, вів цілком самостійну політику, використовуючи, зокрема, військову силу одних проти інших⁴¹⁵. Видається, що гіпотеза про кондомініальний статус прикордонних земель може знайти своє непряме підтвердження у васальному й полівасальному статусі їхніх правителів.

Варто додатково наголосити, що в утвердженні влади Дмитра Детька в Перемишльській землі далека і ближня торгівля та гарантування її безпеки продовжували відігравати першочергову роль. Саме про це передусім, а не про "відсутність залежності від угорського монарха", свідчить прохання Лайоша Угорського в посланні 1344 р. про організацію торгівлі in Rutheniam для купців із Кошиць на пільгових умовах⁴¹⁶. Звернемо увагу й на розташування земельних володінь, які могли належати Дмитру. Його роль в управлінні Перемишлем і Перемишльською землею зафіксували польські хроністи, наприклад, Ян із Чарнкова, який повідомляє, що "боярин на ім'я Датко.... володів замком Перемишль" ("baro Datko nomine castrum Przemysl habens")⁴¹⁷. У зв'язку з цим правдоподібними є припущення Ариста Куніка, що Дмитру Детьку (Desk) й Івані (Iwan(a), його дружина?) могли належати села Дмитровичі поблизу Судової Вишні, а також Яксманичі на території Польщі та Поповичі і Плешевичі в Мостиському р-ні Львівської обл. (Iesmenich, Plesouich et Popouich), які 1385 р. угорська королева Марія передала у володіння Joanni de Palugya та його братам⁴¹⁸.

⁴¹² Волощук М. М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I Княжа доба: історія і культура. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 269–279.

⁴¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. Львів, 1907. С. 29. Пор. подібний підхід у: Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925. S. 78–81.

⁴¹⁴ Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований / А. С. Лаппо-Данилевский и др. (изд., авт.). Санкт-Петербург, 1907. С. 120–121; Войтович Л. В. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина в боротьбі за спадщину Романовичів. Проблеми слов'янознавства. Вип. 59. 2010. С. 52–66 (тут с. 62); Пилипчук Я. В. Хан Джанибек и князь Любартас-Дмитрий Золотоординское обозрение. 2013. № 2. С. 73–100; Войтович Л.

Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів (1340–1434): витоки, події, наслідки Українсько-угорські етюди / Л. В. Войтович (ред.). Вип. 3. Львів, 2019. С. 181–276. Пор.: Paszkiewicz H. Polityka ruska... S. 37, 70–78.

⁴¹⁵ Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum / A. Bielowski (ed.) MPH. T. 2. S. 621–622; Joannes Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae: In 10 libros / Z. Kozłowska-Budkova (ed.). Lib. 9. Warszawa, 1975. S. 294–295.

⁴¹⁶ Пор. іншу думку у: Волощук М. М. Проблема васальної залежності... С. 279.

⁴¹⁷ Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum. S. 622.

⁴¹⁸ Кунік А. А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси в XIV в., с приложением подлинных текстов Болеслав-Юрий II... С. 113–197 (тут с. 133).

Важливо відзначити, що всі ці села лежали на шляху з Перемишля на Львів і Волинь, що давало змогу їхньому ймовірному власнику Дмитру Детьку контролювати ці комунікації, забезпечувати їхнє нормальне функціонування та стягувати відповідні мита. Археологічний матеріал з цієї території свідчить про концентрацію пам'яток навколо укріплених городищ, сформованих як адміністративні та торгівельні центри, що виникли на торгових шляхах до Перемишля через Городок, Судову Вишню, Мостиська і далі на захід до Європи. Така поселенська структура простежена навколо городища (городищ) у Судовій Вишні. Тут виявлено сліди більше 10 поселень та двох городищ княжої доби. Подібні комплекси з городища, курганного могильника та неукріплених поселень навколо зафіксовано в селах Хатки, Острожець, Чижки та Вишні. Окрім того, значне скупчення пам'яток з матеріалами XI–XIII ст. виявлено і навколо Мостиськ та в їхніх околицях, наприклад в селах Тищенець, Баличі, Биків, Поповичі та ін.⁴¹⁹ Окремою категорією знахідок є торгові пломби, віднайдені в околицях Мостиськ, що додатково свідчить про участь цього регіону в контролі над торговими комунікаціями і фіскальними операціями. Невелика колекція таких пломб (більше 20 одиниць) зберігається в історико-краєзнавчому музеї у Мостиськах. Ознайомлення з нею дає підстави стверджувати про присутність не лише ранньосередньовічних пломб, пов'язаних з Центрально-Східною Європою, які прийнято називати пломбами “дроґичинського типу”, а й комерційних та текстильних пломб західноєвропейського походження часів пізнього Середньовіччя. Це свідчить про спадковість соціально-економічних функцій цих поселень упродовж усього середньовічного періоду. Серед ранньосередньовічних пломб варто відзначити екземпляри підквадратної і підпрямокутної форм, близькі до знахідок із Чермно, а також пломби і печатки з тампоподібними знаками, притаманні, переважно, князям місцевих династій і їх чиновникам. Така ситуація характерна як для пломб із Дроґичина, так і Чермна, проте між цими середньовічними колекціями на сьогодні існують також певні відмінності, визначені конкретним набором знаків і символів, зображених на пломбах. Колекція пломб, виявлених поблизу Мостиськ, за цією ознакою близька до пломб Чермно⁴²⁰ як логічний наслідок територіальної близькості цих адміністративних центрів й можливих господарських і політичних зв'язків.

Відомо, що в переліку прикордонних та митних пунктів епохи Казімежа Велькего описується також дві дороги, покликані поєднати Торунь зі Львовом, з яких одна окреслена як “нова” через Бжесьць-Куявський, Пшедеч, Ленчицу, Іновлудз, Опочно, Радом, Опатув, Сандомир, Ярослав, Перемишль (Brześć, Przedecz, Łęczyca, Inowłódz, Opoczno, Radom, Opatów, Sandomierz, Jarosław i Przemyśl) (Versus Lemburgem de Thorun via nova: Brest-Mozeburg-Lancicia-Inevlode-Opacin-Radam-Aptov-Sandomiria-Jarislov-Premusel), тоді як інша, що

⁴¹⁹ Див.: Войцещук Н., Чопек С., Трибала-Завісяк К., Осаульчук О., Бобак Д., Гембіца П., Яцишин А., Пастеркевіч В., Павлів Д., Петеґирич В., Полтовіч-Бобак М., Вацнік А. Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишня=Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni. Rzeszów, 2018. С. 221–225. Кат. № 416–477. Рис. 6.5.

⁴²⁰ Див.: Болсуновский К. В. Дроґичинские пломбы. Т. 1. Киев, 1894; Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A. Early medieval small lead seals

of “Drohiczyn type” from Czermano: a catalogue = Plomby “typu drohiczyńskiego” z Czermana: katalog znalezisk Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A. et al. The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of “Drohiczyn type” from Czermano. Material evidence = Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby “typu drohiczyńskiego” z Czermana. Podstawy źródłowe (U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmitteleuropas. Vol. 6:2). Kraków; Leipzig; Rzeszów; Sankt Petersburg; Warszawa, 2020. P. 53–354.

також пролягала через Сандомир, але відтак йшла на Гожице, Турбю, Рацлавіце, Копкі, Кшешув, Любачів (Gorzycze, Turbia, Racławice, Kopki, Krzeszów i Lubaczów), з усього видно, може бути віднесена до категорії Theolonea antique (De Thorun versus Lemburgem: Brest-Kowal-Gostenyn-Lowicz-Rawe-Gor circa Pilczk-Ruden-Aptov-Sandomeria-Goricz-Kresschov-Turbe-Raslowicz-Kofke-Kreshov-Lobeschov-Grodeke-Lemburg)⁴²¹.

Очевидно, нова дорога утвердилася у зв'язку з включенням Перемишльської волості до Польської корони й була передана під контроль одній із центральних фігур місцевого суспільно-політичного життя. Таку ситуацію варто порівняти з уже відомим нам фактом практично сучасного володіння іншої важливої історичної постаті цієї епохи, Дмитра з Горая, – власника ключових сіл Західного Розточчя, через які пролягав шлях із Волині на Завихост.

Запропонована нами гіпотеза міжнародного статусу західноукраїнських земель в XI – першій половині XIV ст. дає змогу заново поставити питання про кордони ранньосередньовічної Перемишльської землі, їх спадкоємство і традиційність у складі Корони Польської у другій половині XIV–XV ст. Усталена в історіографії думка про непорушність таких кордонів ab antique веде ще до М. Грушевського, який писав: "Взагалі границі земель і воеводств консервувалися в старій Польщі досить добре, й ми з значною певністю можемо виходити від них, визнаючи границі давніх руських земель, де бракує нам старших вказівок; треба пам'ятати лише про змінність тутешніх границь в часах староруських, в боротьбі Польщі і Руси за пограничні землі"⁴²². Як доказ поваги до старовини польських правителів зазвичай наводять текст грамоти 1376 р., в якій Владислав Опольський надає "castrum suum et oppidum Busko, cum toto eius districtu, in fluvio Bug in terra Lembergensi situm, secundum quod antiquitus per serenissimos suos antecessores et duces Russie fuit limitatum..." у володіння Яськові Кміті з Вісньніча⁴²³.

Сьогодні складно сприймати згадку в актах королів Польщі руських князів у цьому контексті інакше, ніж елементом державної пропаганди, розрахованим на інкорпорацію місцевого суспільства до нового політичного утворення⁴²⁴. Традиційність кордонів залежала не так від державної ідеології, як сучасних подій економічних, етнографічних та адміністративних потреб. З огляду на це, доля кордонів давньоруських волостей у складі Польщі могла бути різною⁴²⁵.

Найчастіше в дослідженнях згадується стабільність кордонів Белзької землі XIV–XV ст.⁴²⁶ Однак ця консервативність не безумовна й історики визнають, що

⁴²¹ Aufzeichnung über die Waarenzölle im Verkehr zwischen Thorn einerseits, Vladimir, Lemberg und Breslau anderseits (circa 1350–1360) *Hansisches Urkundenbuch* / K. Höhlbaum (ed.). Vol. 3. Halle, 1882–1886. P. 312–314. No 559. Поп.: Weymann S. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej *Prace Komisji Historycznej. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*. Vol. 13:1. Poznań, 1938. S. 51–52, 101–102; Orłowska A. W sprawie polityki handlowej Kazimierza Wielkiego *Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Zbiór studiów* / J. Tyszkiewicz (ed.). Cz. 2 (Fasciculi Historici Novi. T. 6). Warszawa, 2007. S. 153–166; Okniński P. Główne etapy formowania się miasta lokacyjnego w Sandomierzu w XIII–XIV wieku *Roczniki Historyczne*. T. 82. 2016. S. 79–106 (тут s. 94–95).

⁴²² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 455.

⁴²³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / B. Gorczak (red.). T. 1: 1366–1506. Lwów, 1897. S. 4. Nr 5.

⁴²⁴ Пор. ситуацію у Великому князівстві Литовському: Руденко А. "Старини не руським, новизны не вводим": українські землі в складі князівства Литовського *Антиквар*. 2014. № 11–12(87). С. 40–47.

⁴²⁵ Див., втім: Ehrlich L. Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1390–1501) *Studia nad historią prawa polskiego*. T. 6, zesz. 1. Lwów, 1914.

⁴²⁶ Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku. Lwów, 1939; Коструба Т. Белз і Белзька земля

Белзький повіт з очевидністю включив Червенський міський округ⁴²⁷. Такі спостереження справедливі не тільки щодо Червеня, а й Любачева⁴²⁸. Відповідно до уявлення літописця Романовичів, який описував події 1214–1216 рр., Любачів – невід’ємна частина Перемишльської волості. Угорський король, як уже згадано, передав його польській стороні в особі Паскослава водночас із Перемишлем, владу над яким отримав Лешек Бяли. Разом із Перемишлем угорці відібрали Любачів⁴²⁹. Однак у XVI ст. Любачів, безперечно, належав до Белзької землі⁴³⁰.

Цілком імовірно, що це місто маркувало кордони Перемишльської волості. Так, текст Іпатіївського літопису, відзначений 6733 р., повідомляє, що “Данилоу же князю воевавшю с Лахты землю Галичкоюу и школо Любачева и плѣни всю землю Бельзеськоюу и Червеньскоую даже и до вставших”⁴³¹. Любачів у цьому повідомленні не включений до жодного з територіальних утворень. Регіон на північ від Лежайська й Любачева дослідники зазвичай характеризують як відносно порожню зону без поселень. Саме тут лежала Горайська волость, яка, можливо, початково тяжіла до Перемишльської землі, але пізніше була включена до складу Люблінського воєводства. Відсутність господарської діяльності в цій зоні обумовили природні умови: карпатське пасмо з його передгір’ями тягнулося вздовж південної межі Русі, гористі та густо заліснені гряди Росточчя займали території на стику Перемишльської, Холмської, Белзької та Львівської земель⁴³².

Не зовсім зрозумілий статус волості або староства Кшешув (Krzeszow) і Замх (Zamch) в поріччі Танви. Вони могли відноситися до Перемишльської землі й “руських земель”, про що свідчать поборові реєстри XVI ст. і сеймова конституція 1588 р., яка надавала Янові Замойському “dzierzawy Krzeszowska i Zamechska w ziemiach Ruskich”. Але в останньому документі щодо цих територій вміщена додаткова вказівка: “badz tez y w woiewodztwie Bełskim leżące”. Згідно з коментарем М. Грушевського, останній додаток про Белзьке воєводство зроблено тільки “про всяк випадок”⁴³³. Очевидна пов’язаність такого “випадку” саме зі зміною кордонів, існуючих раніше: території Посяння, які колись “тягнулися” до Перемишля, могли за необхідності бути включені до податкової системи Белзької землі.

У цьому разі йдеться про зміну північно-східних кордонів меж Перемишльської землі, проте серйозні адміністративно-територіальні переміни

від найдавніших часів до 1772 року. Нью-Йорк; Торонто, 1989. С. 80.

⁴²⁷ Janeczek A. System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza *Spotkania Bytomskie*. Vol. 1: Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej / S. Moździoch (red.). Wrocław, 1993. S. 143–157 (тут s. 151). Пор.: *Ejusdem*. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa, 1993.

⁴²⁸ Про це місто див.: Janeczek A. Civitas nova prope castrum. Lubaczów po lokacji Władysława Opolczyka (1376) *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej*. T. 71: O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Płachcińska oblata / M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé (eds.). Warszawa, 2006. S. 99–122.

⁴²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 731 [6719, 6720 (1211, 1212)].

⁴³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 100, прим. 25. Пор.: Jabłonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział II-gi: “Ziemie Ruskie” *Rzeczypospolitej Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności*. T. 9(8). Kraków, 1904. S. 14–20.

⁴³¹ Ипатьевская летопись. Стб. 746 [6733 (1225)].

⁴³² Janeczek A. Miasta prywatne... S. 143–178 (тут s. 160).

⁴³³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 115, 118. Пор.: Jabłonowski A. Źródła dziejowe. T. 18, cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7, cz. 1: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Warszawa, 1902. S. 24, 139.

могли відбуватися й на інших напрямках. Передусім нас цікавитиме територія Підгір'я "6754" р. в міжріччі Вісли, Віслока й Сяну, локалізацію якого ми обґрунтували вище.

Перш за все, варто відзначити можливість зміни кордонів політій у цьому регіоні. Так, М. Грушевський був упевнений, що на Посянні крайнє руське місто, згадане в джерелах епохи, – Переворськ "але з пізнійших вказівок видно, що границя тут сягала значно дальше за се місто"⁴³⁴. Дійсно, під час опису подій початку 1280-х років літопис Романовичів повідомляє: "иде Лстько на Лва и вза оу него городъ Переворескъ и сѣче и люди в немъ вси ѿ мала и до велика и городъ зажьже и поиде назадъ во свояси"⁴³⁵ й дещо пізніше ретроспективно відкликається: "въ прежеречнаѣ лѣта коли Лстько взѣ Переворескъ городъ Львовъ"⁴³⁶. Таке старанне підкреслення належності Переворська до володіння князя Лева Даниловича може мати своє пояснення: місто виявляється нещодавнім придбанням руського правителя. Очевидно, такі зміни могли бути частими в зоні з кондомініальним статусом, подібно до того, як Пакослав міг отримати в управління Любачів. Загалом же, Переворськ добре локалізується на Підгір'ї, через яке протікав Віслок. Цей регіон розорив на початку 1240-х років один із воєвод князя Данила⁴³⁷: і він, і літописець, безперечно, розглядали його таким, що належав до Польщі.

У зв'язку з цим думка М. Грушевського про належність Перемишльській землі XII–XIII ст. Жешува-Ряшева на горішньому Віслоку й Коросно та села Роги на річці Любатовій із відкликанням до документів 1356–1358 рр., де ці населені пункти віднесено до *terra Russiae*⁴³⁸, потребує суттєвого уточнення. Ця нова *terra Russiae* перебувала в особливому географічному відношенні до історичної Перемишльської волості, яка, як ми мали змогу побачити, була, на відміну від інших волостей, витягнута меридіонально.

Текстологічний факт, до якого відкликався М. Грушевський при визначенні західних кордонів Перемишльської землі, а саме те, що "Карпати Шаришської столиці, себто горішніх Віслоків, звуться "руськими горами"⁴³⁹, не варто пов'язувати з кордонами політичними. "Alpes Rutenie", згадані тут, можуть навіть не мати стосунку до східнослов'янської етнографії місцевого населення, що сформувалася уже в Середні віки, а бути лише відлунням книжних уявлень про "montalius Regna" і "montanis Russie", зафіксованих, як уже зазначалося, у Великопольській Хроніці кінця XIII ст.

Характерне також і співвідношення королівських володінь на теренах Перемишльської землі, які займали найбільшу частину у структурі землеволодіння: наприкінці XVI ст. королю належало 33% населених пунктів, шляхті – 61%⁴⁴⁰.

⁴³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 455.

⁴³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 882 [6789 (1281)].

⁴³⁶ Там же. Стб. 890 [6790 (1282)].

⁴³⁷ Там же. Стб. 795–796 [6753 (1245)].

⁴³⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 456. Поп.: *Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia regum Poloniae: magnorum ducum Litvaniae bullae pontificum nec non jura a privatis data illustrandis domesticis rebus gestis inservitura adhuc nusquam typis exarata* / L. Ryszczewski,

A. Muczkowski, J. Bartoszewicz (eds.). Т. 1. Varsaviae, 1847. S. 204; *Codex diplomaticus Poloniae minoris* / F. Piekosiński (ed.). Vol. 3. Krakow, 1887. S. 721.

⁴³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. С. 460.

⁴⁴⁰ Trzyna E. Własność feudalna ziemi przemyskiej od połowy XVI do początków XVIII w. *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. Series A. Nr 31. 1976. S. 39–41; поп.: Klebowicz G. Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV–XVI wieku. Lublin, 2013.

Усе це свідчить про вирішальну роль королівської влади у формуванні нових меж і реструктуризації кордонів Перемишльської землі. Очевидно, що її нові межі в системі Корони Польської не можуть бути ретроспективно перенесені на ситуацію XI–XIII ст. Перемишльська власне Руська земля Корони Польської у своїх нових межах природно обіймала й літописне Підгір'я в долині Віслока та землі на захід від Перемишля, етнографічно пов'язані з проживанням східнослов'янського населення на території Польської держави. У цьому сенсі нова Перемишльська земля значною мірою простяглася на захід відносно своїх первісних історичних ранньосередньовічних кордонів, об'єднавши у собі як гірську країну Перемишльську, так і Віслокське Підгір'я та набувши форми, витягнутої екваторіально, чим традиційно характеризувалася також і Белзька земля.

Завершуючи нарис, присвячений граням історії Перемишля та кордонам Перемишльської землі як особливого регіону середньовічної Центрально-Східної Європи, варто привернути увагу до ще однієї особливості його сприйняття літописцем. Ця характерна риса, правдоподібно, заснована на місцевій культурі XIII ст. Маємо на увазі особливе покровительство архангела Михаїла “гірській країні Перемишльській”.

Шанування святого архистратига вважається характерним і для Візантії, і для більшості суспільств раннього Середньовіччя, яким була притаманна мілітаризована культура військових колективів⁴⁴¹. Однак у Давній Русі, видається, святого архистратига згадують не так часто, що не означає відсутності храмів, присвячених архангелу. Дві згадки присутні у літописі Романовичів. Обидві вони пов'язані з Карпатами.

Передовсім, це вже відомий нам епізод, коли наприкінці зими 1230 р. королевич Бела їде в похід на Галич: “зииде же Бѣла риксъ рекѣмъи король Оугорскѣи в силѣ тажѣцѣ рекшю емоу ѡко не имать встатис градѣ Галичѣ, нѣст кто избавлаа и ѿ роукоу моею. Вшедѣшоу же емоу во горы Оугорскѣѣ посла на нѣѣ Бѣ арханѣла Михаила штворити хлаби нѣсныа, конем же потопающимъ самѣмъ возбѣгающимъ на високаа мѣста, вномоу же шдикю оустремисшиа приати град и землю”⁴⁴². Пізніше, з огляду на подальші події, “соцкѣи же Микоула рече: гѣне не погнетши пчель медоу не ѣдаты, помолившоу же са емоу и стѣи прѣстѣи Бѣи и Михаилоу арханѣлу Бѣию оустремиса изиити со маломъ ратникъ и Мирославоу пришедшоу к немоу на помощь с маломъ штрокъ невѣрнии же вси на помощь емоу идахоу мнѣшеса ѡко вѣрни соутъ”⁴⁴³.

Ця літописна повість є переплетенням загалом впізнаваних біблійних алюзій і ремінісценцій, на які звернув увагу ще М. Грушевський⁴⁴⁴ (4 Цар. 9: 27; Іс. 27: 9; Пс. 49: 22; Пс. 70: 11; Дан. 3: 15; Дан. 8: 4, 7; Іс. 36: 13–15; пор. непрямі

⁴⁴¹ Див., напр.: Болотов В. В. Михайлов день. Почему собор св. архистратига Михаила совершается 8 ноября? Христианское чтение. 1892. Ч. 2. С. 593–644; Добиаши-Рождественская О. А. Культ св. Михаила в латинском средневековье, V–XIII вв. Петроград, 1917; Peers G. Apprehending the Archangel Michael: hagiographic methods Byzantine and Modern Greek Studies. Vol. 20. 1996. P. 100–121; Майзульс М. Р. “Демоном сокрушнице”: Архангел Михаил как экзорцист в культуре средневековой Руси Россия XXI. 2009. № 5. С. 122–157; Ульяновский В. И. Чудо-Михайловский монастырь

в Киеве: проблема посвящения, символики и статуса *Rossica Antiqua*. 2011. Вып. 2. С. 43–101; Афиногенова О. Н. Культ архангела Михаила в Византийской империи. История и источниковедение. Saarbrücken, 2012.

⁴⁴² Ипатьевская летопись. Стб. 760 [6737 (1229)]; *Chronica Galiciano-Voliniana*. S. 148–149.

⁴⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 763–764 [6739 (1231)].

⁴⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 48; Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинському літописі. *Passim*.

алюзії воєнного нашествя: Чис. 32: 21; 1 Цар. 13: 5; Єр. 47: 3), хоча, як вважають сучасні дослідники, "не всі біблійні джерела упізнаються однозначно, радше йдеться про низку характерних біблійних висловів"⁴⁴⁵. Нас особливо цікавить вислів "хляби небесныя", який є дійсно "рідкісним словосполученням" (Буття 7: 11–12; Малах. 3: 10). Найімовірніше, літописний образ справді бере початок у біблійній Книзі Буття, а не достатньо рідко використовуваному в церковній практиці тексті малого пророка: "Разверзошоя вси источницы бездны, и хляби небесные отверзошася. И бысть дождь на землю четьредесять дней и четьредесять ночей" (Буття 7: 11–12). Водночас літописець, розповідаючи про потоп у горах, міг надихатися й іншими біблійними образами.

Звернімося до фрази літопису "конем же потопающимъ, самѣмъ возбѣгающимъ на високаа мѣста". Видається, тут ми маємо справу з втраченими попередньою історіографією біблійними алюзіями, що пов'язано з секулярним способом мислення її представників. Джерела першої частини сентенції, безперечно, варто вбачати в Книзі Вихід. Саме тут зазначено, що, переслідуючи вибраний народ, "погнаша же егѣптѣне и внидоша вслѣдъ ихъ, и всакъ конь фараонов, и колесницы, и всадники посредѣ моря... вбратившися вода покры колесницы и всадники и всю силу фараонову, вшедши вслѣдъ ихъ в море: и не вста ѿ них ни единъ... Поимъ Господеви, славнѣ бо прославися: конѣ и всадника вверже в море... Господь сокрушѣи брани, Господь има ему, колесницы фараоновы и силу его вверже в море, избранныя всадники трѣстаты потопа въ Чермнѣмъ мори" (див.: Вих. 14: 23, 28; 15: 1, 3–4; пор. український переклад митрополита Іларіона (Огієнка): "египтяни гналися, і ввійшли за ними всі фараонові коні й колесниці його, та його комонники до середини моря... І вернулася вода, і позакривала колесниці та комонників усьому фараоновому військові, що ввійшло за ними в море. Ані жоден із них не зостався!... Я буду співать Господеві, бо дійсно звеличився Він, – коня й верхівця його кинув до моря!... Колесниці фараонові й військо його кинув у море, а вибір його трійкових у Червоному морі затоплений").

Цей біблійний образ міг бути прозорим для тодішнього суспільства. Середньовічні мешканці Галицької землі, предки сучасних українців, мали повне право почуватися "новим Ізраїлем", заради якого Господь кинув "угорського фараона" в море Карпатських гір, на яке вони перетворилися через зливу. Втім, щоб надихнутися цим образом, середньовічній людині православної культури не було необхідності заглядати до Біблії. наведений образ був "на слуху" завдяки ірмосу 1-й пісні 5 гласу канону на недільній утрені, в якому співалося: "Конѣ и всадника въ море чермное, сокрушѣи брани мышцею високою, Христосъ истрѣсе, – Израила же спасе, победную пѣснь поюща".

Стосовно ж угорців, які збігали "на високаа мѣста", то тут також не варто виключати біблійну алюзію. Образ дощу в горах, який змиває все на своєму шляху, змушує мерзнути воїнів, що "каплями горськими мокнуть", тиснутися до скель і забиратися на високі місця, міг бути натхненний відповідними віршами книги Йова (див.: Йов. 24: 7–8; пор. Синодальний переклад: "нагие ночуют без покрова и без одеяния на стуже; мокнут от горных дождей и, не имея убежища, жмутся к скале"; див. також українські переклади митрополита Іларіона (Огієнка) і белетризований Рафаїла Турконяка: "наго ночують вони, без одежі, і не мають вкриття собі в холоді, мокнуть від зливи гірської, а заслони не маючи, скелю вони обіймають / численних нагих поклали спати без одягу, а накриття

⁴⁴⁵ Див.: Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинському літописі. С. 235.

їхньої душі забрали; вони мокрі від крапель гір, оскільки вони не мали сховища, то покрили себе скелею”; пор.: “γυμνοὺς πολλοὺς ἐκοίμισαν ἄνευ ἱματίων ἀμφιάσιν δὲ ψυχῆς αὐτῶν ἀφείλαντο ἀπὸ ψεκᾶδων ὁρέων ὑγραίνονται παρὰ τὸ μὴ ἔχειν αὐτοὺς σκέπην πέτραν περιέβαλοντο”). У Біблії це єдиний приклад високохудожнього опису зливи, що розбушувалася у горах.

Однак літописцю, як і з “конями, що потопають”, зовсім не обов’язково було заглядати до Біблії, конкретно – книги пророка Даниїла або протографу Троїцького хронографа, щоб дізнатися про існування архистратига Божого архангела Михаїла і приписати чудо “утоплення” угорської армії в Карпатах його десниці. Тому думка сучасної авторки, що “укладач ГВЛ виходив, імовірно, з тексту Даниїла, де згадується також архангел Михаїл” з відсиленнями до Дан. 10:13 і Дан. 12:1 (“и се Михайль единъ от старѣишинъ прѣвѣихъ, преди помощь мнѣ”; “въ тѣ годъ встанетъ Михайл кнѣзь великий”), а також до відповідних аркушів Троїцького хронографу (Троїцький хр. № 63. Арк. 261, 264)⁴⁴⁶, видається непорозумінням. Воно, безперечно, пов’язане з відірваністю текстологічних студій, що заслуговує на співчуття, від розуміння історії суспільства, в якому ці тексти складали. Середньовічна людина знала про існування архангела Михаїла не з біблійних книг і слов’янських рукописів, а власного живого релігійного досвіду. До завдань історика не входить оцінка достовірності такого досвідченого знання.

Отже, в нас немає підстав пов’язувати згадку святого архангела Михаїла у протистоянні галичан угорцям із цитуванням біблійної книги пророка Даниїла. Проте, як свідчать тексти, що розкривають образ короля Данила, також у нас немає підстав приписувати цю згадку особливому шануванню архангела з його боку. Літопис однозначно свідчить, що головним небесним заступником короля був святий Миколай, а відкликання до святого Іоана Златоуста у зв’язку із заснуванням і будівництвом міста Холм пов’язані винятково з амбіціями літописця, тодішнього єпископа Холмського Іоана. Погляд про особливе шанування цього святого, як і спроба нав’язати Данилу друге християнське ім’я Іоан, є науковими непорозуміннями, натомість єдиний відомий літопису випадок молитви Данила святому Михаїлу викликаний обставинами загалом випадковими⁴⁴⁷.

Звернімося до цієї випадковості. Восени 1245 р. князь Данило вирушив в Орду до хана Батия. Князь “изииде же на празникъ сѣго Дмитрѣа помоливсѧ оу и приде Кыевоу, вбдержашоу Кыевъ Иѣрославоу боѧриномъ своимъ Єи-ковичемъ Дмитромъ. И пришедъ в домъ архистратига Михаила рекомыи Выдобичъ и созва калоутеры и мнискіи чинъ и рекъ игоуменоу и всеи братыи: да створатъ мѣтвѣ ш немъ и створиша, да ѿ Бѧ млѣтъ полоучить, и бысть тако, и падъ предъ архистратигомъ Михайломъ. Изииде изъ манастира въ лодыи прииде Переяславлю”⁴⁴⁸.

Отже, поїздка розпочалася в день пам’яті святого великомученика Дмитрія, 26 жовтня⁴⁴⁹. Відвідини Михайлівського монастиря у Видубичах

⁴⁴⁶ Вілкул Т. Біблія у Галицько-Волинсько-му літописі. С. 234–236.

⁴⁴⁷ Мусин А. Е. Князь Александр Ярославич... С. 162–168. Дискусію див. в: Александрович В. Холмське будівництво короля Данила Романовича Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 34–77 (тут с. 50–51). Див. також: Dąbrowski D. Religijność króla Daniela Romanowicza Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 78–90 (тут с. 83, 86, 87). Однак

останній автор, згадуючи епізод, який нас цікавить, вважає, що особливе пошанування архангела Михаїла якраз було притаманне князю Данилу Романовичу.

⁴⁴⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 806 [6758 (1250)]; Chronica Galiciano-Voliniana. S. 288–289.

⁴⁴⁹ Пор.: Грушевський М. Хронологія... С. 33 (“По словам же літописця, Данило по дорозі в Орду приїхав у Київ “на празникъ свята-

літописний текст безпосередньо пов'язує із прибуттям князя не просто до Києва, а, як варто вважати, місця переправи на Лівобережжя. Теоретично не можна відкидати, що шлях зайняв два тижні і він приїхав на береги Дніпра 8 листопада, на святкування Собору святого Архистратига Михаїла й інших Небесних Сил безтілесних. Було б природно, що князь у такий день насамперед вирушає до церкви, присвяченої Архангелу, яка перебувала на його шляху, а очікування переправи і роздуми перед важкою дорогою з невідомим результатом природно припускали молитовне відвідання місцевої святині.

Однак, з огляду на канон стиснення часу в літописному тексті, особливо літописі Романовичів, у нас немає підстав припускати настільки тривалий шлях від Бугу до Дніпра. Той факт, що, приїхавши до Києва, яким тоді управляв безпосередній політичний суперник Данила – великий князь Київський Ярослав Всеволодович згідно з отриманим на це князювання ханським ярликом, галицький і волинський правитель мав намір одразу ж покинути місто, переправившись на інший бік Дніпра і продовживши шлях до степу.

Переправа через Дніпро розташовувалася в місцевості Наводничі, поряд із Видубичами, про що, безперечно, свідчить сам монастирський топонім. Опис відвідин монастиря відповідає духовному напуттю перед довгою дорогою і важким випробуванням. Отже, зафіксований у літописі епізод і молитва князя святому Михаїлу впливають з конкретних життєвих обставин його поїздки до Орди й існування храму, присвяченого архангелу на шляху, в його ключовому пункті, а не особливою поставою, пов'язаною з особистим благочестям.

У цьому місці зафіксована молитва не тільки князя Данила. У 1097 р. князь Василько Ростиславович напередодні особистої драми приїхав до Дніпра "въ д̃ ноября и перевезеса на Выдобичь, їде поклонитса къ стому Михаилу в манастирь и оужина ту"⁴⁵⁰. У 1149 р. князь Ізяслав Мстиславович "стоаше... противоу стмоу Михаилѣ оу Выдобыча въ встровѣ", коли до нього на перемовини прибув князь Ростислав Юрійович: "Изаславъ же посла по насадъ свои, и что с нимъ дружинны влѣзе в насадъ, с тѣми же и перевезоша и, и поставиша емоу шатеръ всобно, и тоу повелѣ Изаславъ Ростиславоу высѣсти [и] ити в шатеръ"⁴⁵¹. Очевидно, на шляхах зі сходу на захід і з заходу на схід монастир святого Михаїла слугував і зручною гаванню, і переправою, і традиційним місцем переговорів.

Отже, знайомство з літописом дає нам підстави стверджувати, що згадка архангела Михаїла в контексті воєнних подій у Карпатах 1230–1231 рр. пов'язана не з особливостями благочестя замовників літопису Романовичів, а конкретними, можливо, місцевими історичними й культурними обставинами, які, щиро кажучи, залишаються нез'ясованими.

Однак дещо нам, усе-таки, відомо. Із літопису знаємо, що перемога над угорською армією, яка вторглася до гірської країни Перемишльської, завершилася її розгромом в Угорських воротах поблизу Сянока. Чи не була ранньосередньовічна церква XII–XIII ст. біля сучасного міста Сянок, відома завдяки розкопкам на горі Трєпча, де, зокрема, знайдена бронзова підвіска з образом архангела⁴⁵²,

го Дмитрія", себто 26 жовтня. Таким чином поїхав він з дому мабуть в середині жовтня").

⁴⁵⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 232 Лаврентьевская летопись. Стб. 258 [6605 (1097)]. Ср.: Гиппиус А. А. "Повесть об ослеплении Василька Теребовльского" в составе Повести временных лет: к стратификации текста Древняя русь: вопросы медиевистики. 2005.

№ 3(21). С. 15–16.

⁴⁵¹ Ипатьевская летопись. Стб. 372 [6657 (1149)].

⁴⁵² Див.: Ginalska J. Ein frühmittelalterlicher Sakralkomplex auf dem Burgwall "Horodyszczce" in Trepca bei Sanok Rome, Constantinople... S. 303–330. Існує історична можливість, що згаданий у літописі

присвячена архистратигу війнства небесного?⁴⁵³. Відомо, що в карпатському регіоні у XVII–XX ст. майже з понад 1300 дерев'яних церков більше третини патроном мають архистратига Михайла⁴⁵⁴. Цей факт, як і дані ономастики, свідчать про чималу популярність архангела Михайла серед населення карпатського регіону, засвідчуючи особливе релігійне ставлення місцевих жителів до архангела Михайла. У зв'язку з цим виникає питання: чи не був архангел особливим покровителем “гірської країни Перемишльської”, принаймні в очах літописця?⁴⁵⁵

*Інститут історії матеріальної культури РАН
Історико-культурний заповідник “Древній Звенигород”*

ранньосередньовічний Сянок можна локалізувати саме на городищі Трепча, оскільки інтенсивний розвиток поселення на місці сучасного міста починається одночасно із занепадом городища в другій половині XIII в. На замковій горі в межах міста Сянок відомі невеликі поселення і могильник, що датуються кінцем XI–XIII ст., проте в місцевій матеріальній культурі не присутні такі ж статусні речі, які відомі з городища в Трепчі. Незважаючи на наявність могильника, існування тут ранньосередньовічної церкви візантійського обряду не має археологічних підтверджень. Сучасний стан досліджень див. в: *Ginalska J., Kotowicz P. Gród u “wrót węgierskich” – staroruski Sanok i jego najbliższe zaplecze Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych* / A. Janeczka, M. Parczewski, M. Dzik (eds.). *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*. T. 3. Rzeszów, 2019. S. 123–148 (тут с. 127–128, 131, 133, 134. Рис. 4, 6: 5).

⁴⁵³ У зв'язку з цим буде не зайвим згадати ранні ікони святого Архангела Михайла, пов'язані з Перемишльською землею. Це ікона з церкви Перенесення мощів святого Миколи в с. Сторона Дрогобицького р-ну, Львівської обл. (можливо, перша половина XIV ст.), а також ікони другої половини XV ст. з церкви свв. апп. Петра і Павла з с. Нагоряни близько Сянока (Підкарпатське воєводство, Польща) та церкви святої великомучениці Параскеви із с. Дальова поблизу Дуклі (гміна Яслиська, повіт Кросно, воєводство Підкарпатське, Польща; фонди Національного музею у Львові ім. [Митрополита] Андрея Шептицького). Див.: *Свенцицкая В. И. Мастер иконы второй половины XIV в. “Архангел Михаил с деяниями” из села Сторонна на Бойковщине Памятники культуры: новые открытия. Письменность искусство археология. Ежегодник 1988* / Д. С. Лихачев (ред.). Москва, 1989. С. 192–209; *Александрович В. Перемишлянская икона XIV ст. “Архангел Михаил с деяниями” Перемишльские*

дзвони. 1994. № 1. С. 17–19; *Його ж. Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів, 1999. С. 29; *Його ж. Два стилі найстарших ікон Перемишля Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 271–298 (тут с. 288–293); *Гелитович М. Українські ікони XIII – початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. Київ, 2014. С. 68–71, 221, 220, 223, 224, 294 (ікона з церкви в с. Сторона), 323 (ікона з церкви в с. Дальова). Кат. № 20, 106. Див.: також ікона з церкви в с. Нагоряни: *Ikony. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich* / B. Dąb-Kalinowska, J. Kułakowska-Lis (red.). Olszanica, 2001. S. 100; *Janocha M., ks. Ikony w Polsce od średnowiecza do współczesności*. Warszawa, 2008. S. 342–345. П. 274. Автори дякують колезі Володимирі Александровичу за докладну розповідь і надані матеріали стосовно ранніх ікон святого архангела Михайла, пов'язаних із Перемишлем та його традицією.

⁴⁵⁴ Див.: *Дерев'яні церкви Західної України*. Інтернет ресурс (доступ 06.12.2020; <http://decerkva.org.ua/>). Див. також: *Слободян В. Церкви України. Перемишля епархія*. Львів, 1998; *Процак Р. Церкви Прикарпатського краю*. Івано-Франківськ, 2006; *Громик В. Дерев'яні церкви Львівської області*. Львів, 2015; *Громик В., Слободян В. Дерев'яні церкви Івано-Франківської області*. Львів, 2017.

⁴⁵⁵ Автори висловлюють вдячність Центру польсько-російського діалогу і взаємопорозуміння (Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia), Варшава, Польща за підтримку індивідуального дослідницького проєкту Олександра Мусіна “Інтеграція чи інкорпорація? Галицько-Волинська Русь та Великий Новгород у складі держави П'ястів, за часів панування Ягеллонів та Великого князівства Московського (середина XIV – середина XVI ст.). Порівняльне дослідження”, що дало змогу завершити роботу над цією статтею.